पत्र

No ६२५४-१२४

६२५४

No. २५ ग-२

Title इतिहाससमुच्चयः

Author

Extent १२४ पत्र Age सं० १६८८

Subject इतिहास

नं. १५५७
इतिहाससमुच्चयः
१२५ पत्रों
इतिहास विषयक:
ग्रन्थांक
नं. ७५ — २५ वें

नं. ३७३८

इतिहाससमुच्चये प्रारम्भ

संख्या

इतिहास ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ मुनिंस्निग्धांबुदाभंसवेदावासनवल्लभं समुच्चय
१ वेदव्याससंसत् -------------------- कृष्णद्वैपायनंविद्धि ध्या० १
नारायणंप्रभुं कस्त्वन्यः पुंडरीकाक्षान्महाभारतकृ --------
---------- द्भवेत्केवलात्ममहिम्नोधता: द्वैपायनतनुर्भगवान्सा
धर्लोकहितो रतः २ सधेस्त्वनुतुःख ----------------
नु इत्युक्त्वा सर्वविद्यार्थाः भारतेनेनदर्शिताः ४ धर्मेदर्शि-
कामेवमोक्षेचभरतर्षभः ५ ------------ नेहास्तिनतत्क्व
चित् ६ भारताध्ययनात्पुण्यादपिपापकृतो नाः रत्नद्रष्टा
नाश्चपूयन्तेस ---------------- भारतंभानुमानिंदुर्यदितस्युर
मीत्रयः ततोऽज्ञानतमोंधस्यकाव: --- गतोभवेत् ७ प्र
हन्त्यैवय ---------------- ह्यर्थकामयोः धर्ममोक्षपरंत
स्मात्करिष्येहंसमुच्चयं ८ त्रलांकार्येभारतेवास्मिन्कचित्
------------ नल्यार्थेष्वितिहासेषुबोज्ञाः ये मितानहं
मानश्लोकान्समुल्लुकः कृष्णाद्भारतान्हृसः कः श्री ----
-------- समुद्धृतंमहार्णवात् ९. नवप्रज्ञालेमातेतम
मायंकल्पुंसुघनाः किंतुभारतसारांकिंर्भाः विंदरेमस --------

---द्वात्रिंशादितिहास—इतिहाससमुच्चयं कि—तेधोवसेसा
र तेस्मैकिंस्यैकसाधनं ज्ञातव्यश्चेति--------सङ्क्षिप्तानु
क्रमः पूर्वश्चयेताजिद्दाख्यानंगौतम्यास्तदनंतरं तृतीयंमु
द्गलाख्यानमौघीनदमतःपरं तत—गगामा—त—सर
कुप्रस्यायमेवच रुदर्शनस्यचाख्यानसप्तमंपरिवर्त्तते
रुवर्णनकुलाख्यानंकपोताख्यानमेवच दुर्गा—स्तरगा
ख्यानंदशमंपरिवर्त्तते सप्तर्षीणांचसंवादंएकादशमथोवि
दुः लोभाख्यानंततःप्रोक्तंजाजल्याश्वसनमेवच ----त
स्यचाख्यानंचतुर्दशमुदाहृतं मंकिगीतमथाख्यानंवोर
ध्यगीतमतःपरं इंद्रकश्यपसंवादस्तथासप्तद------पि
तुःपुत्रेणसंवादस्सप्तदशमिहोच्यते रुद्रकानुशासनंकोन त्वे
विंशकमुदाहृतं विंशकंभूमिदानंचगोदान-----ं
म्नन्नदानंमहत्पुरायंद्वाविंशकमथोच्यते तिलपद्मादि
दानस्यप्रशंसाभूत्ततःपरं तृणाख्यानंततःप्रोक्तंच्य—
---नमुत्तमं मानसीतीर्थयात्राचषड्विंशाकाधितामृ
म —हत्वालोहत्याचसप्ताविंशान्तकीर्तिता सप्तवि
व

इतिहास २ शाकमाख्यानंतस्मिन्धर्मासमहात्मो ॥ ततस्तवनयुधाख्यानमेको समुच्चये
नत्रिंशमुच्यते ॥ त्रिंशकं वकुलाख्यानं स्तुवताख्यानमेवच अ० १
॥ पुंडरी — पसंवादेदेववैतारस्यंचा ॥ क्रमेवानुक्रमोघषनः
महाभारतेवुधैः ॥ एवंद्वात्रिंशदाख्यानमितिहाससमुच्चये ॥ ज
नमेजयउवाच ॥ जलप्रदानंसुहृदीकृत्वातेपांडुनंदनाः ॥ नाराय
णविप्रर्षेकिमकुर्वस्ततःपरं ॥ वैशंपायनउवाच ॥ कृतोदकंतु
राजानंधर्मपुत्रंयुधिष्ठिरं ॥ प्रययौ — पीरधीतीरेसूपविष्टंमहा
त्मजं ॥ निःएवसंतंयप्यानागमधोवदतं ---- श्माजामर्म
हात्मानः ॥ प्रययाब्रह्मर्षिसत्तमाः ॥ नारदोदेवलोव्यासःकचः
कराबोपकश्यपः ॥ नैम्योहृहस्पतिर्धौम्यः च्यवनोगालवो
भृगुः ॥ वशिष्ठोयमदग्निश्चवडुर्वासालोमशस्तथा ॥ अन्ये
चबहवः शिष्ट्यास्तशिष्यास्तुमहाव्रताः ॥ तान्प्रसाम्यथया
न्यायंसवैस्तैश्चाभिनंदितः ॥ प्रोवाचेदंवचोराजावाष्प
व्याकुललोचनः ॥ ६ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ स्वात्तविंत्वाप्रिया
न्मुचान्योत्रान्भ्रातृहात्पितृहस्तथा ॥ जयोपमजयाकारःस
र्वतःप्रतिभातिमे ॥ ७ ॥ क्वानिमन्योहृतेवातद्रोपद्यास्तनये

सुच॥ तथान्ये सुतरे कृष्णसुहृत्संबंधिबंधुषु॥ ७॥ नविमुंचति
मांशोको ज्ञातिघातिनमातुरं॥ राज्यकामुकमत्युग्रंस्वबंशो
छेदकारकं॥ ८॥ यस्यांकेक्रीडितानित्यंबाल्यंचपरिवर्त्तितं॥
समयाराज्यलुब्धेनगांगेयोयुधिघातितः॥ १०॥ येनसंवर्द्धितानित्यं
येतास्मः परिपालिताः॥ अल्पकालस्यराज्यस्यकृतेसोघातितः
तोमया॥ ११॥ तन्मेदहतिगात्राणिशल्यवन्मोगु नभाषत॥ सत्यंक
थवेराजेंद्रयदिजीवतिमेसुतः॥ १२॥ समयातिनृशंसेनपापे
नगुरुघातिना॥ सत्यकंचुकमुत्सृज्यस्थांजितस्थांशितोगुरुः
॥ १३॥ अश्वत्थामाहतोनोप्युक्तः कुंजरेभिहतेपुनः॥ कालोकाल
गमिष्यामिकृत्याकर्मसुदारुणां॥ १४॥ अघातयंचयत्कर्णं
सर्वशस्त्रभृतांवरं॥ ज्येष्ठंभ्रातरमत्युग्रंकोमत्तः पापकृद्भवेत
॥ १५॥ अभिमन्युंतथाबालंसुतनिःसिंहमिवाद्रिषु॥ प्रावेशय
महंलुब्धोवाहिनींद्रोणरक्षितां॥ १६॥ तदाप्रभृतिवीभत्सुन
शक्नोम्यभिवीक्षितुं॥ कृष्णंचपुंडरीकाक्षंकिल्विषीभ्रूणहत्य
या॥ १७॥ द्रौपदींचप्रियैः पुत्रैः पंचभिर्विप्रयोजिता॥ दुःखा
तदुःखमनुप्राप्तंदृष्ट्वामेहदयंमतः॥ १८॥ सोहमंतकरः पापः

पृथिवीनाथशोकोरकः॥ शोषयिष्येप्रियान्प्राणानिंहस्योमुनि
सत्तमाः॥ १९॥ सत्वोसामाभनुजानीष्वंत्यजाम्येतत्कलेवरं
॥ ज्ञातित्ववत्यासवधियपानभवेयंकुलांतकृत्॥ वैशंपायनउवा
च॥ तमेवंवादिनीदीनंवंधुशोकेनविक्लवं॥ परावरज्ञोभगवान्
व्यासोवचनमब्रवीत्॥ २१॥ व्यासउवाच॥ माकथाःपुरुषव्या
घ्रशोकंत्वमात्मशोषणं॥ नहितेसुलभाराजन्त्येहत्वास्मिन्प्र
गाजिरे॥ २२॥ व्यासतेपुनःशोचंतिनहर्ष्यंत्युदयेपुनः॥ कृ
तघ्नज्ञातिघातानवतस्त्वविधाभरतर्षभा॥ २३॥ यस्यंत्येयादि
शोकेनत्वाहशोपिविपश्चितः॥ कृतं शास्त्रविपरिवर्त्वं
समएवाहिकेवलं॥ २४॥ शोकस्थानसहस्राणिभयस्था
नशतानिच॥ दिवसेदिवसेमूढमाविशंतिनपंडितं॥ जा
तस्यहिध्रुवोमृत्युर्ध्रुवंजन्ममृतस्यच तस्मादपरिहार्ये
र्थेनानुशोचंतिपंडिताः॥ २६॥ अवरपंभाविनोभावाः
स्वकर्मफलहेतवे॥ नतान्संतोनुशोचंतिशास्त्रतत्वा
र्थकोविदाः॥ २७॥ मृतांवायदिवानष्टंयोतीतमनुशो
चंति॥ सदुःखालभतेदुःखंद्वावनर्थौप्रपद्यते॥ २८॥

२

पृथिवीवायुराकाशमापोज्योतिश्चपंचमं ॥ एतद्योनीनि भूता
निकालत्रपरिदेवना ॥ २ पीनासकृच्छिवद्दुपायोस्ति दैवो
वामानुषोपि वा ॥ येन त्वशं प्राप्तो जंतुःपुनरिहावर्त्तते ॥ २० मृत्यु
॥ बांधवैः पुत्रदारैश्च वियुक्तस्य धनेन वा ॥ मग्नस्य व्य
सने घोरे धृतिः पार्थ परायणा ॥ २१ ॥ श्रुतं धर्मं बलं धै
र्यं सुखमुत्साहमेव च ॥ सर्वमेतन्न्कुरुश्रेष्ठ शोकोह
न्ति देहिनां ॥ २२ ॥ यस्तव शोचति शोको व्यसनं नापक
र्षति ॥ सामर्थ्यं शोच तां नास्ति तस्मात् छ्वकमिमं त्यज
॥ २२ ॥ बाला युवायौवनस्थांश्च वृद्धानाभगतानपि ॥ स
र्वानाविशते मृत्युरेवंभूतमिदं जगत् ॥ २३ ॥ एवंभू
तेषु भूतेषु सर्वावस्थाविनाशिषु ॥ कोहि धीमानहि
जानंतेषु शोकं कुर्यान्मृतेषु कः ॥ २४ ॥ नातीतमनुशो
चंति नैष्यं कुर्वंति च स्पृहां ॥ वर्तमानेन सर्ज्जे त्विलो
के तत्त्वविदो बुधाः ॥ २५ ॥ क्व शोकः क्व महीपालो लो
कपालवपुर्धरः ॥ त्यज शोकमिमं तस्मान्महामोह
समुद्भवं ॥ २६ ॥ सर्वाप्युदाहरंतीमामिहासंभरात्ततं ॥

यथाचयेनजितंकश्चिद्ब्राह्मणवान्त्रा त्वरगोब्रवीत् ॥३७॥ ३८॥ उक्तो
कान्तुसंतप्तं राजानं दानमानसं ॥ विषण्णवदनं दृष्ट्वा विप्रः प्रोवाच
तत्त्ववित् ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ किंनु मुह्यसि मूढस्त्वं शोच्यः किमनुशो
चसि ॥ यदा त्वामनुशोचन्तः शोच्या यास्यन्ति वै जनाः ॥४०॥ त्वं चाहं
चैव ये चैते राजंस्त्वां पर्युपासते ॥ सर्व एव गमिष्यामस्तत्र का प
रिदेवना ॥४१॥ अदर्शनादिहायातः पुनश्चादर्शनं गतः ॥ ना
सौ तव न तस्य त्वं वृथा किमनुशोचसि ॥४२॥ नायमत्यन्तसंयो
गः कस्यचित्केनचित्सह ॥ अपि स्वेन शरीरेण किमुतान्येन के
नचित् ॥४३॥ जनेन त्वं हि जनतो जातो जनेन न जनितो जनः ॥ ज
न शोचसि मात्मानं मात्मानं शोचमाजनं ॥४४॥ अव्यक्ता
दीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ॥ अव्यक्तनिधनान्येव तत्र
का परिदेवना ॥४५॥ धनुते धपित्तसा जन्कनुत्ते धापित्तामहः
॥ न त्वं पश्यसि तान्न घनत्वां पश्यन्ति तेपिवा ॥४६॥ एवंपुत्राश्च
पौत्राश्च ज्ञातयो बान्धवास्तथा ॥ तेषु स्नेहो न कर्त्तव्यो विप्रयो
गस्तत्र ध्रुवं ॥४७॥ संयोगा विप्रयोगाश्च जातानां प्राणिनां
ध्रुवं ॥ बुद्बुदा इव तोयेषु भवन्ति न भवन्ति च ॥४८॥ यस्य योगो

वकुमतोवियोगःकथमप्रियः॥यत्रयोगोवियोगेनग्रस्तएवोप
पजायते॥४९॥सर्वेक्षयान्तानिचयाःपतनान्ताःसमुच्छ्रयाः॥
संयोगाविप्रयोगान्तामरणान्तंहिजीवितं॥५०॥अनित्यंयौव
नंरूपंजीवितंद्रव्यसंचयः॥आरोग्यंप्रियसंवासोगृध्येत्तत्र
नपंडितः॥५१॥पंडितेचैवमूर्खेचबलवत्यथदुर्बले॥ईश्वरेव
दरिद्रेचमृत्योःसर्वत्रतुल्यता॥५२॥तुल्यकालप्रसूतस्यसह
सहस्यापिमध्यतः॥जराःप्राप्तायुषःपंचभवन्तिनभवन्तिच॥५३
॥सर्वसंभक्षीसर्वोपायविनाशिनी॥अप्रमत्ताप्रमत्तानांग
तांआगतोनित्यतः॥५४॥तस्मात्त्वंसर्वमेवेदमनित्यमनु
शोचसि॥सोनित्यत्वाद्धतमतिस्त्वंनवांछानुशोचसि॥
५५॥संगतानिस्ववस्तूनिविवयाश्चमनोरमान्॥छिन्नो
त्येकपदेमृत्युर्वैराग्यावमतस्विनः॥५६॥अहोरात्रमये
लोकेजरारूपेणसंचरन्॥मृत्युर्ग्रसतिभूतानिपवनानि
वपन्नगः॥५७॥यथाहिपथिकःकश्चिच्छायामाश्रित्यप
विश्रमेत्॥विश्रम्यचपुनर्गच्छेत्तद्वद्भूतसमागमः॥५८॥
यथाकाष्ठंचकाष्ठंचसमेयातांमहोदधौ॥ततौचैरन्य

इतिहास तोयांतितद्वद्भूतसमागमः ॥ ५९ ॥ समागमाः सापगमाः विययाविययसां समुच्चये
५ यत्नेभाः ॥ कायः संन्निहिताप संवद्यपदमापदां ॥ ६० ॥ संपदो हि म ध्या०१
नुष्याणां गंधर्वनगरोपमाः ॥ इष्यमाः स्वशो नैव भवंति च भवंतिर
व ॥ ६१ ॥ म्स्तत्ववायदिवा तस्यंयोतीतमनुशोचति ॥ दुःखे न लभते दुः
खं द्वावनर्थौ प्रपद्यते ॥ ६२ ॥ भैषज्यमेतद्दुःखस्य यदेतन्नानुचिंतये
॥ चिंत्यमानं हि नापैति भूयश्चाभिविवर्द्धते ॥ ६३ ॥ प्रज्ञीतं नानु।
शोचंति नेष्यं कुर्वंति च स्पृहां ॥ नोवध्यंते नमृ ह्यंति तत्स्यगाथाः
पंडितप्रदाः ॥ ६४ ॥ प्रज्ञानप्रभवः शोकः शारीरपरिशोषणाः ॥ त
स्मात्कृष्णकपैश्चीवांत्यजेमं राजसत्तम ॥ ६५ ॥ इत्येवं तेनाजित
ना द्विजेन प्रतिबोधितः ॥ पुत्रशोकं परित्यज्य स्वस्थ विप्रो भवत्तदा
॥ ६६ ॥ तस्मात्त्वमपि राजेंद्र प्रज्ञामास्थाय सापिती ॥ त्वातिशोकमि
जप मंत्यक्त्वा भुंजवरज्ज मकंटकं ॥ ६७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवं
वहुविधः प्रोक्तः कृष्णद्वैपायनेन सः ॥ दुःखशोकपरितात्मा प्रत्यु
वाच युधिष्ठिरः ॥ ६८ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ नाहं वसन्द्वयेव्रह्मन्ना
र्जितस्य वचस्तव ॥ किंतु ज्ञातिवधोद्भूतः शोको मे वाधते वलात्
॥ ६९ ॥ प्रियांश्च पुत्रांश्च पौत्रांश्च पितृरांश्च महावलाः ॥ स्वस्त्रीया

भ्रातरश्चैव ज्ञातयो बांधवास्तथा ।।१०।। अन्येच पृथिवीपाला नानादे
शसमागताः ।। घातिता राज्यलुब्धेन मयैकेन पितामह ।। तांस्ता
दृशौं वीरौ हत्वा धर्मयुक्तान्महीक्षितः ।। यज्वनः कालमुख्या
नां कां गमिष्याम्यहं गतिं ।।१२।। दह्यामस्य महर्निशं तांस्तांश्चिंतया
नः पुनः पुनः ।। हीनां पार्थिवसिंहैस्तैः सामद्भिः पृथिवीमिमां
।।१३।। कां नु तासां वरस्त्रीणामवस्थां घभविष्यति ।। या हीनाः
पतिभिः पुत्रैर्भ्रातृभिः पितृभिस्तथा ।।१४।। कुररीणामिवार्त्ता
नां क्रंदतीनां महर्निशं ।। विगर्ह्य जीवितं त्वासां कोलक्षीविनुमुक्तस्य
हेत ।।१५।। तामिमं क्रूरकर्माणं ज्ञातिबांधवघातिनं ।। त्रैलोक्यराज्य
लाभोपि नमामप्रहर्षयेत् ।।१६।। वैशंपायन उवाच ।। तमेवं दु
खशोकार्त्तं विलपंतं महीपतिं ।। कृपया परया विष्टो व्यासः पुनर
भाषत ।।१७।। व्यास उवाच ।। अतिवेलं महाराज न शोकं कर्त्तुमर्
हसि ।। पुनर्कष्टंचवक्ष्यामि दिष्टमेतत्पुरातनं ।।१८।। स्वप्नलब्धा
यथा ह्यर्था विफलाः प्रतिबोधने ।। एवं ते पार्थिवा राजन् हता
ये स्मिन्रणाजिते ।।१९।। नपधि व्यासकलयानसुवरास्यन
घाभिः ।। न वा स्वेन वसवैर्गालभ्या त्वल्पतपसत्तमाः ।।२०।। तते बां

वापिहंतात्वंनभीमोनार्ज्जुनकस्यचा ॥ स्वकर्मविधियुक्तोमन्य-
याः कालेनतेहताः ॥ ८१ ॥ हेतुमात्राभवंतोहितस्यकालस्यपार्थि-
व ॥ पुष्यंतिभूतैर्भूतानिरूपमस्यतदेखनं ॥ ८२ ॥ गात्रीमत्र्यीतत्तां
विद्धियातारिशुभपापयोः ॥ सुखदुःखगुरुतोपदर्क्कः कालः कर्मफ-
लप्रदः ॥ ८३ ॥ यस्यतत्त्वास्तिप्रियः कश्चिन्नद्वेष्यश्चापिभारत ॥ कर्म-
सान्त्वीप्रजातांयस्तेनकालेनतेहताः ॥ ८४ ॥ तेषामपिचराजेंद्रकु-
र्मादि परिचिंतया ॥ विनाशहेतुकानित्वंयैस्तेमृत्युवशंगताः
॥ ८५ ॥ आत्मानपश्चविजानीहिनियमव्रतशोभती ॥ नचधर्म-
प्रयानस्यमोहोयमनुवितस्तवा ॥ ८६ ॥ किंकरोतिनरः प्राज्ञः प्रेर्य-
माणः स्वकर्मभिः ॥ प्रागेवहिमनुष्याणांबुद्धिः कर्मानुसारिणी
॥ ८७ ॥ सन्निमग्नं — गदिदंगंभीरेकालसागरे ॥ मृत्युरोगजराग्र-
ाहेनकश्चिदवबुध्यते ॥ ८८ ॥ आपाकोभूतभांडानांधात्राशि-
ल्पिविनिर्मितः ॥ स्वकर्मेघनसंलीनाः पच्यंतेकालवह्निना ॥
८९ ॥ वीजंपितान्क्षेत्रमथोजातिवीवदृष्टिस्तुकर्माणिशुभाशु-
भानि ॥ भूतानितस्यप्रतिमानिलोकेजातानिपक्वानिलुनाति
तिकालः ॥ ९० ॥ तस्मात्कालकृतंज्ञात्वात्यक्त्वेमंपृथिवीन्तयं

॥ मानवं पुरुषोद्भूतं त्यज शोकं जनेश्वर ॥ ८१ ॥ श्रीवासुदेव उवाच ॥ अ
चिरेणं कालज्ञो भवती वहितेरतः ॥ यदाह भगवान्व्यासस्तत्कुरुष्व न
पोत्तम ॥ ८२ ॥ दुःखशोकग्रहग्रस्ताश्चिवदं शोचंत्यबुद्धयः ॥ महोत्त
स्तमहाराज त्वरमशोचंति मानवाः ॥ ८३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवं
तदानुशास्तोसौ राजा द्वैपायनादिभिः ॥ कृष्णेन सहितैः सर्वैः भ्रा
तृभिः सहितस्तदा ॥ ८४ ॥ स तैः परिवृतः श्रीमान्कौहेः रिवनिशा
करः ॥ दुःखेन महता विष्णो जगाम स पितामहं ॥ ८५ ॥ इति हा
ससमुच्चये युधिष्ठिरशोकापनयनो नाम प्रथमोध्यायः ॥ १ ॥
ज जनमेजय उवाच ॥ गांगेयस्य समीपस्थो भ्रातृभिः सहितस्तदा ॥
एतदाख्याहि मे विप्र किं चकार युधिष्ठिरः ॥ वैशंपायन उवाच ॥
भाषितो व्यासेन राजेंद्र कृष्णेन च महात्मना ॥ ज्ञातिशोकपरीता
त्मा भीष्मं मृतरभाषत ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ धर्मो वहुविधाका
रो व्यासेनोक्तः पितामह ॥ न च मेस्ति मनः शान्तिः पापं कृत्वेह दारु
णं ॥ ३ ॥ अहं तवाप्यनर्थकरो जातिन्क्षयकरस्तथा ॥ न शांतिमाधि
गच्छामि दुःखकृतान्यनुचिंतयन् ॥ ४ ॥ रुधिरेणावसिक्तांगस्त्ववंतं च
यथावलं ॥ त्वां दृष्ट्वा शरसंतप्तं सीदे वर्णास्विवांबुजं ॥ ५ ॥ देवव्रतं

इतिहास
७

महात्मानं सत्यधर्मपरायणं ॥ हत्वा भवंतं जिह्मेन लोकान्प्राप्स्यामि समुच्चये
कानहं ॥ ६ ॥ यथास्मात्तु महाघोरान्मज्जेयं किल्बिषादहं ॥ तथा ध्या० २
नुशाधि मां तात त्वमम वेदितुमर्हसि प्रियं ॥ ७ ॥ भीष्म उवाच ॥ परतंत्रः
कथं हेतुमात्मानं त्वं हि मन्यसे ॥ कर्म्मण्यस्मिन्महाराज सूक्ष्मं
ह्येतदतींद्रियं ॥ ८ ॥ मनः कर्ममयं प्राहुः सर्वप्राणाभृतां बुधाः ॥ त
त्तथा चेष्टते तेषां भाविकर्म्मफलं यथा ॥ ९ ॥ यद्भावि तत्तद्भावि
भावि चेन्न तदन्यथा ॥ इति चिंताविषघ्नोयमगदः किं न पीयते ॥
१० ॥ अत्रैवोदाहरंतीममितिहासं पुरातनं ॥ गौतम्यामृत्युसंवा
दं काललुब्धकपन्नगैः ॥ ११ ॥ ब्राह्मणी गौतमी नाम स्याकिरात्मं
सितव्रता ॥ सर्पेणादष्टं स्वं पुत्रमपश्यत्कुतचेतसं ॥ १२ ॥ अथ पतं स्ना
युपाशेन वध्वा सर्पमकंपितः ॥ लुब्धकोर्ज्जुनको नाम गौतम्याः
समुपानयत् ॥ १३ ॥ तोचाब्रवीदयं ह्येष पुत्रहा पन्नगाधमः ॥
॥ ब्रूहि क्षिप्रं महाभागे वध्यतां यद्विमन्यसे ॥ १४ ॥ गौतम्युवाच
॥ नास्मिन्हते पन्नगे द्वेष्ट्रमाप्स्यामि लुब्धक ॥ गुणान्त्वैवाभ्यु
पैति तस्मात्त्वं सर्प्पो विमुच्यतां ॥ १५ ॥ व्याघिरगतिर्विधिरंग्रास्त्वंत
त्सर्पः पशवो जलं ॥ निर्वैरार्थस्य यद्देहं तेन गच्छंति जंतवः ७

॥१६॥ नपापंप्रतिपापःस्यात्साधुरेवसदाभवेत् ॥ आत्मनैवहतःपापो
यःकर्त्तुंपापमिच्छति ॥१७॥ सर्पंधंहिसोनुसृत्य हन्मेवानुहंतिव ॥ म्र
तंमारयन्नैवैवयःपापेपापमाचरेत् ॥१८॥ महामोहसमायुक्तोयोजं
तून्हंतिनिर्दयः ॥ सप्रेत्यनरकंयातिन्दरीसोम्स्तघातकः ॥१९
॥लुब्धकउवाच॥ नपापात्तांवधेपापंविद्यतेकितगौतमि ॥ तस्
मादेनंवधिष्यामिन्दरीसर्पंरउघातकं ॥२०॥ गौतम्युवाच॥
सुलभाःपुरुषेलोकेसाधवःसाधुकारिषु ॥ असाधुषुपुनःसाधु
र्दुर्लभःपुरुषोत्तमः ॥२१॥ नसाधवःस्तन्नास्तिनस्तैरियंभूधिनाथ
भूः ॥ अपकारिषुपापेषुयेभवंत्युपकारिणः ॥२२॥ दुःखितेभ्योहि
भूतेभ्योव्यस्तुरोगजरादिभिः ॥ भूयःकोदुःखमपरंसंप्रायादनु
महेसि ॥२३॥ दुःखदद्यातियोत्यस्मै साधुवंदुःखंसविंदति ॥ तस्मा
न्नकस्यापिदुःखंदातव्यंदुःखभीरुणा ॥२४॥ सदमहत्यपिदोषेतु
कृतेयत्नभवेदहूतिः ॥ कथंतांछिंधतेजंतुर्यन्नभूयःप्ररोहति ॥२५
॥भीष्मउवाच॥ अस्मकस्योच्यमानापिगौतमीभुजगंप्रति ॥ लु
ब्धकेनमहाभागासापापेनाकरोन्मतिं ॥२६॥ बोधमानोपिपापे
षुरउदात्मानवर्त्तते ॥ वार्यमाणोपिपापेभ्यःपापात्मापापमिच्छ

न

4

इतिलुस त्ति॥२७॥जन्मांतरसहस्रेषु यावत्बुद्धिर्भवितापुरा॥नामेघमजतो समुच्चये
८ जंतुरुपदेशोनिरर्थकः॥२८॥विद्वद्भिर्वधमेवायोनापिपापकर्मि ध्या०२
तिर्भरः॥घृष्यमाणाइवरााणारोनिर्मलिस्त्वंतराछत्ति॥२९॥ततःस
श्रहस्तुतन्नीयत्कृष्यात्संस्तम्यपन्नगः॥उत्तससर्जगिरंमंदांमा
नुषीपाशपीडितः॥३०॥पन्नग उवाच॥कोन्वर्जुनकदोषोत्र
विघतेममबालिश॥अस्वतंत्रंहिमांमृत्युर्विवशंसमनूनुद
त्॥३१॥तस्यैववचनाद्दृष्टोहंत्वोघेनवकाम्यया॥तस्मात्तस्यै
वतत्पापंपापंयघत्रावियघते॥३२॥भीष्म उवाच॥तथाब्रुवति
तस्मिंस्तुभुजगेमृत्युनोदिते॥आजगामततोमृत्युःपन्नगं
चेदमब्रवीत्॥३३॥मृत्युरुवाच॥कालेनतोदितोस्मीत्रिप
न्नगत्वामनूनुदं॥विनाशहेतुःकालोस्यशिशोर्नाहं नवैभवान्
॥३४॥जंगमास्थावराश्चैववदिविवायदिवाभुवि॥सर्वेकालात्मा
काःसर्प्पकालात्मकमिदंजगत्॥३५॥अनादिति घतोयोसौ
जगतःकारणापरं॥लोकान्समकालःपचातिपश्यतेफलामिवाहि
तं॥३६॥नमंत्रानतपोदानं नामित्राणिनबांधवाः॥प्राकृवं
तिपरित्रातुंनरंकालेनपीडितं॥३७॥त्रयःकालहताःपाशाः ८

नराकं संतेषां वर्णितं ॥ विवाहो जन्म मरणं यदा यत्र वये त्व ॥३८॥ य
थाजलं घराव्यो स्मिन्म्रामं यंत्नेमान्तरि श्ववना ॥ तथेदं कर्मयुक्तेन का
लेन भ्राम्यंते जगत् ॥३९॥ भीष्म उवाच ॥ तथोपगम्य कालस्तु
तस्मिन्धर्मार्थसंशये ॥ अब्रवीत्तपन्न गांग्टन्युतं वार्जुनकलुवुके
॥४०॥ काल उवाच ॥ नचाग्राहितनामस्तु नीर्थं लब्वक पन्नगाः
॥ हेतवो वाल मरणो वयंस घेंग्रवो धकाः ॥४१॥ विन्ताशाहे तः कर्मा
स्यसर्वैकर्मवशावयं ॥ कर्मदायादवाल्लोकः कर्मसंबंधिवां
धवाः ॥४२॥ कर्माणि रागतो दयंती हपुरुषं सुखदुःखयोः ॥ सो
वर्णं राजतं वापि यथारूपं विसृज्यते ॥४३॥ तथा विसृज्यते
जंतुः पूर्वकर्मवशानुगः ॥ आत्तुः कर्मवाविलं च विघातिध
नमेव च ॥४४॥ पंचैतान्यभिसृज्यंते गर्भस्यस्यैव देहिनः ॥ यथा
मृत्पिंडतः कर्त्ता कुरुते यद्यदिच्छति ॥४५॥ तथा पूर्वकृतं
कर्म कर्त्तारं प्रतिपद्यते ॥ देवत्वमथ मानुष्यं पशुत्वं पक्षितां तथाः तं
॥४६॥ तिर्यक्त्वं स्थावरत्वं च याति जंतुः स्वकर्मभिः ॥ अवित्यमा
नाति यथा प्रयाति वफलानि च ॥४७॥ स्वयकालं नातिवर्त्तते त
थाकर्मविपाकतं ॥ येनैव यद्यथा पूर्वं कृतं कर्म शुभाशुभं ॥४८॥

इतिहास ९ सुखं वा तत्तथा भुङ्क्ते नित्यं विहितमात्मनः आत्मना विहि सामुद्रये
तं दुःखमात्मना विहितं सुखं ४९ शय्यामुपादाय भुञ्जतेऽपि ध्या० २
वैदेहिकं सर्वदेहकृतं कर्म न कश्चित्पुरुषोऽभुवि ५० ब
लेन प्रज्ञया वापि समर्थः कर्तुमन्यथा अन्यथा शास्त्रगा
मि न्यायि यात्वर्थं समीहते ५१ स्वामिवत्प्राक्कृतं विदधाति कर्म
तदन्यथा स्वकृतान्युपभुञ्जते दुःखानि वसुखानि च ५२
हेतुभूते हि यत्ते यासो हंकारेण बाध्यते यथा धेनुसहस्रे ध्य
षु वत्सो विन्दति मातरं ५३ तथा शुभाशुभं कर्म कर्तारम
नुगच्छति उपभोगाहृते तस्य नाश एव न विद्यते ५४ प्रा
क्तनं बलवत्कर्म कोऽन्यथा तत्करिष्यति सुशीघ्रमिव धावन्त
विधावन्तमनुधावति ५५ शेते सह शयानेन जागरानेन यथा
कृतं उपतिष्ठति तिष्ठन्तं गच्छन्तमनुगच्छति ५६ करोति कु
र्वतः कर्म छायेवानुविधीयते यथा छायातपौ नित्यं
सुसंबद्धौ परस्परं ५७ तथा कर्मविसंबद्धो नात्र संशयः कर्त्ता च
ग्रहरोगा विषा स्तेना राजानः पन्नगास्तथा ५८ पीडय
न्ति नरं पश्चात्पीडितं पूर्वकर्मभिः येन यत्रोपभोक्तव्यं

खंवाडुः खमेवच ॥६०॥ सततन्नवस्रो रजेवच बलाद्दैवे मनीयते ॥ दैवं प्रमाणं
मत्वातं सुखदुःखोपपादने ॥६१॥ अन्यथा कर्म तद्विद्धि स्वं जानन्ततः ख
पतोपिवा ॥ अन्यथा मुपपत्तं दैवं मध्यमेव जिघीसति ॥६२॥ शास्त्रा
ग्नि विषदुर्गेभ्योर क्षितव्यं च रक्षति ॥ अरक्षितं तिष्ठति दैवरक्षितं
सुरक्षितं दैवहतं विनश्यति ॥६३॥ जीवत्यनाथोपि वनेविस
र्जितः कृतप्रयत्नोपि गृहेनजीवति ॥ यथा पृथिव्यां बीजानि र
क्षांगतिचयोयथा ॥६४॥ तथैवात्मनि कर्माणि तिष्ठंति प्रभ
वंति च ॥ तैलक्षया यथा दीपो निर्वाणमुपगच्छति ॥६५॥ कर्म
क्षयात्तथा जंतोः शरीरं नाशमृच्छति ॥ कर्मक्षयाद्वेसणांमृत्यु
स्तत्वाविद्धि नरदाहृतः ॥६६॥ विविधाः प्राणिनस्तस्य मृत्यारोगा
स्वहेतवः ॥ तस्मान्नाहं मृत्युर्नेमौ लुब्धकपन्नगो ॥६७॥ नचैवे नवा
वंब्रालसर्पौ दक्षाशिषरैवान्नकारणं ॥ दुःखं नास्तु सुखानां च जन्म
नो मरणस्यवा ॥६८॥ आत्मैवा ह्यात्मनो योनि विभ्रमातो
द्विवारस्तीः ॥ भीष्म उवाच ॥ एवमुक्त्वानुकालेन ब्राह्मणी गौतमी
ततः ॥६९॥ प्रत्ययील्लोकान्मत्वार्जुनकमब्रवीत् ॥ गौतम्युवा
च ॥ नैवकालोनभुजगोनमृत्युरिहकारणं ॥७०॥ स्वकर्मभि

स्वकर्मभि

इतिहास
९०

चयो लोकः कालेन निधनं गताः ॥ मयैवैतत्कृतं कर्म येनायं मे मृतः
सुतः ॥ ७२ ॥ ययौ कालस्तथा मृत्युर्जग्मे नकपन्नगाः ॥ श्री भीष्म उ
वाच ॥ ततो यथागतं जग्मुः कालमृत्युभुजंगमाः ॥ ७२ ॥ अत्र
मुक्तिरोषो ज्ञातकोविदो शोकश्चैव गौतमी ॥ एतच्छ्रुत्वा शमं गच्छ
मा तप्तश्चिंतापरो नृप ॥ ७३ ॥ स्वकर्मप्रत्ययाल्लोकास्त्रीनितान्वि
द्धि भारत ॥ न त्वया तत्कृतं पापं कर्म नापि दुर्योधनादिभिः ॥ ७४ ॥
कालेन तत्कृतं कर्म निहता येन पार्थिवाः ॥ वैशंपायन उवा
नै= च ॥ इत्येतद्वचनं श्रुत्वा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ७५ ॥ त्यक्त्वा शोकं प
रित्यज्य बभूव स्वस्थमानसः ॥ इति हास समुच्चये गौतमी लु
ब्धक संवादो नाम द्वितीयोध्यायः ॥ २ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ह
तस्य तपसो वापि भगवान्किं न दुष्करं ॥ किं वा महत्फलं प्रेत्य तन्मे
ब्रूहि पितामह ॥ २ ॥ व्यास उवाच ॥ दानान्न दुष्करतरं पृथिव्या
मस्ति किंचन ॥ राजन्नत्यंतमेवैतत्प्रत्यक्षं लोकसाक्षिकं ॥ ३ ॥
परित्यज्य प्रियान्प्राणान्धनार्थं लोभमोहिताः ॥ प्रविशंत्य
धनालोभात्समुद्रमटवीं तथा ॥ ४ ॥ सेवामन्ये प्रपद्यन्ते श्ववृत्ति
रिति या स्मृता ॥ हिंसाप्रायान्बहून्क्लेशान्कृषिं चैव तथापरे ॥

५ इत्युक्ते वचने भीष्मे कृष्णे च यदुनंदने
॥ स राजा राजधर्माढ्यो व्यासं प्रत्युवाच भारत
॥ ६ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ४ पं० ९

समुच्चये
ध्या० ३

९०

॥५॥ तस्य कुःस्वार्जितस्यैव ग्रासो भ्यो पि रात्रीयसः ॥ अर्थस्य पुरुषस्या
त्रुपरित्यागः सुदुष्करः ॥६॥ विप्रो यतो महर्घराजस्तस्यन्यायार्जितस्य च
॥ अन्नस्य याविधिवत्पात्रे तस्यान्तो नहि विद्यते ॥७॥ अन्नं धर्मस्ततो दे
वी यावती विश्वधारिणी ॥ सा वित्री धसावित्री च संसारार्णवतारि
णी ॥८॥ अन्नदस्य सा घ्यते धर्मो महद्भिर्नाप्यनेनाप्यभिः ॥ तैः
किंचना पिमनयः अन्नं प्राहुस्तावद्दिगताः ॥९॥ अत्रैवोदाहरंती
मामितिहासं पुरातनं ॥ ब्रीहिभिर्द्रोणपार्श्वत्यागात्यत्फलं प्राप्नसुफलः ॥
१०॥ शिलोञ्छवृत्ति धर्मात्मा कुरुक्षेत्रे वसन्पुरा ॥ महर्षिर्मुद्गलो नाम
म [illegible] ॥११॥ स्वाध्यायसन्ततिसंपन्नस्सत्य
वागनसूयकः ॥ जितेन्द्रियो जितक्रोधः सादा धर्मपरायणः ॥१२
॥ उञ्छवृत्तिः सपत्नीको [illegible] ॥ स पुत्रदारः पक्षान्ते स कृता
तिथ्यरोषभुक ॥१३॥ तं [illegible] दुर्वासा द्रष्टुमा
गमत् ॥ उन्मत्तरूपो दिग्वासा व्याहर ------ [illegible] न्तः ॥१४
॥ अर्घ्यपाद्यासनं प्राह मुद्गलं शंसितव्रतं ॥ अन्नार्थिनं [illegible] विधि
मातिथिं मुने ॥१५॥ ततस्तं मुद्गलो दृष्ट्वा प्रीतात्मा [illegible] पूजयत्
॥ उवाच चैनं मधुरं वचोभिस्तर्पयन्निव ॥१६॥ मुद्गल उवाच ॥

अहो तीव सभाग्यो हं यस्य मे त्वं द्विजोत्तमः ॥ मतो द्य इव घ्यातो वेला
यां समुपस्थितः ॥ १७ ॥ त्वदागमनजेनेह हर्षेणाविष्टचेतसः ॥ महो
त्सव इव ब्रह्मन्नयं दिवसः प्रतिभाति मे ॥ १८ ॥ व्यास उवाच ॥ एवमु
क्त्वाथ पाद्यार्घ्याद्यैस्तमभ्यर्च्य स धर्मवित् ॥ शिलोञ्छार्जितमन्नं त
स्मै स्वादु श्रद्धान्वितः ॥ १९ ॥ तद्भुक्त्वा स धर्मवासौ तेन प्रत्युपप
पादितं ॥ स्वांगान्यालिप्य शेषेण प्रययौ हि यथागतं ॥ २० ॥ त
स्यैवं सर्वकालेषु प्रदेशे प्राप्ते महात्मनः ॥ आगम्य बुभुजे सोन्नं य
ष्टं संतुष्टः सर्वमेव तत् ॥ २१ ॥ न चैवं विक्रियां तेनं मशाकास्मुरु
मानसं ॥ न क्रोधं न च कार्पण्यं रायं समातेन न च मत्सरं ॥ २२ ॥ तं प्र
भावं विज्ञाय प्रीतः प्रोवाच स द्विजः ॥ मज्जलं धर्ममेतत्त्वं संज्ञा
नाति ईतकल्मषं ॥ २३ ॥ दुर्वासा उवाच ॥ लोके त्वत्सदृशो दाता
न भूतो न भविष्यति ॥ दुअर्मसंज्ञां आयुदन्नां दत्तैयेप मेवच ॥ २४
॥ यो दुर्जयं तां जयति तेन स्वर्गो जितो भवेत् ॥ जितस्ते दुर्जयः
कामः क्रोधलोभावुभौ तथा ॥ २५ ॥ पैशुन्यं मत्सरो मायामानः
कार्पण्यमेव च ॥ जितास्ते कर्मभिर्लोकाः प्राप्तोसि परमां गति
॥ २६ ॥ अहो दानं विघुष्यंति सुमहत् स्वर्गवासिभिः ॥ इंद्रियाणां ज.

योधैर्यंतपःसत्यंत्वमैत्र्यार्जवं॥२७॥दयादानं —मरवैवत्वयिसर्वंप्र
तिष्ठितं॥लोकाःसमस्तस्त्वाधर्मेणधार्यंतेसचराचराः॥२८॥
धर्मोपिधार्यतेब्रह्मलब्धस्तंभमहत्तैर्भवादृशैः॥धन्योस्म्यनुगृहीतो
ऽस्मिसमेत्यभवतासह॥२९॥सद्भिःसमागमोनित्यंसर्वपा
पहरःस्मृतः॥व्यासउवाच॥इत्येवंवदतस्तस्यदुर्वाससोमुने
॥३०॥देवदूतोविमानेनमुद्गलंसमुपास्थितः॥दिव्यरत्नविचि
त्रेणकिंकिणीजालमालिना॥३१॥सर्वकामसमृद्धेनकामगे
नसुवर्चसा॥उवाचचैनंविप्रर्षेविमानमिदमारुह॥३२॥स्वकर्मो
पार्जितंदिव्यांसिद्धिंप्राप्तोस्यनुत्तमां॥दिविदेवाःसर्वेद्वाःपुरायाब्रह्म
र्षयस्तथा॥३३॥तमुत्सुकाप्रवातिष्ठंतेकांक्षंतेतवदर्शनं॥मुद्गल
उवाच॥सतांसप्तपदंमैत्रीमित्याहुर्मनीषिणः॥३४॥अतःपृच्छा
मिविसंभाव्यामहंहितकाम्यया॥केगुणास्तत्रवसतांस्वर्गेदोषा
वादेवदूतक॥३५॥एतद्ब्रूहिततःस्तुत्वाकरिष्यामिमतिंततां॥
देवदूतउवाच॥महर्षेऽप्राकृतबुद्धिस्त्वंयत्स्वर्गसुखमुत्तमं॥३६
संप्राप्यंबहुमानव्याविमृशसियथाबुधोयथा॥तंदृष्टादीनिरम्या
नितत्रोद्यानानिमुद्गल॥सर्वकामफलैःवृक्षैःशोभितानिसमंततः
३७॥

इतिहास ॥ पि मानानि चर्दिव्यानि सेवितान्यप्सरोगणैः ॥३८॥ सर्वरत्नविचि समुच्चये
१२ त्राणि कामगानि स्थिराणि च ॥ तत्र यान्ति दिव्य वरांगनि मत्वा जो ध्या० ३
नरा दानिच ॥३९॥ चंद्रदीधिति शुभ्राणि हेमपुण्यासनानि ॥ स
र्वकामसमृद्धानि सर्वदुःखविवर्जिताः ॥४०॥ नराः सुकृतिन
स्तेषु विचरंति यथा सुखं ॥ न तत्र नास्तिका यान्ति न चास्तेना
जितेंद्रियाः ॥४१॥ न नृशंसा नापि पिशुनाः न कृतघ्ना न मानिनः
॥ नाहंकाराः न वक्राश्च नाननृतवादिनो नास्तिकाः ॥४२॥ मंत्रस्तपस्वि
नः शूरा दयावंतः क्षमापराः ॥ यज्वानो दानदानशीलाश्च तत्र
गच्छन्ति मंगले ॥ न रोग न जरा मृत्युर्न शोको न हिमातपौ ॥
न तत्र क्षुत्पिपासे चैव न ग्लानिर्विद्यते क्वचित् ॥४४॥ एतेचान्ये
च बहवो गुणाः स्वर्गस्य मंगल ॥ दोषानत्र च वक्ष्ये विष्णु प्रसाद
नानपि सांप्रतं ॥४५॥ शुभस्य कर्मणः कृतं फलं तत्रोपभु
ज्यते ॥ न चान्यत् क्रियते भूयः सोत्र दोषो महान् स्मृतः ॥४६
॥ असंतोषश्च भवति दृष्ट्वा दीप्तां परां श्रियं ॥ सद्यः पातभयं
नराणां सहसा पतनं ध्रुवं ॥४७॥ इहयाः क्रियते कर्मफलं तत्
त्रोपभुज्यते ॥ कर्मभूमिरियं ब्रह्मन् फलभूमिर्मतोपरा ॥४८॥

मुद्गल उवाच ॥ महान्तः खल्विमे दोषास्त्वया स्वर्गस्य कीर्तिताः ॥
निर्दोषः शाश्वतस्थानो यो लोकस्तं वदस्व मे ॥ ४९ ॥ देवदूत उ
वाच ॥ आब्रह्मसदनादेते दोषाः सन्ति महामुने ॥ अत एव हि नेच्छं
ति स्वर्गप्राप्तिं मनीषिणः ॥ ५० ॥ ब्रह्मणः सदनादूर्ध्वं तद्विष्णोः प
रमं पदं ॥ शुद्धं सनातनं ज्योतिः परं ब्रह्मेति यद्विदुः ॥ ५१ ॥ न तत्र
मूढा गच्छन्ति पुरुषा विषयात्मकाः ॥ दंभलोभमदद्रोहक्रोध
शोकैरभिद्रुताः ॥ ५२ ॥ निर्ममा निरहंकारा निर्द्वंद्वाः संयतेंद्रियाः
॥ ध्यानयोगरतास्तैव तत्र गच्छन्ति साधवः ॥ ५३ ॥ एतत्ते सर्वमा
ख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ विमानमारुह द्विप्र गच्छ मा स्विद
शालयं ॥ ५४ ॥ व्यास उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्मान्मुनिः स्वं हृत्ते प्रत्य
भाषत ॥ नाहं स्वर्गं गमिष्यामि त्वं गच्छ पुरुष यथा सुखं ॥ ५५ ॥
देवराज [illegible] देवाश्च पुरायाया ब्रह्मसंयत्तया ॥ वंधाः दमापित
त्या स्वयं भवतो वचनान्मम ॥ ५६ ॥ व्यास उवाच ॥ इत्येवमुक्त्वा
धर्मात्मा देवतं महामतिः ॥ स्वकेषु तिष्ठहो सौवै उत्तराहत्ति
निश्चितः ॥ ५७ ॥ ततो विसर्जयित्वा तं मुद्गलः स्वगतिस्पृहः ॥ स
र्वान्कामान्परित्यज्य ध्यानयोगपरो भवत् ॥ ५८ ॥ एकांतरतिरा

सीनोति सर्वभोगविवर्जितः ॥ सर्वदुःखसहो धीरः सर्वभूतहितेर
तः ॥ ५९ ॥ निःस्पृहो जितेन्द्रियो चित्तं समयोज्य यदात्मनि ॥ कृत्वा चिर
कालस्तदात्मनि ज्ञात्वेति परमेश्वरे ॥ ६० ॥ एवं मुद्गलदासस्य ध्यायतो योगं
योगविदां वरः ॥ प्राप्तवान्स परं धाम दुःप्राप्यं यत्सुरैरपि ॥ ६१
॥ नारायणांशजन्मा यो तिंदुकस्य भवेत्सात्मकं ॥ यान्ति सद्गुणप्रपद्ये
नैतदेव परमं पदं ॥ ६२ ॥ तथा त्वमपि राजेन्द्र देहिन्या यार्जितं ध
नं ॥ दानस्नानं ततः प्राप्य ज्ञानात्मसिद्धिं च यास्यसि ॥ ६३ ॥ यस्त्विदं
मुद्गलाख्यानं पुण्यं श्रुत्वा ख्यानं मनुत्तमं ॥ विमुक्तः सर्वपापे
भ्यो विष्णुलोकं स गच्छति ॥ ६४ ॥ हरिं समाराध्य ह्यहिरण्यरूपिरांध
सन्मुद्गलः स्वर्गसुखे हानिस्पृहः ॥ जगाम सायुज्यमपार्थनिस्व ज्य=
योरस्यो गिनस्तत्त्वानि विष्णुमानस ॥ ६५ ॥ इतिहाससमुच्चये
मुद्गलोपाख्यानं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ वैशम्पायन उवा
च ॥ कथयन्तं हि तीर्थानां प्रभावानद्भुतांस्तथा ॥ लोमशं ध
र्मतत्त्वज्ञं पर्यपृच्छद्युधिष्ठिरः ॥ १ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ योऽर
दे प्रासितं राज्यं भवान्तेप्रमस्मागेन ॥ तस्य पुराणफलं यत्स्या
न्मे ब्रूहि तपोधन ॥ २ ॥ लोमश उवाच ॥ एकतः क्रतवः सर्वे स

मग्रक्रन्दन्तिरणाः॥ एकत्तोभयभीतस्यप्राणिनः प्राणरक्षणं॥३॥इ
दमेवपुरापदेवास्तुलयासमतोलयन्॥ प्राणरक्षणमेवेहयौमखे
नातिरिच्यते॥४॥ अत्रैवोदाहरंतीमभितिहासंपुरातनं॥ इंद्रस्या
ग्नेश्चसंवादंशिवेरौशीनरस्यच॥५॥ वर्त्तमानेमहायज्ञेजिज्ञा
सार्थंशिविंद्रेष॥ इंद्रःश्येनः कपोतोग्निर्भूत्वातत्रोपजग्मतुः
॥६॥ अथपतंत्कपोतिंप्राप्यकपोतः श्येनजाद्भयात्॥ शरणार्थी
महीपालंनिलिल्येभयविक्लवः॥७॥ ततःशनैःकृपाणस्यश्येन
रूपंसुरेश्वरः॥ राजानंसमहात्मानंप्रोवाचेदंवचस्तदा॥८॥
श्येनउवाच॥ धर्मात्मानंत्वांकंमाकुरुकर्मराजन्नहीदितं॥स
र्वधर्मविरुद्धंहिकथंधर्मंचिकीर्षसि॥९॥ हत्वाकृतघ्नंदानेन
मत्त्येतीन्त्रवादिनं॥ त्वमयाक्रूरकर्माणमसाधुंसाधुनाजये
त्॥१०॥ नोपकारपरोप्येवमपकारपरोजनः॥ अपकारपरो
पित्वमुपकारपरोयथा॥११॥ अहितेत्वंहितः पापेत्वमपापोसि
सर्वदा॥ दोषान्वेषणादतेपिगुणान्वेषणतत्परः॥१२॥ ततो
यंविहितोभक्षःपीड्यमानस्यमेक्षुधा॥ माहिंसीलोममपितोध
र्मंधर्मज्ञावरूज्यमानसि॥१३॥ राजोवाच॥ संत्रस्तरूपःशरणार्थी

14

इतिहास त्वत्तोभीतोविहंगमः ॥ मत्सकाशमनुप्राप्तः प्राणरक्षार्थयं स्वकाः ॥ १४ समुच्चये
१४ ॥ तदेवमागतस्यास्य कपोतस्य भयात्मनः ॥ कथमस्मद्विधाः कुर्यु ध्या० ४
स्त्यागं सद्भिर्विनिन्दितं ॥ १५ ॥ लोभाद्वेषाद्भयाद्वापि यस्त्यजेच्छरणा
गतं ॥ ब्रह्महत्यासमं तस्य पापमाहुर्मनीषिणः ॥ १६ ॥ शास्त्रेषु श्रुति
स्मृतिर्दृष्टा महापातकिनामपि ॥ शरणागतहंतॄणां न दृष्टा निष्कृ
तिः क्वचित् ॥ १७ ॥ यथात्मनः प्रिया प्राणाः सर्वेषां प्राणिनां तथा
॥ तस्मान्मृत्युभयत्रस्तास्त्रातव्याः प्राणिनो बुधैः ॥ १८ ॥ ज
न्ममृत्युजरादुःखैर्नित्यं संसारसागरे ॥ जंतवः परिक्लिश्यंते मृ
त्योस्त्रस्यन्ति तेन तथा ॥ १९ ॥ यांति मित्राणि भवे शोकः श्वासो वा दुःख
मेव च ॥ आपातसौख्ययत्तो मूलमेकाहमपि तत्त्यजेत् ॥ २० ॥ मरिष्या
मीति यद्दुःखं पुरुषस्योपजायते ॥ शक्यस्तेनानुमानेन परोपि प
रिरक्षितुं ॥ २१ ॥ यथा वत्ते जीवितमात्मनः प्रियं तथा परेषामपि
जीवितं प्रियं ॥ संरक्षसे जीवितमात्मनो यथा तथा परेषामपि र
क्ष जीवितं ॥ २२ ॥ तस्मान्नाहमिमं भीतमर्पयिष्ये कपोतकं ॥ यदत्र
युक्तं मन्यसे काले श्येनाद्य तत् वद ॥ २३ ॥ आमषः पुरुषो लोके सर्वभू
तदयापरः ॥ महतामपि यज्ञानां कालेन क्षीयते फलं ॥ २४ ॥ भीताभय

प्रदानस्यत्वयएवनविद्यते ॥ दत्तामिष्टंतथानवांतीर्थसेवास्तुतंत
प्या ॥ २५ ॥ सार्वभौमायभयदानस्यकलांनार्हन्तिषोडशीं ॥ चतुःसा
गरपर्यंतांयोददात्पृथिवीमिमां ॥ २६ ॥ नत्वभयंयच्छभूतेभ्यस्त
योस्मयेदाधिकः ॥ अपित्यजेराज्यमिदंशरीरंवासुदुस्त्यजं ॥
२७ ॥ नत्विमंभयसंत्रस्तंत्यजेदीनंकपोतकं ॥ यत्ममास्तिशुभं
किंचित्कृतंजन्मनिजन्मनि ॥ २८ ॥ भवित्राणाभयार्त्तानामार्त्ति
नाशायदेहिनां ॥ नाहंकारमयंराज्यंनस्वर्गंनापुनर्भवं ॥ २९
॥ प्राणिनांदुःखतप्तानांकामयेदुःखनाशनं ॥ यथाचनात्म
तांवाचमहमेवप्रदीहरे ॥ ३० ॥ सत्येनानेनभगवकस्त्वसीदत्वम
हेश्वरः ॥ आहारार्थंसमारंभस्तवचायंविहंगम ॥ ३१ ॥ तथैवेहं
तवाहारमत्यमेवददाम्यहं ॥ श्येन उवाच ॥ यथैवंविहितोस्मा
कंधात्राभक्ष्यःकपोतकः ॥ ३२ ॥ तमेवोत्सृज्यनाहारैःकार्यमन्
न्यैर्नरेश्वर ॥ आहारःसर्वभूतानांसंभवंतिनरेश्वर ॥ ३३ ॥ आहा
रेणविवर्द्धितेनजीवंतिजंतवः ॥ शक्यतेदुष्करेप्यर्थेचिर
रात्रेनजीवितुं ॥ ३४ ॥ नत्वाहारविहीनेनशक्यंवर्त्तयितुंचिरं ॥ भ
क्ष्याद्विलोपितस्याद्यप्राणाममविशायते ॥ ३५ ॥ विसृज्यकायंया

मं

स्वर्गतिं यास्यानमपुनर्भवं ॥ मत्ते च मायि सद्वसि पुत्रदारं मरिष्यति ॥ ३६ ॥ रक्षा-
म्यमाणः कपोतं त्वं वहन्प्राणान्न हरिष्यसि ॥ धर्मं यो बाधते धर्मो न
स धर्मः परंतप ॥ ३७ ॥ अविरोधी तु यो धर्मः स धर्मः सद्भिरुच्यते ॥
तस्माद्धि रोधे धर्मस्य विचित्य गुरुलाघवं तु ॥ ३८ ॥ प्रायते कृत्यं
स्तत्तो राजन्कुरु धर्मविनिर्णयं ॥ राजोवाच ॥ न नो धर्मो परो भूय:
कश्चिदन्योस्ति खेचर: ॥ ३९ ॥ प्राणिनां भयभीतानामभयं यः
प्रतीयते ॥ वरमेकस्य सत्वस्य दद्यादभयदक्षिणां तु विप्र ४०
हस्रस्य यो गो सहस्र फलं हतं ॥ अभयं सर्वभूतेभ्यो यो ददाति
दयापरः ॥ ४१ ॥ तस्य देहाद्धि मुक्तस्य न भयं विद्यते क्वचित् ॥
हेमधेनु धरादीनां दातार: सुलभा भुवि ॥ ४२ ॥ दुर्लभः पुरुषो लो-
के सर्वजन्तुदयापरः ॥ श्येन उवाच ॥ श्येनाः कपोतान्खादं-
ति श्रुतिरेषा सनातनी ॥ ४३ ॥ मा राजन्नाहर तीर्थात्त्वा कदली
स्कंधमाकह ॥ राजोवाच ॥ नाहं कुप्याः स्त्रमार्गेण घा विदूतो
विहंगम ॥ ४४ ॥ यान्हे स्वोपदिष्टो यं धर्मः सत्वदयापरः ॥ सर्वसत्वे
षु यद्दानमेकसत्वे च यद्दया ॥ ४५ ॥ सर्वसत्वप्रदानाद्दयैकस्मिन्विशिष्य-
ते ॥ सर्वे वेदा न तत्कुर्युः सर्वे यज्ञाश्च खेचर ॥ ४६ ॥ सर्वतीर्थाभिषे-

काश्च यत्कुर्वीत्त्रासितानां दया ॥ वाङ्मनःकर्मभिर्येन सर्वभूतहितेर
तः ॥ ४७ ॥ दयादक्षिणपयानो ब्रह्मलोकं व्रजंति ते ॥ गच्छतस्तिष्ठतो
वापि जाग्रतः स्वपतोपि वा ॥ ४८ ॥ यन्न भूतहितार्थाय तन्नरस्य ह्यशोभि
वचेष्टितं ॥ जंगमानि च भूतानि रक्ष्यावरागिणा येन नरः ॥ ४९ ॥ त्व
त्वमेव निरस्तानि तेषां निपरमां गतिं ॥ प्राणिनं वध्यमानं नृपः
काश्चित्समुपेक्षते ॥ ५० ॥ स यान्ति नरकं घोरमिति प्राहुर्मनीषि
णः ॥ सहस्रफलं राज्यं प्रयच्छामि तव द्विज ॥ ५१ ॥ यदिच्छाम
यस्ते यत्त्वं वर्जयित्वा कपोतकं ॥ श्येन उवाच ॥ यदि राजन्क
पोतेन ते स्नेहः प्रीतिरीदृशी ॥ ५२ ॥ ततः कपोततुल्यानि स्व
मांसानि प्रयच्छमे ॥ राजोवाच ॥ अनुग्रहमिमं मन्ये यन्मांसं प्रार्थ
नाभिमाचसे ॥ ५३ ॥ एतत्तेहं प्रदास्यामि स्वमांसं यावदिच्छसि
यदा प्रियं नरो जनः परिवदंति बान्धवाः ॥ ५४ ॥ ममतु प्रियमेवे
तत्को स्यात्तेभिहितं चिरात्तु ॥ अध्रुवे नश्वरी देहा प्रतिलब्धा वि
नाशिता ॥ ५५ ॥ ध्रुवं यो नार्जयत्कर्म यशो वा मूढचेतनः ॥ य
दि प्राणापकसाध देहोयं नोपयुज्यते ॥ ५६ ॥ ततः किमुपका
रोस्य प्रत्यहं क्रियते वृथा ॥ श्येन उवाच ॥ नातिरिक्तमहं यावे

इतिहास २६ मम मांसमयेन ज्ञास्यसि ॥ ५७ ॥ तस्मात्कपोतेन घृतं तत्प्रयच्छ तुलया समं समुद्भवे
॥ राजोवाच ॥ न देवाहं करिष्यामि यत्नात्पूरयेत यावता ॥ प्रयत्नेन स्व ध्याय: ४
रक्षणं यत्नेन वापि घावं हं गमः ॥ लोमश उवाच ॥ एवमुक्त्वा स्वमी
मांसानि समुत्कृत्य स पार्थिवः ५९ प्रहृष्टस्तोलयामास कपोते
न सह प्रभुः त्यक्त्वा न मध्यभोगे छेत्सर्वसत्त्व स्पर्यो विशा: ६०
भवंति परदुःखेन साधवो नित्यदुःखिताः धृयमाणस्तत्तु
लया कपोतो ह्यतिरिच्यते ६१ एवं प्रवोक्ष्य समीक्ष्य मांसानि ततः
प्रादात्स पार्थिवः न विद्यते यथा मांसं कपोतेन समं क्वचित्
६२ ततः प्रदीपयामास सो यथा पुरो हस्तयंत्र लां परदुःखवान्
यानित्यं सर्वभूतहिते रतः ६३ नापेतं तेन महात्मानः स्वसंरक्षा
नि महान्त्यपि स पात्स्मिन्समारूढे तुलामी शीनरे नृपे ६४
देवदुंदुभयो नेदुः पुष्पवृष्टिः पपात च ततस्तस्य तदाम
त्कहि च राजो घ्नंति परा ६५ शक्रः स्वरूपमास्थाय वासमेत
-----न ॥ शक्र उवाच ॥ इन्द्रोहमस्मि भद्रं ते कपोतो हव्यवा
हनः ६६ जिज्ञासमानौ ते धर्मं यज्ञमुपागतौ नैतत्
वं नृप स्वकृतं क--- ष्यंति नापरे ६७ महाकारुणिकेनेह य

कृतं दुष्करं नृप परार्थे त्यजतः प्राणान् याप्रीतिरभवत्तवा
६८ प्राणा प्राशायलब्धेषु तस्माप्राणेषु देहिनां परार्थैकान्तक
ल्याणी स्व धनेयोत्त्वं तन्निस्पृहा ६९ त्वयैकेवलं राजन् कं करुणा
त्करुणायते स्व—र्ष्माशैः ३ ६ ७ः वैद्यं हत्वा ... मिदं जगत
दुः ७० त्वं जगद्दुःखमोक्षार्थैवद्धः कंकणार्थे नृप तथा सर्वात्मना वा
पि द्वेषेया—हृतं त्वया ७१ यथावैवात्मनः स्यानिवासनानविरो
धिता मृकृत्वेर्ष्याविशिष्टेषु हीनात ननमत्यच ७२ कृतस्
सहस्रः स्पर्शो—लोकोत्तमतां गतः आत्मप्राणैः परप्राणान्यो
तरः परिरक्षति ७३ सप्राप्नितत्परं स्थानं यत्नो नावाप्नुवन्ति पुनः
प्राणैरपि त्वया राज्ञ्म् रक्षितः कृपणो जनः ७४ स्वमांसान्यपि
दत्वा निष्क्रव्येभ्यत्येषु काकव्य पशवोपिहि जीवन्ति केवलात्
मोदरं भराः ७५ सपुन्यजीवितः श्लाघ्योयः परार्थैव जीव
ति किं चाव चिन्त्रयत्संतः परानुग्रहतत्पराः ७६ न हि स्व
देह शीत्ताय जायन्ते चंदनाद्रुमाः परोपकारव्यापारपरोप
कृपयः सदा ७७ सपदं तदवाप्नोति परादपि हि यत्परं प
रोपकारैकधियः—सर्वेषु गतस्पृहाः ७८ जगद्धितायजा

इतिहास यत्नेसाघवत्त्वाहृष्टाम्नु :॥ यत्त्वमांसानिभ्रेतेभ्यः समुत्कृत्तानि समुच्चये
१७ पार्थिव॥७९॥ इयंते शाश्वती कीर्त्तिर्लोकाननु चरिष्यति॥ दिव्यरू ध्या० ५
प धरश्चैव पालयित्वा च मोदिनीं॥ ८०॥ सर्वाल्लोकानतिक्रम्य ब्र
ह्मलोकं च यास्यसि॥ लोमश उवाच॥ एवमुक्त्वा तमिंद्राग्नी जग्म
तुस्त्रिदशालयं॥ ८१॥ राजापि क्रतुभिः स्वावभृथे देववस्त्रिरं॥ यह
द भ्रमत्सउयान्ति त्वांशिव वेश्वरित्तमुत्तमं॥ ८२ सवि घू येह पापानि
प्रयाति त्रिदिवं नरः॥ विचिंत्य राजा स्वशरीरं मध्रुवं यशश्च सर्व
स्य जनस्य दुर्लभं॥ ८३॥ शरीरस्नानात्परजो वरक्षरां विधाय लो
कत्रयपूर्वराजयो॥ इतिहाससमुच्चये श्रीशिवि शक्रसंवादे ना
म चतुर्थोध्यायः॥ ४॥ वैशंपायन उवाच॥ बृहस्पतिसमं बु
ध्या शक्रतुल्यपराक्रमं॥ शरतल्पगतं भीष्मं पवयोद्भुमाय
यु :॥ १॥ अत्रिर्वशिष्ठो पमन्युः पौलस्त्यः पुलहः क्रतुः॥ अंगिरा
गौतमोऽगस्त्यः सुमतिर्वाद्रायणिः॥ २॥ विश्वामित्रः स्थूलाशि
राः संवर्त्तः प्रमतिर्दमः॥ रैभ्यो बृहस्पतिर्व्यासश्च्यवनः काश्यपो
ध्रुवः॥ ३॥ दुर्वासा यमदग्निश्च मार्कण्डेयोऽथ गालवः॥ उपाना
य भरद्वाजो यवक्रीतनास्तिरेव च॥ ४॥ स्थूलाक्षश्च पालाकांतश्च

राबोमेधातिथिः कुशः नारदः पर्वतश्चैव सुधन्वा च्यवनो द्विजः
५ मित्रम्भूर्ज्ञवितो धौम्यः शान्ता नंदः कृतव्रतः यामदग्न्यस्तथा
रामः कचश्चेत्येवमादयः ६ ताम्प्रवाम्यस्य पश्चात्यायां धर्मपुत्रः
महौजाः सृजयामास विधिवत्तु गतदृश्यान्स्कतेजसः ७ तेः
सृतिनाम महात्मानः सुखासीनास्तपोधनाः भीष्माश्रितनाः
कथ्याश्चक्रुर्दिव्या धर्माश्रितास्तथा ८ कथ्यांते बुतस्तेषा
मृषीणां विजितात्मनां प्रश्नाम्स्याभीष्मसाभीष्मं पप्रछेदं
युधिष्ठिर ॥ ९ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ के देशाः सुमहाभागाः
कानद्यः केच पर्वताः सेव्या धर्मार्थिभिर्नित्यं तन्मे ब्रूहि पितामः
ह ॥ १० ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्रैवोदाहरंतीममितिहासं पुरातनं
शिलोंछवृत्तेः संवादं सिद्धस्य च युधिष्ठिर ११ कश्चित्सिद्धः
परिक्रम्य समस्तां पृथिवीमिमां उंछवृत्तेर्गृहस्थस्य गृहे प्रा
प्तो महात्मनः १२ स तं सम्यक्कृतातिथ्यं सुखासीनं गतक्ल
मं पृष्टवानिदमेवार्थं यत्मात्त्वं परिपृछसि ॥ १३ ॥ शिलोंछवृ
त्तिरुवाच ॥ के देशाः के जनपदाः के शैलाः केषु चाश्रमाः ॥ प्र
कृष्टाः पुण्यतमः कास्वर्त्तयानघ तत्तु च्यताम् ॥ १४ ॥ सिद्ध उवाच ॥

ते देशास्ते जनपदास्ते शैलास्ते पि चाश्रमाः ॥ प्राप्या त्रिपथगा येषां म
ध्ये यान्ति सरिद्वरा ॥ १५ ॥ तपसा ब्रह्मचर्येण यज्ञैस्त्यागेन वा पुनः ॥
गतिं तां लभते जंतुर्गंगां संसेव्य यां लभेत् ॥ १६ ॥ स्नातानां शुचिभि
स्तोयैर्गांगेयैर्नियतात्मनां ॥ व्युष्टिर्भवति या पुंसां न सा क्रतु
शतैरपि ॥ १७ ॥ अपहत्य तमस्तीव्रं यथा भात्युदये रविः ॥ तथा
पहत्य पाप्मानं भाति गंगाजलाप्लुतः ॥ १८ ॥ यथाग्निं प्राप्य यथा
दिग्धं तूलराशिर्विनश्यति ॥ तथा गंगावगाहस्य सर्वपापं व्यपोह
हति ॥ १९ ॥ यस्तु सूर्यांशुसंतप्तं गांगेयं सलिलं पिबेत् ॥ स गो
नीहारनिर्मुक्तात्यावकाद्धि विशिष्यते ॥ २० ॥ चांद्रायणसह
स्रं तु यश्चरेत्कायशोधनं ॥ पिबेद्यश्चापि गांगांभः समौ स्या
तामुभावनं ॥ २१ ॥ तिष्ठेद्युगसहस्रं तु पादेनैकेन यः पुमान् ॥
स्नायाद्यश्चैकं गंगायां यो नरः सो विशिष्यते ॥ २२ ॥ लंबोदवाक्
शिरो यस्तु वर्षाणामयुतं नरः ॥ मासमेकं तु गंगांभः सेवेत्स
ममेव तत् ॥ २३ ॥ भूतानामिह सर्वेषां दुःखोपहतचेतसां ॥ ग
तिमन्विष्यतां पुंसां नास्ति गंगासमा गतिः ॥ २४ ॥ महापातकसंयुक्तै
र्ग्रस्तानने केरिह मानवान् ॥ पतन्तो नरके घोरे गंगा हरति सो पि

ता ॥२५॥ तेसंविनक्ता यतिभिर्नूनं देवैः सवासवैः ॥ येयांति नियतात्मा
नो गंगां दैवतिधेविन्नां ॥२६॥ यथोपसेविता वेदाः देवादीनां परास्म
ताः ॥ तथैव देहिनां गंगा सर्वकामफलप्रदा ॥२७॥ जाह्नवीतीरसं
भूतां मृदं मूर्ध्नि बिभर्ति यः ॥ बिभर्ति रूपं लोकेस्मिं तमोनाशाय सो कस्पत=
केवलं ॥२८॥ सप्तावरान्पूर्वान्पितॄंस्तेभ्यश्चयेपरे ॥ संतारयेत्ता
रयेद्गंगां पीत्वा ह स्नावगाहितां ॥२९॥ दर्शनात्स्पर्शनात्पानात्त
था गंगेति कीर्तनात् ॥ पुनात्यपुत्यान्पुरुषान् शतशोथ सहस्र-
शः ॥३०॥ स्नातुं यो गच्छते गंगां नियतो नियतात्मना ॥ यद्दृष्टे
त्सफलं जन्म पौरुषं श्रुतमेव च ॥३१॥ सपितॄंस्तर्पयेद्गंगामभि
गम्य सुरापगा ॥ स्नात्वा च कीर्तिता ध्याता ह्स्मापीतावगाहिता
॥३२॥ गंगा तारयते नृणां मुभौ वंशौ विशेषतः ॥ जान्हवीये-
रि हत्वा त्वा स्तेम्तैः पंचभिरेव च ॥३३॥ सप्तव्यायि न पश्यंति गं-
गां पुण्यजलां शुभां ॥ त्रिकालदर्शिभिर्नित्यं सेविता ऋषिसत्त
मैः ॥३४॥ देवैः सेंद्रैश्च कौगंगानाम सेवितमानव ॥ वानप्रस्थै
श्च यतिभिर्गृहस्थैर्ब्रह्मवादिभिः ॥३५॥ विबुद्धिः सेविता गंगा
पुमान्यो नाम तारयेत ॥ मनोवाक्कायिकैर्ग्रस्तः पापैर्बहुविधै
रपि ॥३६॥

वीक्ष्य गंगां भवेत्सत्यो नात्र कार्या विचारणा ॥३६॥ उत्क्रामन्निश्च यः प्राणैः
प्रयत्नः शुक्लपक्षान्वितः ॥३७॥ चिंतयेन्मनसा गंगां सोऽपि गच्छेत्प
रां गतिं ॥ यावदस्थि मनुष्याणां गंगातोये तु तिष्ठति ॥३८॥ ता
वद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥ पूर्वे वयसि पापानि कृ
त्वा कर्माणि ये नराः ॥३९॥ पश्चाद्गंगां निषेवंते यांति परमां
गतिं ॥ गंगाजलोर्मिभिः पूतः पुण्यः पवनो यदा ॥४०॥ स्पृशते
तस्य पापानि सर्वमेवापयांति च ॥ गंगां यांति महापुण्यां पतंतीशं
भुक्तमूर्द्धतः ॥४१॥ पादधाराशिरसा देवीं तां गंगां कीर्तनं स्मरयेत् ॥ त्रिषु
लोकेषु पुण्याय त्वां गंगायाः प्रार्थितं यशः ॥४२॥ या पुत्रान्सगरस्यैः
तान्समारव्याप्तनयद्दिवं ॥ मंधाव्यंगा जडाः क्लीवाः पतिता रोगि
णोऽन्त्यजाः ॥४३॥ जे गंगां संसेव्य पुण्याः स्वर्गे गच्छंति तत्पतां
॥ आराधयत्तपसोग्रेण या देवी गंगा भगीरथः ॥४४॥ पूर्वजानु
द्धारार्थं हिमेश शृंगादिहानयत् ॥ गंगामातर्य देवलोकात्पु
पुण्यां कर्त्तां नरो नाशयेत्कोऽपि कामः ॥४५॥ दद्यां प्रपन्नां
वहंतीं विश्वरूपां शिवां मत्तामनंतां सुप्रसादां ॥ विभावस्तुं
सर्वभूतप्रतिष्ठां गंगां नत्वा ये त्रिदिवं गतास्ते च ॥४६॥ स्तवितम्

नी विष्णुपदी पुरा गंगीस्तु भूरायत्तो यामस्तत्तां त्रिमार्गगां ॥ सर्वात्म
ना ज्ञा कर्धीयि प्रपंन्नास्ते ब्रह्मरताः स दत्तं संप्रयाताः ॥ ४७ ॥ हरस्य गांत्र
संस्य प्राप्तिपवि त्रत्वमुपागतं ॥ को नाम नाश्व कांदिशे खंडरितापही येन्नं गाम = ३
॥ ४८ ॥ गंगायां मरणं चैव दृढाभक्तिस्वके शवे ॥ ब्रह्मविष्णुप्रवो धस्व
नाल्पस्य तपसः फलं ॥ ४९ ॥ कोन्नंतिपितरः पुंसां सर्वे यं द्विजपुंग
वा ॥ मद्वंशतोपि धर्मात्मा कदा गंगागमिष्यति ॥ ५० ॥ गंगोदकै
र्यदास्मत्वं स्वपितॄंस्तर्पयिष्यति ॥ तदा तत्तुन्मस फलं स धन्यः
पुरुषोत्तमः ॥ ५१ ॥ स दूरस्थोपि यो ब्रूयान्त्रिसंध्यं नियतः शु
चिः ॥ गंगागंगेति गंगेति सोपि गच्छेत्परां गतिं ॥ ५२ ॥ मयको
ट्यर संगावि स्यो ः कथ्यते ऽ संततु लैर्भ ॥ न यत्स्वल्पेन कालेन गं
गां संसेव्यं लभ्यते ॥ ५३ ॥ गुरुत्वानामेकदेशो यं गंगायाः कीर्ति
तो मया ॥ समस्तानिह को वक्तुं शक्तो वर्षशतैरपि ॥ ५४ ॥ य
था सर्वस्वत्वानि यो पवकान को पलाः । संख्यातुं नैव शक्यंते
भागीरथ्यास्तथा गुणाः ॥ ५५ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ इति परमम
निर्विशयान नेकान्द्विजवर पावित्र्यदशा पयात्तूपान् ॥ वहुविधममि
धाय तत्वमृतावरान्नान लें धृतिमान्विवेशासिद्धः ॥ ५६ ॥ विस्मयवा

१

इतिहास २०

कैर्विविधैर्विप्रः संबोधितस्तदा ॥ गंगामुपास्य विधिवत्सिद्धिं प्राप्तः समुच्चये
समुत्तमां ॥ ५७ ॥ तस्मात्त्वमपि राजेन्द्र श्रद्धया परया युतः ॥ गंगामेव ध्या० ६
विशेवस्व ततः सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ ५८ ॥ इतिहासमिदं पुण्यं गंगा-
माहात्म्यमुत्तमं ॥ यः पठेच्छृणुयाद्वापि स गच्छेत्परमां गतिं ॥ ५९ ॥
॥ इतिहाससमुच्चये गंगामाहात्म्यं पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ जन
मेजय उवाच ॥ पितामहस्य मे यज्ञे धर्मराजस्य धीमतः ॥ यदा-
श्चर्यमभूत्किंचित्तन्मे ब्रूहि तपोधन ॥ १ ॥ वैशंपायन उवाच ॥
शृणु त्वं महाश्चर्यं यदाश्चर्यमभून्महत् ॥ तर्पितेषु द्विजातिषु
द्विजेषु कृपणेषु च ॥ २ ॥ ब्रोध्यमा तेऽग्ने महादानैर्दिक्षु सर्वासु मान
वैः ॥ पतत्सु पुष्पवर्षेषु धर्मराजस्य मूर्धनि ॥ ३ ॥ बिलान्निःसृ-
त्य नकुलः कांचनार्द्धतनुर्महौमौ हान् ॥ हसित्वोवाच सुवाचे भीम
स्वकायो महास्वनः ॥ ४ ॥ नकुल उवाच ॥ किमेतत्तुष्यवर्धन
किमेष ― प्रशस्यते ॥ सक्तुप्रस्थस्य यज्ञो यं न तुल्यो नरा-
धिपा ॥ ५ ॥ उं छवृत्तेर्वदान्यस्य कुरुक्षेत्र निवासिना ॥ तस्य
तद्वचनं श्रुत्वा विस्मितास्ते द्विजोत्तमाः ॥ ६ ॥ समस्त्या याद्यताः
सर्वे तम पृच्छन्त नकुलान्त ॥ द्विजा ऊचुः ॥ कस्त्वमत्यद्भुताकारः

॥ द्विजराजचिकुरदीपो पः ॥ प० ३

कुतो वेगगतोमि वान् ॥७॥ किमर्थं वा महायज्ञेऽस्मिं राज्ञो विगर्हा सं
॥नकुल उवाच॥ नेर्ष्या मर्षात्मयोक्तं वा न वै यान वमन्स्तवान् ॥
८॥ यथैव तत्पुरावृत्तं तत्सर्वं शृणुत द्विजाः ॥ उंछवृत्तिर्द्वि
जः कश्चित्कुरुक्षेत्रे वसन्पुरा ॥९॥ यस्मान्न कालिको नित्यं सभ
र्यः ससुतस्तथा ॥ तस्याप्यवसतस्तत्र दुर्भिक्षमभवत्त
दा ॥१०॥ कष्टप्रायो हि भूतत्र सर्वलोकः क्षुधान्वितः ॥ स
तस्मिन्क्लिश्यमानस्तु सकुटुंबो महातपाः ॥११॥ काले काले प्य
संप्राप्ते नाशनं किंचिदापस ः॥ कदाचिद्यवकृच्छ्रेण सयवप्रस्थ
मार्जयत् ॥१२॥ कृत्वा सक्तुश्च विधिवच्चतुर्भ्यो व्यभजत्तदा ॥ ततः स्वहस्ता
मदेहाना तेषां तत्र बुभुक्षतां ॥१३॥ तत्क्षणात्र गृहे सोऽरागामत्तिथिः क
श्चिद्वेदपरायणो ॥ तं पूजयित्वा विधिवत्स विप्रः प्रीतमानसः ॥१४॥ प्रोवाच
मधुरं वाक्यं मनः प्रह्लादकारकं ॥ब्राह्मण उवाच॥ धन्योऽस्म्यनुगृहीतो
स्मि यत्त्वोचितं यतो भवान् ॥१५॥ संप्राप्तेऽपि तिथिवेलायां धर्मात्मास्येव
तो यदः ॥ स्वागतं ते द्विजः श्रेष्ठ भूयः सक्तु आगतं तव ते ॥१६॥ सनाप्यः
क्रियतां ब्रह्मन्नुपजीव्यं प्रविश्यतां ॥ तैस्तु हाप्र मिरे धन्या ये भ्यमार्गप्र
मानुराः ॥१७॥ स्वागतं हे पितृ विश्ववक्ता विष्णमांति भवाद्दशाः ॥ मोहो

इतिहास नीयस्य भार्यास्तोति: स्वापिरहं मोचिन: ॥१८॥ येषामभ्यत्यं दिवसं गच्छ समुच्चये
२१ त्यातिथिपूजने ॥ त्वयाति भूमि रुदकं वाक्तृतीया च सत्तता ॥१९॥ स अध्या०६
त्तामेतानि हर्म्येषु नोच्छिद्यंते कदाचन ॥ देयमातिथ्य श्रांतस्य शयनं स्थिति:
श्रांतस्य वासनं ॥२०॥ तृषितस्य च पानीयं क्षुधितस्य च भोजनं ॥ च
क्षुर्दद्यान्मनो दद्यात् वाचं दद्यात् सुभाषितं ॥२१॥ अभ्युत्थानादनुव्र
जनं कुर्यात्स्वायेन वार्चनं ॥ नकुल उवाच ॥ एवमुक्त्वा स धर्मात्मा
समभ्यर्च्य यथाविधि ॥२२॥ स्वभार्यां प्रददौ गेहे स्थेनः सत्यव्रतो
नच ॥ ततो स्य भार्या त्वद्दासा मम रागात्त पद्मिनी ॥२३॥ त्वया
ये स्य भर्तार्यै त्वि भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ किं विषयस्या
सि धर्मज्ञा विघ्नमात्येषु सत्कृतः ॥२४॥ रूपमर्थमति प्येरस्य मद्भार
गोयं प्रदीयतां ॥ ब्राह्मण्युवाच ॥ अपि कीट पतंगानां मृगादीनां
च शोभते ॥२५॥ स्त्रियो रक्ष्याः प्रयत्नेन ह्येवं वक्तुमर्हसि ॥ ध
र्मकामार्थ कार्याणि शुश्रूषा कुलनंदिनि ॥२६॥ दारेष्वधी
नं सर्वं च पितृणां आत्मनस्तथा ॥ तानुकं पतितो नारी योषां
रक्षां तथैव च ॥२७॥ अयशो महदाप्नोति नरकं चैव गच्छति ॥
ब्राह्मण्युवाच ॥ सह धर्मचरौ प्राज्ञस्तौ भार्यापती द्विजं ॥२८॥

तस्मात्त्वमर्हसि धर्मेमां त्वा त्यक्तुमर्हसि ॥ पतिर्भार्यायाः परो धर्मः
पतिरेव हि दैवतं ॥ २९ ॥ पतिरेव परो बंधुः पतिरेव परा गतिः ॥
धर्ममर्थं च कामं च यशः स्वर्गतिमेव सा ॥ ३० ॥ पतिप्रसादे
स्त्री सर्वमेतत्प्राप्नोत्यसंशयं ॥ कर्मणा मनसा वाचा या भार्या स्त्री प
तिमनुव्रता ॥ ३१ ॥ इह चैव महाभाग सा देवैरपि सुपूज्यते ॥ त्वमया
त्वप्यभक्तो न भुक्तं पूर्वं कदाचन ॥ ३२ ॥ व्रतमेतादृशं दिव्यं त्वमेतं
सत्कृत्य नाम हसि ॥ नकुल उवाच ॥ एवमुक्तो गृहीतात्ततान्नं
सत्कृत्य नैवात्मपथ्ये देहे ॥ ३३ ॥ भक्षयित्वा ततो विप्रः स्तं श्वनेवान्न
प्राप्तवत्ततः ॥ ततः पुत्रो विनीतात्मा पितरं प्राह धर्मवित् ॥
३४ ॥ न प्राप्यते मतिरेष्यमन्नं सोऽपि प्रदीयतां ॥ किं तस्य जीवि
तफलं प्राप्नो यस्यालयो ततोऽपि ॥ ३५ ॥ श्रुत्वा द्विवाहरार्ह्णी
तो निराशः प्रतिगच्छति ॥ कुटुंबं पीडयित्वा पि यः पंक्ता लेशं
विमत्सरः ॥ ३६ ॥ ददाति यो तिपरस्तं स प्राप्नोति परां मांगतिं
॥ पितोवाच ॥ अपि वर्षशतायुस्त्वं बालस्त्वापि मनो मम ॥ ३७ ॥ बाला
नीन्द्र पतिस्त्वाच तस्मात्त्वं भुंक्ष्व पुत्रक ॥ पुत्रेण लोकाञ्जयति श्रुति
रेषा सनातनी ॥ ३८ ॥ अपास्तु जीवता वक्त लोकाः स्युर्विजितामया

३तिहस ॥ तयोमेस्तु महत्तापो दुःखं विधिवद्दत्तिमुः ॥ ३९ ॥ संतातिस्त्वं च मे पुत्र । समुच्चये
२२ तस्मात्त्वत्तोर्विभेम्यहं ॥ प्रायशः पापकारित्वान्मत्त्यो रुधिजित्तेज ध्या० ६
नः ॥ ४० ॥ कृतकृत्याः प्रतीदं हेमस्तत्तुं धियविका तिष्ये ॥ श्रुवुवा
च ॥ पिता गुरुः पिता देवः पिता धर्मः सनातनः ॥ ४१ ॥ पितरि प्री
ति मापन्ने प्रीताः स्युः सर्वदेवताः ॥ शरीरं संपदो दाराः सुतास्तं लो
काः सनातनाः ॥ ४२ ॥ यस्य प्रसादात्प्राप्यन्ते कोन्यः पूज्यतमस्ततः सा
॥ एवं वयापि दाप्नोति नरकं चैव गच्छति ॥ ४३ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥
सह धर्मचरो पात्रास्तु सौभार्या पत्नी द्विज ॥ तस्मात्वमपि धर्मे
मां त्वं वा सौकर्तुमर्हसि ॥ ४४ ॥ पतिर्नार्याः परो धर्मः पतिरेव हि
दैवतं ॥ पतिरेव परो बंधुः पतिरेव परा गतिः ॥ ४५ ॥ धर्मसर्वंचार्थ
कामं च यशः स्वर्गमिरेव च ॥ पतिप्रसादे स्त्री सर्वमेतत्प्राप्नोत्य
संशयं ॥ ४६ ॥ कर्मणा मनसा वाचा या स्त्री पतिमनुव्रता ॥ ३ह
वैव महाभागा सा देवैरपि पूज्यते ॥ ४७ ॥ तस्मात्वयि मयोक्ते तु
भक्तं एवं कदाचन ॥ अतमेतादिदित्वा मे त्वं स क्रंदात्कर्महसि
॥ ४८ ॥ तक उवाच ॥ एवमुक्त्वा गृहीत्वा तान्नृ सन्तक्रमोति
पयेदसौ ॥ भावयित्वा निपित्तां प्रवनैवत्कृष्णो भवत्तदा ॥ ४९ ॥

ततः पुत्रो विनीतात्मा पितरं प्राह धर्मवित् ॥ तस्य धैर्यं मतिं धैर्यस्य म
ङ्गेणापि प्रदीयतां ॥५०॥ किं तस्य जीवितफलं प्राप्तो यस्यालयेत्तिर
थि ॥ यस्त्यादिवापश्यन्ते नैतिराश्रः प्रतिगच्छति ॥५१॥ कुटुंबं
पीडयित्वापि त्यक्तकालो न विमत्सरः ॥ दत्तातियोति येरन्नं संप्रा
प्नोति परमां गतिं ॥५२॥ पितोवाच ॥ अपि वर्षशतायुस्त्वं बाल
एवासि मतो मम ॥ बालानां तु छलिष्यावत्तस्मात्त्वं त्वं पुत्रक ॥
५३ ॥ पुत्रैर्या लोका न जयन्ति प्रशान्तिरे धासनात्मनी ॥ त्वयास्तु जी
वता वत्स लोकाः स्तु विजिता मया ॥५४॥ प्रायशः पापकारि
त्वान्मर्त्यो कदाचिज्जनेर्जनः ॥ कृतकृत्याः प्रतीक्षन्ते मृत्युं प्रियमि
वातिथिं ॥५५॥ पुत्रोवाच ॥ पिता गुरुः पिता देवः पिता धर्मस
नातनः ॥ पितरि प्रीतिमापन्ने प्रीताः स्युः सर्वदेवताः ॥५६॥
शरीरं संपदो दाराः सुता लोकाः सनातनाः ॥ यस्य प्रसादात्प्राप्य
प्यंते कोन्यः पूज्यतमस्ततः ॥५७॥ पूर्वैर्वपसि च प्राप्तिपिता च
त्रामिति प्राप्तिः ॥ उक्तवै पितरं पुत्रस्तस्मान्न यमयच्छमे ॥५८॥
नकुल उवाच ॥ इत्युक्त्वा स्वगृहीत्वा गुरुसक्तूनतिथये ददौ ॥
भुक्त्वा तानपि सर्वास्तत्पुत्रिन समवाप्नुयात् ॥५९॥ ततः प्रीतात्

इतिहास
२३

स्तथा प्राह स्वस्त रं वित्तयान्वित्ता ॥ मद्भार्यो विमहाभाग्या द्विजस्य
स्य प्रदीयतां ॥ ६० ॥ श्वशुर उवाच ॥ बालेयो षिन्नक्त थाऽसा—
विषम ब्रतकार्थिता ॥ कुलसंतति हेत स्वर स्या कृत्वं सर्व थैव मे ॥
६१ ॥ गुरु शुश्रूषया पत्नी तीन्द्र हा मां तपसि स्थितां ॥ — दृष्ट्वा
स्नातव दनां पीडाते मम मानसं ॥ ६२ ॥ मत्पाता मुपरते येन योध
र्मं क्रियते शुभे ॥ न तं संतः प्रशंसंति न— सज्जनैः सेवितं ॥ ६३ ॥
स्नुषोवाच ॥ भर्त्तायत्रोपरोध्यंते तत्रायं विहितो विधिः ॥ मन्युत्तेनु
ग्रहं यत्र तत्र दोषो न कश्चन ॥ ६४ ॥ मम त्वं स्वामिनः स्वामी देवताया
श्च देवतं ॥ गुरोर्गुरुर्गरीयां श्च तत्त्वं नैव वक्तुमर्हसि ॥ ६५ ॥ एतत्कं
पेति संचिंत्य हृदयं तोति वाङ्मनः ॥ प्रयच्छ त्वं भवान्स्तत्र त्वत्तो गन्धा
ति यपेददो ॥ ६६ ॥ तुष्ट जे बातिथिः सर्वो ह्यवासी दुन्दुभेमुनिः ॥
स्वनुग्रहं मन्यमानः सद्गुरुर्वामलतपाः ॥ ६७ ॥ धर्मवत्सर्गामियु
त्का त्मान व बाला वलो पमः ॥ तं सद्व्रभावं विज्ञाय प्रीत्ताः प्रो वा
च सोतिथिः ॥ ६८ ॥ धर्मोहं हि द्विजरूपेण त्वां निर्ज्ञा तुरिहागतः
॥ मम त्तपोदयादानं प्रोचामि ह्रियानिग्रहः ॥ ६९ ॥ सत्यं दमाश्च
वत्तानामित्येता स्तमम ॥ तान् नित्यानित्या भिमायस्त्वभक्तया सेवे

समुच्चये
ध्या० ६

जनेजनः ॥ ७० ॥ तस्य भक्तिमतस्तस्य सोगतिमिष्टां ददाम्यहं ॥ यथा
वष्णुप्रभावेन दत्तं मयार्जितं यया ॥ ७१ ॥ कपूरप्रांतं तस्य वेष्टितं तस्मा
त्स्वर्गमितो व्रज ॥ स्वर्गस्य त्रिदशाः सघेदिव्याभ्रतेस्सर्धयत्तदा ॥
७२ ॥ स्तुवंति दानमेतत्तो विस्मयाविष्ट चेतसः ॥ सहपुत्रस्त्वयपर
रित्यागात्त श्वपाज लदज्जनमती ॥ ७३ ॥ यशो महाजलौघे तल्लो
कास्तु स्थाविताः स्त्वया ॥ सफलं सवतो जन्म प्राप्तमांस सफलं
चेतः ॥ ७४ ॥ गगनात्तु पत्तुष्पं च पतितं पप्रपन्नुर्दति ॥ तै
जः प्रज्ञावलं धैर्यं दुन्त्राश यातिदेहितां ॥ ७५ ॥ योनुर्जयांतो
जवातितेवस्य गौसितो भवेत् ॥ मा या पुत्रः सुधासाधीत त्वे
वात्मा स्तु त्यजः ॥ ७६ ॥ सर्वादायेतानि धर्मायैत्यक्तानि
त्वयवत्त्वया ॥ मत्तया प्रीयत्ते धर्मो दातेदत्तो महाघनैः ॥
७७ ॥ त्याय — — र्यपात्वलैः प्रश्न उत्ते स्तंनुष्पाति ॥ प्रश्न
श्वपरसं पापं प्रश्नपाप प्रशमं श्रितो ॥ ७८ ॥ जहाति पापप्रश्न
श्वावादीनां त्वचाभिवोरगः ॥ वह्नुप्युप्रश्न यादत्तानस्मानुर्म
नीषिणः ॥ ७९ ॥ वाणीषि प्रश्नयामानत्यावोपकल्पते ॥ इति दत्त
देवस्तु धर्मात्मा पुरानिष्किंचनेभवत ॥ ८० ॥ प्रश्नप्राप्तः सदत्ता

पीताक एष समितो गतः ॥ अन्नात्म मांस प्रस्था देन शिविरो मीनरत्तया ॥ ८१
॥ सूर्वडुः स्ववितिनिर्मुक्तो मम देदेव वद्दिवि ॥ गवां शतसहस्त्राणि द्विजाति
भ्यो हृदन्तगः ॥ ८२ ॥ एकां दत्वा सपार वरोहु कलासो भग्राद्विरं ॥ नो
रा अनस्यै वकुभिर्ताप्रवमे यप्रातेस्तप्या ॥ ८३ ॥ सक्तुप्रस्थस्य दानेन
तस्य मेत्तकपं चन ॥ यस्यादिव्यं विमानं चतत्व प्राप्तमिदं द्विज
॥ ८४ ॥ स्वर्गं गि हुत्त दाकुष समार्यः सस्नुषस्तुषः ॥ नकुल उवा
च ॥ अत्सुक्ताः परिक्लेशेन सोद्वा धर्मिता साद्विज ॥ ८५ ॥ दिव्यांवि
मानमारुह्य सकुटुंबो दिवं ययौ ॥ ततो हं तेषु जातेषु बिलान्नि
सृत्य सत्वरः ॥ ८६ ॥ दिव्यगुष्य समाकीर्णो सह तोयेन्य चेष्ट
यं ॥ अत्र यधर्मप्रसादात्मे मनेस्तस्य च तोजसा ॥ ८७ ॥ हेमपुष्पाच
मर्दितेलि पार्श्वमजायत ॥ द्वितीयं तुकपं पार्श्वं हैमं स्यादितिचिं
तयन ॥ ८८ ॥ तपोवनानि तीर्थानि यज्ञान्त्रवाप्यगमं तथा ॥
ततो यज्ञमिमं ज्ञात्वा धर्मराजस्य यज्ञी धीमतः ॥ ८९ ॥ आशया र
परयाप्राप्तोनच कांचनतां गतः ॥ ततः सम दं भवता वाकमुक्त
मिदमया ॥ ९० ॥ सक्तुप्रस्थेन वोनायं यज्ञस्तुल्य इति द्विजाः ॥
वैशंपायन उवाच ॥ इत्येवं कथयित्वा तु द्विजानां नकुलस्तदा ॥ ९१ ॥

ययौ यथागतं राजंस्तेपि विप्रा गृहान्ययुः ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं
यस्मात्त्वं परिपृच्छसि ॥ ५२ ॥ अश्वमेधमहायज्ञैर्यदाश्चर्यमभूत्त
दा ॥ तस्मान्नविस्मयः कार्यस्त्वया यज्ञेषु पार्थिव ॥ ५३ ॥ वितै
व यज्ञैर्मुनयस्तपोभिस्त्रिदिवं गताः ॥ अद्रोहः सर्वभूतेषु संतो
षः सत्यमार्जवं ॥ ५४ ॥ सर्वेंद्रियजयः दांति स्तपश्च स्वर्ग
साधनं ॥ स्वमेव दुःखार्जितं मल्पमप्यहो ददाति राजं ददत्तो
महत्फलं ॥ ५५ ॥ विहायसत्तुं सकुटुंबनिस्पृहेजगामस प
त्रिदिवं पुनर्द्विजः ॥ ५६ ॥ इति हाक्तसमुच्चये कपापांसक्तु
प्रस्थावेनाम षष्ठोध्यायः ॥ ६ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ केन
मृत्युर्गृहस्थेन धर्ममाश्रित्य निर्जितः ॥ एतन्मे पृच्छतस्तात
यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ १ ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्रैवोदाहरंतीममि
तिहासं पुरातनं ॥ यथा मृत्युर्गृहस्थेन धर्ममाश्रित्य निर्जि
तः ॥ २ ॥ इक्ष्वाकुवंशजः श्रीमान्राजासीद्बलसत्तमः ॥ दुर्जो
इति ख्यातः सर्वैः समतो गुरोः ॥ ३ ॥ तं तु नर्मदा देव नदीचक
मे देव रूपिणी ॥ तस्यां सोजनयच्चापि कान्यामोवमतां तदा
॥ ४ ॥ तामग्निर्वं प्रयामास साक्षाद्दृष्ट्वा तदप्रतिं ॥ प्रसपन्नपत्तर

इतिहास २५ सैमेवसीर्हरा मिवाहरे:॥५॥ तस्यामभूत्सुतस्तस्य गोत्वात्रेयाः सुदर्शनो
सुदर्शनः॥ वदान्यः सत्यवाग्दीप्तो धर्मो विग्रहवानिव॥६॥ पा० ७
त्रपो यवाप्ताम तपो न गम्यासी न्यितामहः॥ सुदर्शना
यसं प्रदान्ना म्नात्वा धवती सुती॥७॥ सतत्या धर्मनिमा कुरु स ह
क्षेत्रे वसन्वशी॥ स्व हसुगृहस्थोजेष्यामि प्रतिज्ञामकरोत्तदा
॥९॥ ततः स धर्मवित्प्राह तां भार्यां धर्मचारिणीं॥ अति
थेः प्रातिकूल्यं तेन कर्त्तव्यं कदाचन॥ऽ॥ अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहा
त्प्रतिनिवर्त्तते॥ तस्मै दत्त्वा दुष्कृतं पुण्यमादाय गच्छति॥१०
॥ सत्यं शौचं तपो धृतिं दत्वामि स्तुतं नत्या॥ तस्य सर्वमिदं
व पर्यामि प्रियो वमन्यते॥११॥ इत्यतिथ्योपस्य गृहमायां ८
तिनि वृत्ताः॥ स गृहस्य इति ज्ञेयः पौ लिराः॥१२
॥ नष्टरा कृत मामिहमागमीनि॥ शुभ्रीयायेत्ताराद्ध
पयघते स्वः धर्मात् तः॥१३॥ तिथ्यतिथ्योगृहस्थ
स्य स्सुः सर्वदेवता॥ विष्णुरेव विष्णुः सर्वमेवाति
नमशय॥१४॥ तस्मात्तो यायितव्यो हि नित्यमेव त्वयातिथि
थिः॥ अपि स्वात्मप्रदानेन तनालाश्वकायाचारराणा॥१५॥ निष्क्रा

तेमयिकल्याणिनित्यासंनिहितेगृहे ॥ नातिथ्यित्येवमंतव्यः प्रमा
णांयघहेतवः ॥ १६ ॥ एतावदेवनारीणां धर्मःप्रोक्तोमनीषिभिः
॥ मनोवाक्कर्मभिर्भर्तुःकार्यंप्रियहितंसदा ॥ १७ ॥ कर्मणामम
नसावावाचयास्त्रीपतिमनुव्रता ॥ साभर्तृलोकमाप्नोतिकीर्तिं
चमहतींभुवि ॥ १८ ॥ तमब्रवीदोघवतीभर्तारंविनयान्विता ॥
प्रणिपत्यशुभाचाराश्लक्ष्णयामधुरयागिरा ॥ १९ ॥ ध्रुव
स्तूवाच ॥ नमेत्वंधवनंकिंविदपकर्तव्यंमहाव्रता स्त्रीणांहि
परमोधर्मोभर्तृवाक्यानुपालनात् ॥ २० ॥ अहोनीवसभाग्या
हंयस्यामेत्वंतपोधनः ॥ प्रीतिप्रदाताशत्रुघ्नःप्रज्ञादाता
ह्येवधर्मदः ॥ २१ ॥ कामार्थौसंपदःपुत्राःकीर्तिर्लोकाश्चशा
श्वताः ॥ यस्यप्रसादात्प्राप्यंतेकोन्योदेवस्ततोधिकः ॥ २२ ॥
भीष्म उवाच ॥ अथपरस्तुंजिगीषन्तमोतिध्येनरुदर्शनं ॥
१९ तस्यागम्नस्तंतुरघ्रांत्वेषणान्नपरः ॥ २३ ॥ ततःकदा
चिधर्माधिगतेतस्मिन्महात्मनि ॥ आतिथ्यंब्राह्मणोऽन्ये
त्यनाम्नाचौघवतीसती ॥ २४ ॥ प्राहदैवचनंधर्मास्ततारा
जसमेयादतो ॥ पतिव्रतांमहाभागामेकांतेसमवास्थितां

३ तिहास ॥२५॥ ब्राह्मण उवाच॥ त्वदर्थमातिं ध्येप्रा वृतत्कल्याणिमा सन्तुप्रये
२६ जस्वमां॥ प्रमाणं यदि धर्मस्तेऽय हस्याश्रम धर्मिणः॥२६ ध्या० ७
॥अतिथिः ह जितो यद्वै ध्यायेत मनसा शुभं॥ नतक्रतु प्र
तोलादि तल्य माकुर्म नीषिणः॥२७॥ श्रीरुद्र उवाच॥ त
तः सा छंदया मास तमन्यैर्वकुमि धरैः॥ तात्यदा लभ प्रदा
ना ब्रह्मस्वब्रवेवरनी मितं॥२८॥ तस्यार्थं मत्वा निर्ल्धयस्य
त्वा भर्तुः श्रवतः पचः॥ क्रीडित्वा तेन सा सार्द्धं रहस्युपाविवेश
ह॥२९॥ अथ प्रे प्रातस्तुपादाय सपावकालतस्त्यया॥ स्वा
श्रमधारमागम्य तामायी सतुपाकृपयत्॥३०॥ ततः सा
लाङ्ति तासा धीस्पृष्टवा विप्रेणापरिणीता॥ उछिष्ठवात्सीर
त्रिवि त्रायभर्त्तावाक्यं हिनाददत्॥३१॥ उदजस्य ततो
विप्रस्तस्थवाचानीत्येहिसा॥ यस्य सुमयावेषायत्वा
तं तत्वत तथदा॥३२॥ अभिन्ने वान्तरेस्थ स्तुक — वृपवघ
स्य मज्जरं॥ ही नप्रतिजम चैनं वाधि ध्यामित्य चिंतयत्॥३३
॥ रुद्रदर्शनस्त तक्षुत्वा कर्मणामनसा गिरा॥ त्ये हाध्य
स्य कोप श्रव ग्रह स्यात्माब्रवीदिदं॥३४॥ रुद्रदर्शन उवाच॥

स्वरतं ते स्तु विप्रर्षे प्रीतिरस्तु परा मम ॥ गृहस्थस्य परो धर्मः सर्व
यातिथिपूजनं ॥ ३५ ॥ अतिथिं पूजयेद्यस्तु स्वक्रियापरया गृ
ही ॥ सर्वेत्यादि दिवं प्राप्तः पूज्यते त्रिदशैरपि ॥ ३६ ॥ त्वागताहि
मम देया पूज ———— परस्तु विद्यते ॥ अतिथिभ्यो देयमिति व्र मे
तमाहितं ॥ ३७ ॥ यथा यावन्नास्ति तावाद्याम ये बासमुदाहृता ॥
सत्यमाने —————— वाः पालयंतु व्रतं च मे ॥ ३८ ॥ अत्रात्मे वसः
धर्मरतानां विप्रु सर्वेश्वरेश्वरः ॥ जानाति सर्वभूतानां हृदया
वस्थितं च यत् ॥ ३९ ॥ भीष्म उवाच ॥ ततो भूमिस्तु महानौ देवे
र्वाससाधुसा दितिः ॥ पपात पुष्पवर्षं च तस्य मूर्ध्नि महात्मनः ॥ ४० ॥
॥ अयं प्यो तज्जा — तिःकामस्तो तिथिं प्राह पार्थिवं ॥ ब्राह्मण उवा
च ॥ धर्मो हि द्विजरूपेण त्वां जिज्ञासुरिहागतः ॥ ४१ ॥ देवदानव
गं धर्वा पिद — दसं पन्नगाः ॥ सर्वेन शक्नुयुंजेतुं को धर्मस्त्वस्तुः त्व
याजितः ॥ ४२ ॥ आत्मनः सहजो येन कष्टः कामारि पूजितः ॥ जि
तस्ते दुर्जयस्तत्तु लोके भयंकरः ॥ ४३ ॥ कट मम हूर हस्तोपि
यो सौ त्वानि तम मत्व गात ॥ न चापि कस्यचिन्निष्फलि त्वे लोको पा
पचेत्मः ॥ ४४ ॥ परिव्रता मे नंगाधी स्त्रपक्ते विप्रेरा पारिसाना ॥

२७

इतिहास ॥पावनार्थं च लोकानामायमेवं भविष्यति॥४५॥ ——नैव समुच्चये
२७ वर्तां नामत्वामर्चे नानुयास्यति॥भीष्म उवाच॥ इत्युक्त्वा भ ध्या० ७
गवान्धर्मस्तत्रैवांतरधीयत॥४६॥सुदर्शनोपि धर्मा—जितं
मत्तु ममन्यत॥ततो वाजिसहस्रेणाविसानं युक्तमद्भुतं॥
४७॥उपवन्यासलक्ष्वसमपलोकजगाम सः॥ एवं ——स्व
मस्ये न कुर्वन्ति तिथिपूजनं॥४८॥सुदर्शनेन राजेंद्र जिता
मृत्युर्जितात्मना॥गृहस्थस्य यान्ति तिथि धर्मो गृहाज्जातिथि:
——— :॥४९॥गृहस्थस्य यान्ति तिथिदेवो गृहस्थस्य यान्ति तिथि
गतिः॥तस्मान्नव प्रयत्नेन गृहे हिरण्यानाहि नैथिरागा॥५०॥
पूजनीयोतिथिर्नित्य—दधानैतदेव वचः॥न्यायं वाप्राप्त
रागो मे न्य वदन्यन्त्या यमेवच॥५१॥नत्र स्वष्ठाश्रमसतं पंतदी
तव्यं विशेषतः॥ ———वेंक्षेवच मस्तानं स्वाध्यं ब्रतं तं पा॥
५२॥ यावित्तं प्राप्त यो तावं दधादेवाविचारयन्॥ मूलं
वाप्रा लवार्भ्ङं त्के भ्य पञावकु मेकच॥५३॥ नाधैवतस्मै दा
तव्यं नवताव्यं तदप्रियं॥य इदं भ्रम्माउपातिनित्यं पठेत्म्रुस्रा
वयेत्तथा॥५४॥सुदर्शनस्य चरित्रं संप्रयाति मेवा —

त्॥ अस्वंडित्वाति थ्यमनेकसंपदं प्रदर्शयित्वा राघवकृतां स्कदर्शी
नः॥ ५५॥ स्नेहं स्वभार्यां च तया भेदं दर्शितो निर्वेदगत्वा स्वकृत्वा
प्राणांस्तत्यजः॥ इति हाससमुच्चये सुदर्शनोपाख्यानं नाम स
प्तमोऽध्यायः॥ ७॥ युधिष्ठिर उवाच॥ कीदृ — कर्मभिः प्रे
त्य गच्छंति नरकं नराः॥ स्वर्गं वा कीदृशैः प्रोक्तं तन्मे त्वं वक्तु
मर्हसि॥ १॥ श्रीकृष्ण उवाच॥ ब्राह्मणं पंडितं समुत्सृज्य — द्विजालो स्त=
के मोहिता॥ —— पितृगतिं तेनैव नरकगामिनः॥ २॥ आशाया
समनुप्राप्तां दानात्त्रासमकार्षितः॥ ये निर्दयं भयमत्यंत ते वै
नरकगामिनः॥ ३॥ — पापानरत्ता नित्यं गतिं वाद्यरत्नास्तथा॥
परसंगरताश्चैव नरा नरकगामिनः॥ ४॥ अनत्य प्रावराणां
भार्याणां स्तुकाल — निकारां॥ येन कुर्वंति विद्वेषात् ते वै
नरकगामिनः॥ ५॥ ये शरीरमलानग्नौ प्रक्षिपंति जलेऽथवा
॥ उद्याने पथि गोष्ठे वा ते — नरकगामिनः॥ ६॥ अयोनौ च
वियोनौ च पशुयोनौ च मानवाः॥ समुत्सृजंति ये शुक्रं ते वै न
रकगामिनः॥ ७॥ प्रस्थाराणां — कर्तारः खड्गानां च धनुषस्तथा
॥ विक्रेतारः प्रकाराजे दुते वै नरकगामिनः॥ ८॥ अनाथं विकलं

दीनं रोगार्त्तं बालमेव — ॥ — — — यंति ये मूढास्ते वै नरकगामिनः
॥ ९ ॥ न्यासापहारिणां तु ब्रुवं नास्तिकं लोभदंभकं ॥ नृशंसं पिशुनं
जिह्मं परदाराभिमर्शकं ॥ १० ॥ विश्वस्तघातकं क्रूरं कृतघ्नं पापनि
श्चयं ॥ ईदृशं प्रकथं प्राप्य नरको पितृ गच्छति ॥ ११ ॥ हन्यते ते कापितो
राजन्न राजन्नरकगामिनः ॥ भागोनः स्वर्गलोकस्य ये प्रोक्तास्तन्नि
बोध मे ॥ १२ ॥ सत्येन तपसा क्षांत्या दानेनाध्ययनेन च ॥ ये धर्म
मनुवर्तंते नेनना स्वर्गगामिनः ॥ १३ ॥ ये च होमजपस्नानैर्देव
ताभ्यर्चने रताः ॥ श्रद्धया नाम हात्मानस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ १४
॥ मातापित्रोस्तु शुश्रूषां ये कुर्वंत्यादृतानराः ॥ वर्ज्ययंति दिवा
स्वप्नं ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ १५ ॥ सर्वहिंसानिवृत्ताश्च नित्यं सर्व
सहाश्च ये ॥ सर्वस्याश्रयभूता ये प्रकथाः स्वर्गगामिनः ॥ १६ ॥
शुभं तु यानिस्तपो निश्चयत्तु तमादायवमारत ॥ ये प्रतिग्रहनिवृत्ते
हस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ १७ ॥ भयात्रास्तथा शोकाद्दारिद्र्या
द्व्याधिकर्षितान् ॥ विमोचयंति ये तं कृत्वा ते नराः स्वर्गगामिनः
॥ १८ ॥ सहस्रपरिवेष्टास्तथैव च सहस्रशः ॥ ज्ञानार्थ पवसहु
स्वारणी प्रकथाः स्वर्गगामिनः ॥ १९ ॥ आभा — कृतपवनानाश्च ये

वत्तस्याश्वभारत ॥ येवै जितेंद्रिया धीराः पुरुषाः स्वर्गगामिनः ॥
२० ॥ येवाचिताः प्रहृष्यंति प्रियं दत्वा व—तिच ॥ सकृद्दानफले
घ्राश्चते नरः स्वर्गगामिनः ॥ २१ ॥ निवेशनानां धान्यानां ससा
तां परंतप ॥ स्वयमुत्पाद्य दत्वाथ पुरुषाः स्वर्गगामिनः ॥ २२ ॥
छिद्यमानमपि ये दोषान्नवदंति कदाचन ॥ कीर्तयंति गुणांश्चैव
वर्तते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २३ ॥ येपरेषां सि——यं दृष्ट्वानतप्यं
ति विमत्सराः ॥ प्रहृष्टाश्चाभिनंदंति ते नराः स्वर्गगामिनः
॥ २४ ॥ प्रवृत्तेच निवृत्ते च वेदशास्त्रोक्त कर्मणाः ॥ आचरं
ति महात्मानस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २५ ॥ ये ताम्यां सुजडा
वंगानुजानंति वयो प्रियं ॥ प्रियवाक्यैक विज्ञाना ते नराः
स्वर्गगामिनः ॥ २६ ॥ वापी कूपतडागानां प्रपानां देववेश्मनां
॥ आरामाणां च कर्त्तारस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २७ ॥ यस्मिन्क
स्मिन्कुले जाता बहुपुत्राः शतायुषः ॥ सानुक्रोशाः सदाचारा
स्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २८ ॥ अरण्ये पथि येदृष्ट्वापरस्वम
कुतो—भयाः ॥ मनसापि नस्पृशंति ते नराः स्वर्गगामिनः
॥ २९ ॥ अवध्यं दिवसं कर्त्तुं धर्मैर्लोके न सर्वदा ॥ व्रतं गृह्णंते

२१

इतिहास
२९

समुच्चये
ध्या० ८

ह्नीये नित्यं ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३० ॥ परैः परिगृहीतं यद्धनं च यम
प्यरवीं गताः ॥ मनसापि न लिंपंति ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३१ ॥
स्त्राकारां तत्स्ववंतं वक्तुल्यं पश्यंति ये नराः ॥ प्रीतात्मानो जिता
त्मानस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३२ ॥ परान्नं परदारांश्च बहुमाय
त्यागल्हाणगतां ॥ न कामयंति सत्वस्थास्ते नराः स्वर्गगामि
नः ॥ ३३ ॥ ह वैष्णवये श्रताः स्वाम्यर्थे त्यक्तजीविताः ॥ भ
र्तृभक्ताः कृतज्ञाश्च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३४ ॥ मनस
श्चेन्द्रियाणां च ये नित्यं संयमे रताः ॥ त्यक्तकालोभभयक्रो
धास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३५ ॥ गंगायां मृत्युरेतौ ये गं
गायां वा यो यान्तः ॥ पितृपिंडप्रदातारस्ते नराः स्वर्ग
गामिनः ॥ ३६ ॥ ये च दृष्ट्वा वस्तान्श्रा स्वर्गमाश्रित्य पः
सदा ॥ स्वार्थं च परिरक्षंति ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३७ ॥ ती
र्थानि च ये वृक्षाणि विधिनास्यविश्रांति ये ॥ सर्वद्वंद्वसहा
संतस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३८ ॥ पुकामहतु देश्यादि
जन्तरस्य नद ॥ पदिरक्षंति ते नराः स्वर्गगा
मिनः ॥ ३९ ॥ यज्ञानां च यथायोग्ये न विधिनासंप्रजाति ये

॥ सर्वविघ्नहरं तास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ४० ॥ ये धुतः परदारांश्च
कर्मणा मनसा गिरा ॥ नमयंति सत्वस्यास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ४१
॥ लिंदितानि नघ्नंति कुर्वंति विधिनातिये ॥ स्नात्वा प्राणिंविश्वा
यते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ४२ ॥ एतत्तेकाथितं सर्वं मया तत्वेन ।
सुगति भारत ॥ दुर्गतिं चैव प्राप्यते कर्मभिर्यथा ॥ ४३ ॥ नरः परेषां
प्रतिकूलमाचरन्प्रयाति घोरं नरकं सुदुःसहं ॥ सदानुकूलस्य
नरस्य नरस्य जीवतः सुखावहा मुक्तिरदूरतःस्थिता ॥ ४४
॥ इतिहाससमुच्चये स्वर्गनरकाख्यानं नाम दशमोध्यायः
॥ १० ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशा
रद ॥ शरणागतपालनस्य यो धर्मस्तद्वदस्व मे ॥ १ ॥ भीष्म
उवाच ॥ महाधर्मोनन्तफलः शरणागतपालने ॥ धर्मानिप्रवयत
ज्ञा एवमाकुर्वन्ति नीधिराः ॥ २ ॥ श्रीविशिष्टेत्ययोराजन राजानः शरणा
गतास्तापरिपाल्य महात्मानस्तोकी द्विपरमांगतः ॥ ३ ॥ श्रूयतेहि
कपोतेन शत्रुः शरणमागतः ॥ पूजितश्च यथान्यायं स्वैश्च मांसैश्च
पितर्पितः ॥ ४ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं कपोतेनपुरा शत्रुः शरणा
मागतः ॥ स्वमांसैस्तर्पितः कां च सपदीं प्राप्तवान्गतिं ॥ ५ ॥ भीष्म
मै

इतिहास ३० उवाच॥ शृणु राजन् कथामेतां सर्वपापप्रणाशिनीं॥ नृपतेर्मुचुकुंद समुच्चये
स्य कापि त्वाभा गविनया॥६॥ इमम प्येव शृणु राजन् मुचुकुंदो महातपाः ध्या० ९
॥ भार्गवं परिपप्रच्छ प्रणतः कुरुषर्भ॥७॥ धर्मानिश्चयसंयुक्तां का
र्यार्थसहितां कथां॥ शृणुष्वावहितो राजन् दिलीपेन महात्मना॥
८॥ कश्चित्तत्र द्विजः समाचारः प्राप्तो नांकालसंमतः॥ विषवारस
हा स्ताये घोरः शकुनिलुब्धकः॥९॥ काककोकिलहा पापो मेहद्
बाधासमन्वितः॥ पवमण्डः कृष्णग्रीवो ह्रस्वपादो महोदरः॥१०
॥ नैव तस्य सुहृत्कश्चिन्न संबंधी न बांधवः॥ जनैः सर्वैः परित्य
क्तस्तेन रौद्रेण कर्मणा॥११॥ - वेद्धुं स कमादाय बहून्कृत्वा न्नृपेन व
द्विजः॥ चकार विक्रियं तेषां पतंगानां नराधिप॥१२॥ एवं
हि वातिमानस्य तत्र याति तस्य दुरात्मनः॥ ------ महान्कालो
न च धर्ममबुध्यत॥१३॥ तस्य भार्या सुता यस्य मम मातस्य का
नने॥ दैवयोगाद्विमूढस्य नानाहृत्तिरभ ---- ॥१४॥ येन त्वं
स्मा दुरात्मानः प्रविश्य प्राणाहरा नराः॥ उद्वेजनीया भूतानां
व्यालाइव भवंति ते॥१५॥ न दा कदाचित्तस्यापि वनस्थस्य स्या
भवत्तदा॥ पानपन्निवहत्वाग्रात्तमहान्वातसंभ्रमः॥१६॥ मे ३०

घसंकुलसमाकाशांवि घ्नमंडलमंडितं ॥ सजलं हि महत्तैन नौसार्थे
नैवसागरं ॥१७॥ वारिधाता समस्तैः श्ववसंप्रद्रिताः गतक्लान्ताः ॥ ततरान
प्रययामासस मिलैः सुघरं ॥१८॥ ततो धाराकुले काले संभ्रमा न्तु कु
चेतनः ॥ शीतार्त्तश्चैव नैतास्मिनाकुले नात्तरात्मनो ॥१९॥ वे
वांनिम्नस्थलेवापिन चाविंदधिंहाहा ॥ हरिनाहिजलौघेन तस्य
मार्गोवनस्थलौ ॥२०॥ पक्षिरोगावालवर्षैराभीतालीनाक्तयाप
दे ॥ गत्याशिं ह्यकना हाश्व स्थलमा श्रिनत्य प्रोरन्ते ॥२१॥ महतावात
वर्षैराच्चपिनास्तेवनौकसः ॥ भयात्र्ताः श्व क्षुधाताश्चविभ्रम
न्ससहितोवने ॥२२॥ त्रारात पर्यविषमातैसैजगमानदिन
स्तानः ॥ सोप श्वयातितांम्बमौकपोतीप्रीतिताविह्वली ॥२३॥ लब
कस्तुगत्हीत्वानांकपोतीपंजरेतिपेन ॥ कपोतीविह्वलीदीनां
भर्तृहीनामनाविंती ॥२४॥ स्वयंदुःखाभिभूतोपि दुःखंयःप
रकृतेपरे ॥ पापात्मा पापकारित्वान्न सदुःखाधिमुच्यते ॥२५
॥ सदुःप्रीतिस्तपा गोचेर्जगामागेव नेचरः ॥ सोप श्वयवनखंडे
वेमेघनीलिंवनस्पति ॥२६॥ सेव्यमानंखगाकैः छायावासद
लीपीभः ॥ याचापरोपकाराय यतं साधुमिवानिर्मितं ॥२७॥ त्रा
णार्थिसर्धिमतानांपादपिरांच विशेषतः ॥ तत्र यमिवव्यासोनेव

विमलद्युतितो =

इतिहास वियद्विमलत्यकं २८ महत्सरद्वीवोत्फुल्ले मंकुलश्वारुयोरकं सम्मुच्चये
३१ ताराढ्यं कुसुमाकारमाकाशं निर्मलं विभो २९ घनैर्मुक्तं तमो ध्या० ९
दृष्ट्वा लुब्धकः शीतार्तो विकलः दिशोवलोकयामास वेलां चैव तु
रात्मवान् ३० दूरा ग्रामनिवासं च तस्माद्देशादिति प्रभो कृ
तबुद्धिर्वनेतस्मिन्निव सन्तु रजनीं नृप ३१ सोञ्जलिं शिरसा कृ
त्वा वाक्यमाह वनस्पतिं ततोस्मि शरणं यातो देवतायै वसंतिव
नस्पतौ ३२ सा शिलायां शिरः कृत्वा पर्णान्यास्तीर्य भूतले
इत्युक्त्वा देवतां भ्यच्च तामेव स्वपामासां गतः ३३ यस्तु मोल
लुब्धकस्तत्व शीतार्तं तं क्षुधातुरः ॥ श्री ऋषिरुवाच ॥ स्वपतस्तस्य त
दा स्कंधे कपोतो वसते चिरं ३४ दृष्ट्वा मे वगतानस्य भार्या वि
न्यनवागमन् प्राप्तां तुरजनी दृष्ट्वा सपत्नी पर्यतप्यंत ३५
कामपाकाभिसंतप्तः कपोतीं शोकुचिंतयन् वातवर्षं म
हद्धोरं नीलवसागच्छति प्रिया ३६ पीतोरस्का कपोती वा र
चित्रांगी मधुरस्वरा यदि नागच्छते कांतात्यजिष्ये जीवितं ततः ना
३७ तया विरहितं चेत तत्त्यमपरगृहंमम अत्र यो न व सा
धुस्त्वैः संकीर्णमपि सर्वतः ३८ भार्याहीनं गृहस्थस्य शू
न्यत्यमेव गृहं मतं न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते

३१

॥३९॥गृहेतुगृहिणीहीनंस्याद्वनेनसदृशंगृहं॥यदिसारक्तनेत्री
न्ताचित्रांगीमधुरस्वरा॥४०॥नाद्यागच्छतिमेकांतानार्थमेतेनजी
वितंमम:॥नभुक्तेमय्यभुक्तेसानस्नातेस्नातिसुव्रता॥
४१॥नोतिष्ठत्युत्थितेतिष्ठमानेतुशेतेचशयितेमयि॥हृष्टेमयि
हृसंहृष्टादु:खितेमयिदु:खिता॥४२॥प्रोषितेदीनवदनाक्रुद्धे
चप्रियवादिनी॥पतिव्रतापतिप्राणाभर्तुःप्रियहितेरता॥४३
॥यस्यत्वेतादृशीभार्याधन्यःसपुरुषोभुवि॥हृदानन्दलोपि
दयितायत्रतिष्ठतितद्गृहं॥४४॥प्रासादोपितयाहीनःकान्तारादप
सदृशोभवेत्॥धर्मकामार्थकार्येषुभार्यापुंसःसहायिनी॥
४५॥साक्षात्तंचरुद्धार्तंचजानीतेमांतपस्विनी॥विदेशग
मनेचास्यसैवविश्वासकारिणी॥४६॥नास्तिभार्यासमंलोके
नरस्यार्तस्यभेषजं॥यस्यभार्यागृहेनास्तिसद्वृत्ताप्रियवादि
नी॥४७॥अरण्यंतेनगन्तव्यंयथारण्यंतथागृहं॥भीष्मउ
वाच॥एवंविलपितंतस्यश्रुत्वातुकरुणंबहु॥गृहीताशा
कुनिघ्नेनकपोतीवाक्यमब्रवीत्॥कपोत्युवाच॥अहोतीव
सुभाग्याहंयस्यमेदेवतंपतिः॥४८॥असतोवासतोवापिपिद्गुणा

इतिहास नेवं प्रभावयेत् ॥ न सा स्त्रीत्यभिधातव्या यस्यां भर्त्ता न तुष्यति ॥ ५० ॥ तु समुच्चये

३२ ष्टे भर्त्तरि नारीणां तुष्टाः स्युः सर्वदेवताः ॥ दावाग्निनैव नि र्दग्धाः ध्या० ८

...ष्य स्तव कालतः ॥ ५१ ॥ भस्मी भवतु सा नारी यस्यां भर्त्ता न तुष्य

ति ॥ स्वराष्ट्रे चैव हितत्कां तयत्तेवद्या म्यहं हितं ॥ ५२ ॥ प्रातरेव

त्वया नित्यं स्वद्वः प्रातरागतः ॥ एषः प्राकृतिकः शोतेतवता

सं समाश्रितः ॥ ५३ ॥ शीतार्त्तस्य दधात्तं श्वपज्ज्ञाति स्मैससमाचर श्व

॥ योहि कश्चिद्विजं हत्वा गां वा लस्य च मात्तरं ॥ ५४ ॥ प्रातरागतं चा

यो हन्यात्तल्यं तेषां च पातकं ॥ श्ववरो योऽतिथिः सायं सूर्योको ज्येन

गृह मेधिनो ॥ ५५ ॥ काले प्राप्त स्त्वकाले वा नास्ये नक्तं गृहे वसेत्

॥ यः सौयमतिथिं प्राप्तं यथा प्रत्यवाल पूजयेत् ॥ ५६ ॥ स तस्य

दुष्कृतमादाय दुःकृतं च प्रपद्यते ॥ सर्वात्मना गृहस्थ्यन संपूज्यो

तिथिरागतः ॥ ५७ ॥ स हि तस्य परो धर्म इति धर्मव्यवस्थितिः ॥

॥ मा वा स्मै त्वद्धृष्णा वैषम्य घ घतं सम्यज्जव ॥ ५८ ॥ स्वकर्मतो ववव्रा है

प्राहतैः कर्मवं धनैः ॥ दारिद्र्यदुःखरोगानि बंधनं व्यसनानि च

॥ ५९ ॥ आत्मापराधवृक्षस्य फलान्येतानि देहिनो ॥ नदाता सु

खदुःखानां न च कर्त्तास्ति कश्चिन ॥ ६० ॥ स्वकृतान्येव भुंजंते

डुःखान्वि सुखानिच॥ यतो दस्यतिदुःखानि विदेषोहि नृपात्मजां
॥६१॥ रोगडुःखानि हां प्रा दिगात्मं त्ये यांकः प्रयच्छति॥ तस्मात्वं दे
याम्तत्सज्यमधं यत्नसमुद्भवं॥ ६२॥ धर्मेमानः समाधायस्तजेये
तं यथाविधि॥ उपकारिषु यः साधुः साधुत्वे तस्य को गुणः
॥६३॥ अपकारिषु यः साधुः स साधुः सद्भिरुच्यते॥ अपकारि
ण्यपि सदा साधुत्वैवर्त्तितो छे तातमापि गंधेन सुखयत्येवकं
दनः॥६४॥ भीष्म उवाच॥ सपत्न्यास्तु वचः श्रुत्वा ततो धर्म
समुद्भवं॥ हर्षेण महताविष्टो पापारूपर्याकुलेक्षणः॥६५
॥ तं वैपाकृतिकं दृष्ट्वा विधिदृष्टेनकर्मणा॥ उपगम्य ततो
हृष्टः कपोतः प्राह लुब्धकं॥६६॥ कपोत उवाच॥ भद्रं सुस्वाग
तं तेऽस्तु ब्रूहि किं करवाणि पातकं॥६७॥ सो ब्रवीद्वचमेवित्त्प्रांकिं क
रोमि किं मिच्छसि॥ प्रणायेनाब्रवीमित्यांत्वं हि नः शरणागतः॥
६८॥ शरणागतस्य कर्तव्यमातिथ्यमिह यत्नतः॥ पंचयज्ञप्र
गीतेन गृहस्थेनाविशेषतः॥७०॥ पंचयज्ञांस्तु यो मोहान्न
करोति गृहाश्रमी॥ तस्य नायं न च परो लोको भवति धर्मत
तः॥७१॥ तत् ब्रूहि त्वं हि विस्रब्धो यत्त्वं वाचामि च्छसि॥ तत्करिष्या

37

इतिहास ३३ म्यहं सर्वमा यशोकेमनः हृस्थाः ॥ ७२ ॥ मी[illegible]उवाच ॥ तस्यतद्वचनं श्रु समुच्चये
त्वा प्रत्युवाच विहंगहा ॥ बाधते त्वबलं मे शीतं मम त्राणं विधीयतां ॥ ७३ ॥ ध्या० ६
तात्वां गात्रकंपे सामानयामास पावकं ॥ ततः शुष्केषु पर्णेषु तमाशु
समदीपयत् ॥ ७४ ॥ स संदीप्ते ततः हृत्वात माह प्रातरागतं ॥ प्रतापय
स्वं विस्रब्धस्त्वं मंगान्यक्तोभयः ॥ ७५ ॥ एवमुक्त्वा ततः पक्षी पक्षाभ्या
नीय भूतलात् ॥ तस्याः शुष्कानि चान्यानि ज्वलनार्थं समानयत् ॥
७६ ॥ स तत्पत्नीकात्तपेत्युक्त्वा व्याधो गात्राण्यतापयत् ॥ अग्नेः
प्रत्यागतः प्राणा स्ततः प्राह विहंगमं ॥ ७७ ॥ लुब्धक उवाच ॥ क्षुधा हि
रि देहि मे शीघ्रं मेधा दहत्यां विबाधते ॥ तस्य तद्वचः प्रतिश्रुत्य वाक्यमा
ह विहंगमः ॥ ७८ ॥ उत्पन्नेनाहि जीवामो वयं नित्यं वनेचराः ॥ नचा
स्ति विभवः कश्चिद्येन ततानाशयेद्क्षुधां ॥ ७९ ॥ संचयो नास्ति वा
स्माकं मुनीनामिव कानने ॥ निःस्वस्य साधोर्यद्दुःखमर्थितस्यो
पजायते ॥ ८० ॥ यथार्थितो भवेत्तादृक् जीवितं दःखतं ततः ॥ धि
ग्मं दुष्कृतकर्माणं कृपणं खर्व जीवितं ॥ ८१ ॥ योहं विभवविहि
तः केवलात्मोदरंभवः ॥ सुहृदं भवते काश्चिच्छ तमंत्यै दृश्यापये ॥ तह
८२ ॥ ममत्वहं तत्रायस्य दीनस्यात्मपिड्डुर्भरः ॥ को मां सर्वजनात्मजीव्यः

स्यात्स्वं फलपादपः ॥ ८३ ॥ मा भूत्स्वं निर्धनो हीनः केवलात्मोदरंभरः ॥ भूप
त्पुष्पफलछायापल्लवद्रुमैः ॥ ८४ ॥ धन्यास्ते महीरुहो वै यावाद्विमुखा या
न्तितार्थिना ॥ एकस्याप्याति येरत्वयः प्रदातुम प्रान्कुर्यन्ति ॥ ८५ ॥
तस्याते कपरि क्लेशेगृहाकि वसतः फलं ॥ तलयासाधयाम्येत छरीर
व्यर्थजीवितं ॥ ८६ ॥ यस्यामूर्यो नवदयामितारत्नीत्यार्थिनमागतं ॥
॥ श्रीव्यास उवाच ॥ लाविति च्चैवम ——— नं नन्नत्तंलब्धकं पुनः ॥ ८७
॥ उवाच तर्पयि ध्वेत्वां मुहूर्त्तरंश्चतिपालया ॥ देवतानानात्म्खीरसंर
वर्सवा देवपुत्रः ॥ ८८ ॥ स तस्य वैम याधर्मेमहानात्तो पितृजने ॥ स
पूर्णादाद्य यात्रा पुत्र स्तु प्रासमकार्थितं ॥ ८९ ॥ पूजयन्त्यतिथिं सम
यवैपूज्यते सस्उरैरपि ॥ एवमुक्त्वा स धर्मात्मा पृष्ठमेतां तदान्न
ना ॥ ९० ॥ तमग्निं त्रिपरिक्रम्य प्रविवेश स्ववेश्मबुद्र ॥ ततस्तं
लुब्धको दृष्ट्वा कृपयाम्यत्यापीडितः ॥ ९१ ॥ कपोतमग्नौ पतितं वा
क्यमेतदभाषत ॥ लुब्धक उवाच ॥ किम्मीदृशं कृतं प्रोतमयार
त्वकतबुद्धिना ॥ ९२ ॥ यावज्जीवाम्यहं पापं हृदयं मे प्रयदह्यति ॥ यः
करोति नरः पापं न तस्यात्मा ह्यो वं प्रियः ॥ ९३ ॥ आत्मना हि कृतं
पापं मा घ्नेनैवोपभुज्यते ॥ पापं चिंतयते यस्तु प्रब्रवीति करोति च
॥ ९४ ॥ तपापनिरतो नित्यं पापयोनिषु जायते ॥ अपदेशा पौन

इतिहास वपुः परिहृत्ताव्यलांगना: ॥ ८५ ॥ पद्म देहस्य दौरात्म्यं स्वप्नानां नरः समुच्चये
३४ त्तायः ॥ यस्यांते श्वापिच रसो मर्त्यं कुर्यादशंकितः ॥ ८६ ॥ सका ध्या० ८
यः परपीडायां धार्यत्तामिति को नयः ॥ सोल्पपापमति श्चैवपापा
वारसंति स्तथा ॥ ८७ ॥ पतित्यामि महाघोरे नरके नात्र संशयः ॥ वि
ग्रवाक्यस्मात्विप्रा चाति सा यस्येयमीदृशी ॥ ८८ ॥ वृथा कायस्यत
स्यार्थे पापं वै कुरुते नरः ॥ कथं तु पापकर्माणि — र — त्रिवर्षोत्त
ते ॥ ८९ ॥ मत्वाहं — तस्येयां नरके तीव्र यातना ॥ अहो स्वल्पक
पोतेन त्स्य देहं संश्रय छती ॥ ९० ॥ प्राप्ति — धर्मः समता त्वदर्शिता
महमोधिती ॥ धिग्मां दुःकृतं कर्मदाणां पापेषु कृतानि श्रुववं ॥ ९१
॥ पश्चात्कर्मरतोत्यज्ञायो हिंसा फलः सदा ॥ योहिंसकोतिमत्ता
निहि नत्या तमस्तु रवे छया ॥ ९२ ॥ सज्जीव श्वव मत्तर्श्चैव नक्ताचि
नरस्वमे धत्ते ॥ तं तं मसत्यश्रोतस्य कपोतेन महात्मना ॥ ९३ ॥
प्रपृष्ठ वास्व सीत्तेति — त्यादेशाः प्रदर्शिनः ॥ अघुप्र भ्रातिं स्य देहं
सर्वभोगादि विवर्जितं ॥ ९४ ॥ तोपस्तु स्यामि वृश्चोग्रे शोषयिष्याम्य
हं लयं ॥ शीतवाता तपसहः ह्याधमलिनस्तथा ॥ ९५ ॥ उपवा
सैर्बहुविधै — रिष्ये धर्म मुत्तमं ॥ नायः पुनाति पापानि नैरोला
स्वापि वाश्रमाः ॥ ९६ ॥ प्रायतमः त्यति पापानि यदि पापान्निवर्त्त

ते ॥ आत्मैव यादेना स्मानमहि — योनिवारयेत ॥ १०७ ॥ कोन्योहित
करस्तस्मादात्मानंवारयिष्यति ॥ भीष्म उवाच ॥ इत्थं धर्मप्रभावेन धा
र्मिकेणा समागमात् ॥ १०८ ॥ धर्मैव त्स्लास्यसन्ति : परपम्याधियुधि
ष्ठिर ॥ ततोवाष्ठिं शलाकांच स्तरकं पञ्जरतत्या ॥ १०९ ॥ — — मलुब्धकोदी
नांकपोतीचिम्मोचस : ॥ लब्धकेन ततमोन्तु — — — — — — पतितंपत्ति ॥ ११०
॥ कपोतीविलोपालं शोकसंविग्नमानसा ॥ कपोत्युवाच ॥ वाहंत
— प्रियं — नकदाचिदपिसंस्मते ॥ १११ ॥ हन्त : फलभन्ते नारीगरणाठी
त्वाहरापतिं ॥ भक्षितेषु वनान्येषु नदीनीपुलिनेषुच ॥ ११२ ॥ कंद
रेषुचशैलानां — मित्राहं त्वयासह ॥ — — — — — — — मघमेनाप्यजी
वितन — याविना ॥ ११३ ॥ — नाया : पतिहीनायाः किंवार्याजीविर
तेफलं ॥ मितंददाति हिपितामितंमाता नामितंसुतः ॥ ११४ ॥ अमि
तस्यहि — — दंभर्तारिकानपूजयेत् ॥ अपिकोटिधनानारी वहु
पुत्रोस्तु हतया ॥ ११५ ॥ शोच्याभवति व धूनांपति हीजानविहंगम ॥
गंधैर्माल्यैस्तथा सूपैर्विविधैश्च रोऽपि ॥ ११६ ॥ वासोभिः प्रा
यतीयत्रेविधिधवाकिंकरिष्याति ॥ वै धवादस छ्राडुअवन्स्त्रीरामा
मन्यन्नाविधते ॥ ११७ ॥ धन्यास्तायाविनेताव स्तुष्मिं यंतेभर्तारस्य

इतिहास मैः॥ कीदृशं तात तद्दुःखं मत्तः कष्टतरं भवेत्॥११८॥ भविष्यत्यपरं समुच्चये
३५ यते मत्वा सतां त्वं हरिष्यति॥ नातंत्री वाद्यते वीणा नाचक्रो वर्त्तते ध्या०८
रथः॥११९॥ नापतिः सुखमाप्नोति नारी बंधुशतैरपि॥ मतो दर्प
स्त्वहंकारः कुलघ्नं जायते ध्रुवं॥१२०॥ दासमस्त्व जनेष्वाज्ञा वैध
व्ये च वितन्वति॥ दरिद्रो व्यसनी वृद्धो व्याधितो विकलस्तथा
॥१२१॥ पतितः कृपणो वापि स्त्रीणां भर्त्ता परा गतिः॥ नास्ति बं
धुः समो भर्त्तुर्नास्ति भर्त्तुः समः सुहृत्॥१२२॥ नास्ति भर्त्तुः समो
नाथो नास्ति भर्त्तुः समा गतिः॥ भीष्म उवाच॥ एवं विलप्य व
दुःखः कृपणा सा दुःखिता॥१२३॥ पतिव्रता संप्रदीप्तं तैमेवाग्नि
विवेश सा॥ ततो दिव्यांबरधरं दिव्याभरणभूषितं॥१२४॥
दिवि दिव्यविमानस्थं भर्त्तारं ददर्श सा॥ कपोतोपि तदा द
सा कपोतीं दिव्यरूपिणीं॥१२५॥ हर्षेण महता युक्तः परिष्वज्ये
दमब्रवीत्॥ कपोत उवाच॥ अहो मामनुगच्छ त्वा कृतं साधु शुभे
१२६ त्वया॥ दारा मा चेद्दुःखेन सुखमत्यंतमर्जितं॥ तिस्रः कोटो
र्द्धकोटी च यानि लोमानि मानवे॥१२७॥ तावत्कालं वसेत्स्वर्गे
भर्त्तारं यानुगच्छति॥ व्यालग्राही यथा व्यालं बिलादुद्धरते बलात्

॥१२८॥ एवमद्य त्वया सा नारी तेनैव सह मोदते ॥ दुर्वृत्तं वा सुवृत्तं वा
सर्वपापान्वितं तथा ॥१२९॥ भर्त्तारं तारयत्येषा भार्या धर्मेण
निर्मिता ॥ श्रीव्याड उवाच ॥ एवमुक्त्वा स धर्मात्मा कपोतः सह भा-
र्यया ॥१३०॥ दिव्यं विमानमारुह्य जगाम देववद्दिवं ॥ लुब्धको
पि ततो राजन्त्वै राज्यं परमास्थितः ॥१३१॥ महापथ्यानमास्थाय तत्र
जगाम दिशमुत्तमां ॥ त्यक्त्वा कामान्स पलोभं स्नेहं क्रोधं मदं तथा
था ॥१३२॥ स हकुरम स्त्रयां चमानं मन्त्र रमेच्च ॥ सुखदुःखयोः
समो भूत्वा समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥१३३॥ अभयं सर्वभूतेभ्यो
दत्त्वा वाक्चित्तकर्मभिः ॥ एवं स कृत्वा संकल्पं निर्द्वन्द्वः संयतेन्द्रि-
यः ॥१३४॥ विवेश तत्र कुलं घोरवह्निज्वालसमाकुलं ॥ संकटंक
विभिन्नांगो लोहितार्द्रकृतच्छविः ॥१३५॥ विचचार वने तस्मिन्क-
रौद्रघवधिरकृतिः ॥ ततः स्थितो महावृक्षवैरससंघर्षजोनलः
॥१३६॥ ददर्श घनं ददाह युगान्ताग्निसमप्रभः ॥ तं दृष्ट्वा
माया तां दावाग्निमतिभीषणं ॥१३७॥ लुब्धकोभिमुखः प्रीतः
प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ततस्तेनाग्निना दग्धः स स पापः क्षीणक-
ल्मषः ॥१३८॥ दिव्यं विमानमारुह्य जगाम त्रिदशालयं
॥ एवं खलु कपोतश्च कपोती च पतिव्रता ॥१३९॥ लुब्धकश्च तत्र

इतिहास पारवंगं धर्मं कृत्वा सुदुष्करं ॥ यात्याप्यैवं तथा नारी भर्त्तारमनुगच्छति समुच्चये
३६ ॥१४०॥ स भर्त्रा सहिता स्वर्गे कपोतीव विराजते ॥ एवमेषा पुरा राजा ध्या० ९०
न लुब्धकस्य महात्मनः ॥१४१॥ कपोतस्य च धर्मिष्ठा गतिः पुण्येन न
कर्मणा ॥ युधिष्ठिर महाराज धर्मो धर्मभृतां वर ॥१४२॥ कपि
तस्य महाबाहो सर्वपापप्रणाशनः ॥ तस्मात्वमपि राजेंद्र धर्मे
विश्वितमानसः ॥१४३॥ सर्वभूतहितार्थाय कुरु कार्यमतंद्रि
तः ॥ यइदं शृणुयान्नित्यं कपोताख्यानमुत्तमं ॥१४४॥ विमु
क्तः सर्वपापेभ्यः स्वर्गलोकं स गच्छति ॥ कपोतमार्गेणोपयाति नित्यं
निराकुलं निरीत्य शांतिं प्रययौ स लुब्धक ॥१४५॥ ततः कपो
ती प्रययौ तदादि वंस पापकर्त्ता पि महात्मसंगतिः ॥१४६॥
इतिहाससमुच्चये कपोतोपाख्यानं नाम नवमोध्यायः ॥ ९ ॥
युधिष्ठिर उवाच ॥ वर्त्तमानेषु भूतेषु तै तै भविष्यति तत्र तत्र ॥ दुर्गा
ण्यतितरंत्याशु तन्मे ब्रूहि पितामह ॥१॥ भीष्म उवाच ॥ आश्र
मेषु यथोक्तेषु यथोक्ता वै द्विजातयः ॥ वर्त्तंते संयतात्मानो दुर्गा
ण्यतितरंति ते ॥२॥ ये न हिंसंति भूतानि कर्मणा मनसा गिरा
॥ त्यक्तदर्पास्तु ये आत्मानो दुर्गाण्यतितरंति ते ॥३॥ येग्निहोत्रपरा
नित्यं नित्यं शांता धियं जते ॥ नित्यं स्वाध्यायशीलाश्च दुर्गाणि

ति तरंतिते ॥४॥ येचावमन्तेनैछंति मानयंतिचवैर्येपरान् ॥ प्राधि
तंनावमानेतु दुर्गाण्यतितरंतिते ॥५॥ येवाऽऽदेवसर्वंतिकर्म
णामनसा गिरा ॥ सर्वपापविनिर्मुक्ता दुर्गाण्यतितरंतिते ॥६॥
॥ यमार्यंजी वितंयेषांसंतानार्थेचमेपुनं ॥ यात्रार्थंभोजनंये
षांदुर्गाण्यतितरंतिते ॥७॥ मातृवत्स्वसृवद्यापितत्पा दुहितृव
त्सुये ॥ परदारेषुवर्तंते दुर्गाण्यतितरंतिते ॥८॥ पचसंसारमसो
योगध्यानपरायणाः ॥ सत्येस्थिता महात्मानो दुर्गाण्यति
तरंतिते ॥९॥ येवहिंसानकुर्वंति नहिंसंतिवहिंसकान् ॥ क्षा
हवेषुचये भूतानांत्यक्ताचर तंभयं ॥१०॥ धर्मराजयामेषु
ति दुर्गाण्यतितरंतिते ॥ येतपांसिप्रतप्यंते कौमसब्रह्मचारिणः
॥११॥ जितेंद्रियाजितक्रोधा दुर्गाण्यतितरंतिते ॥ येभयः को॰
विन्नवस्यंते नवस्यंते कुतोभिये ॥१२॥ येषामात्मसमोलोको
दुर्गाण्यतितरंतिते ॥ येपापानिनकुर्वंति कर्मणामनसागि
रा ॥१३॥ पभासियानतप्यंति दुर्गाण्यतितरंतिते ॥ निकृताः
येचभीसेव्यतत्यान्वी दापवयेचवायधर्मैकनिष्कमनसो दुर्गा ॥१४॥
ण्यतितरंतिते ॥ येवदंतीहसत्यानि प्राणानांत्यागेप्युपस्थिते ॥१५॥

३४

इतिहास ४०

प्रमाणभूता भूतानां ते दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ दुर्बला ये बलं येषां मर्यं
दानार्थमेव च ॥ १६ ॥ अनुवृत्य धर्ममधीनं च दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ प
रैः परिगृहीतं ये तु राज्यमप्यद्वीगतं ॥ १७ ॥ कान्स्वं चालोपराक्रांति
दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ अनादि निधने देवे जगतः प्रभवेऽव्यये ॥
१८ ॥ भक्ता नारायणे देवे दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ मंगंचे मंगन्ते
चैव सर्वपापप्रणाशने ॥ १९ ॥ भक्ता त्रिविक्रमे देवे दुर्गाण्यय
तितरन्ति ते ॥ दुःखावर्त्तेन मोजाले धर्माधर्मजलेस्तया ॥
२० ॥ क्रोधपंके मदग्राहे लोभबुद्बुदसंकुले ॥ मोहगंभीरपाता
ले सत्यद्वानावि हूयिन्तो ॥ २१ ॥ मज्जमानान् रपत्येको विष्णुः संसा
रसागरे ॥ दुर्गातितरणं चेदं ये पठन्ति सदा द्विजाः ॥ २२ ॥ श्रा
वयन्ति च विप्रेभ्यो दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ एतन्मे सर्वमाख्या
तं मया तत्त्वेन भारत ॥ २३ ॥ यथा तरन्ति दुर्गाणि शोकमोहादिवे
त्य मानवः ॥ इतिहाससमुच्चये दुर्गातितरणं नाम दशमोऽध्या
यः ॥ १० ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किमर्थं कृष्यमाणो पिप्रालनाः पुं
सितव्रताः ॥ नराज्ञः प्रातिगच्छन्ति तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥ भीष्म
उवाच ॥ राजानः प्रायशो राजन् राज्ये श्रयमदान्विताः ॥ स्वधर्मे
नावतिष्ठन्ति संत्यक्तधर्मयत्नतः ॥ २ ॥ अत्रैव वादाहरन्ति मामितिहास

समुच्चये
ध्या० १९

पुरातनं ॥ वृषादर्भेश्च संवादं सप्तर्षीणां च भारत ॥ ३ ॥ काश्यपोऽत्रिर्व
सिष्ठश्च भारद्वाजोऽथ गौतमः ॥ विश्वामित्रोऽथ जमदग्निः साध्वी चैवा
प्यरुन्धती ॥ ४ ॥ सर्वेषामथ तेषां तु गण्डाभूत्परिचारिका ॥ शूद्रः
पशुसखश्चैव तस्या भर्त्ता च भूव ह ॥ ५ ॥ ते च सर्वे तपस्यन्तः पु
राचेरु महीमिमां ॥ समाधिनोपशिक्षन्तो ब्रह्मलोकं सनातनं
॥ ६ ॥ अथाभवदनावृष्टिः कदाचित्कुरुनन्दन ॥ कृच्छ्रप्राणोऽभ
वत्तत्र लोकः क्षुधान्वितः ॥ ७ ॥ ततो निरन्ने लोकेऽस्मिन्ना
त्मानं ते परीप्सवः ॥ मृतं कुमारमादाय पक्तुं प्रारब्धवन्त ते पचन्
॥ ८ ॥ अथ स्थाल्योपरि वेरन्तं क्लिश्यमानान्हितानृषीन् ॥ दृष्ट्वा
शैव्यो वृषादर्भिः प्रोवाचेदं वचस्तदा ॥ ९ ॥ वृषादर्भिरुवाच ॥ प्रति
ग्रहो ब्राह्मणानां स्वावृत्तिरनिन्दिता ॥ तस्मात्प्रतिग्रहं मत्तो गृह्णी
ध्वं मुनिपुङ्गवाः ॥ १० ॥ वालनामान्व्रीहियवान्स्वकं स्फनतलादिकं
कोवत्तमश्वधेनूः ॥ एतत्सर्वं तद्दंबाददाति ममाभज खंसंतु
ज्ञं धंप्राव ॥ ११ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ राजन्प्रतिग्रहो राज्ञां मध्वास्वादो विषो
पमः ॥ तज्जानमानः कस्मात्त्वं कुरुषे नः प्रलोभनं ॥ १२ ॥ दशशू
नासमश्चक्री दशचक्रीसमो ध्वजः ॥ दशध्वजसमा वेश्या द
शवेश्यासमो नृपः ॥ १३ ॥ दशशूनासहस्राणि योवाहयति सौनिकः

प्रतिलोम
३८

कः॥ तेन तुल्यो भवेद्राजा ह्येरस्तस्य प्रतिग्रहः॥ १४॥ यो राज्ञः प्रतिगृ
ह्णाति विप्रो लोभमोहितः॥ तामिस्रादिषु घोरेषु नरकेषु स प
च्यते॥ १५॥ न ज्ञ कुशलं ते तस्य हृदा ते न पार्थिव॥ श्रोत्रियो द्वि
षतामेत दित्युक्त्वा तेन पावकः॥ १६॥ अथ यवान्नैः समादेशात् गत्वा
न साति मंत्रिणः॥ उडुंबराणि प्राकिरन् हेमगर्भाणि तानि तु ले
॥ १७॥ ततो त्वा निविविधिधान्यं ततस्ते गृहीत्वा न्यथि॥ गुरूणांच
निविदित्वा वनग्राह्यान्यत्रिर ब्रवीत्॥ १८॥ अत्रिरुवाच॥ ना
स्महे मूढ विज्ञानात्तास्महे मंदबुद्धयः॥ हैमानीमानि जानीमः
प्रतिबुद्धाः स्म जागृमः॥ १९॥ इह ह्येतदुपादत्तं प्रेत्य स्यात्कटुकोद
यं॥ तस्मान्न ग्राह्यमवेत्ता सुखमानन्त्यमेच्छता॥ २०॥ मूलानि
गृहीतानि प्रकस्मस्यैव संमितं॥ यथा बहुप्रतीग्रहं प्रतिपा
वी लोलभग्नो गमति॥ २१॥ यत्पृथिव्यां व्रीहियवा हिरण्यं पशवः स्त्रि
यः॥ नालमेकस्य तत्सर्वमिति मत्वा समं व्रजेत्॥ २२॥
॥ वसिष्ठ उवाच॥ धर्मार्थं संचयो यस्य तस्य पूर्वापराद्विशिष्य
ते॥ तपः संचय एवेह विशिष्टो द्रव्यसंचयात्॥ २३॥ त्यजतः
संचयं सर्वं सोयाति नाशमुपद्रवं॥ न हि संचयवान् कश्चिद्दृश्यते
निरुपद्रवः॥ २४॥ यथा यथा न गृह्णाति ब्राह्मणः संप्रतिग्रहं॥ त

समुच्चये
एका०११

याति यस्य संतोषो याकृत्स्यं तेजो विवर्द्धते ॥२५॥ अकिंचनत्वं राज्यं च तुल
या समतोलयात् ॥ आकिंचनत्वमधिकं राज्यादपि जितात्मनः ॥२६॥ क
१९ पउवाच ॥ मन पात्रा मासीयद दर्शानिव यो महान् ॥ अर्थे स
यं विमूढो हि श्रेयसोऽप्यपते द्विजः ॥२७॥ अर्थसंपाद्विमोहाद्वा विमोहं
नरकाय च ॥ तस्मादनर्थमर्थाख्यं श्रेयोऽर्थी दूरतस्त्यजेत् ॥२८॥ यस्य
धर्मार्थमर्थेहा तस्यानीहैव शोभना ॥ प्रक्षालनाद्धि पंकस्य दूरादस्प
र्शनं वरं ॥२९॥ योऽर्थेन साधयेद्धर्मं दायिमः सप्रकीर्तितः ॥ केयः
परोऽर्थपरित्यागात्सोऽत्र योग्यः किलद्विजाः ॥३०॥ भारद्वाजउवाच ॥
जीर्यंते जीर्यतः केशा दंता जीर्यंति जीर्यतः ॥ चक्षुःश्रोत्रे च जीर्येते
तृष्णैका तरुणायते ॥३१॥ सूच्यास्त्रे यथा वस्त्रे संचार्यते सूचि
कः ॥ तद्वत्संसारसूत्रं हि तृष्णासूच्या निबध्यते ॥३२॥ यथा शृंगं
रुरोः काये वर्द्धमानस्य वर्द्धते ॥ तथैव तृष्णा वित्तेन वर्द्धमानेन
वर्द्धते ॥३३॥ अनंतपारा दुष्पूरा तृष्णा दुःखशतावहा ॥ अधर्मबहुला
चैव तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥३४॥ भृगुरुवाच ॥ संतुष्टः को न शक्नो
ति फलैः पत्रैश्च वर्तितुं ॥ सर्वो ह्यस्येन्द्रियलौल्येन संकटान्यवगाहते ॥३५
॥ सर्वत्र संपदस्तस्य संतुष्टं यस्य मानसं ॥ उपानद्गूढपादस्य ननु चर्मा
वृतेव भूः ॥३६॥ संतोषामृततृप्तानां यत्सुखं शांतचेतसां ॥ पाताल

कल्यलोभान्तांकृतघ्नकांहितराम ॥३७॥ असंतोषः परं दुःखं संतोषः परमं
सुखं ॥ सुखार्थी पुरुषस्तस्मात्संतुष्टः सततं भवेत् ॥३८॥ विश्वा
मित्र उवाच ॥ कामं कामयमानस्य यदि कामः प्रसिध्यति ॥ तमेव
परमं कामं भूयो विंदति मानवः ॥३९॥ न जातु कामः कामानामुपभो
गेन शाम्यति ॥ हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्द्धते ॥४०॥ कामान
भिलषन्मोहान्नरः सुखमेधते ॥ स्वपत्याश्वित्तनत्स्वापयाथंगति
वकापिंगला ॥४१॥ जित्वा सागरपर्यंतां भुक्ते यः पृथिवीमिमां ॥ तुल्य
श्रमं कोचनोयस्तु संतुष्टात्यर्थेन पार्थिवः ॥४२॥ यमदग्निरुवा
च ॥ प्रतिग्रहसमर्थोन्या गां घत्ते पावकं ते महत् ॥ तत्तपो ब्राह्मणस्या
प्य धनलोभात्परिक्षयेत् ॥४३॥ यो वै प्राप्य तपो द्विजः प्रोच्यि
तव्यः संप्रयाति ॥ तस्य तपःप्रयाति मूर्खो त्मानरके यातनाभयं ॥
४४॥ प्रतिग्रहसमर्थोऽपि न प्रसज्येत्प्रतिग्रहे ॥ प्रतिग्रहेण विप्रा
णां ब्राह्मं तेजो विनश्यति ॥४५॥ प्रतिग्रहसमर्थानां निवृत्ता नि
प्रतिग्रहात् ॥ य एव ददतो धर्मः स एवाप्रतिगृह्णतः ॥४६॥ अरुं
धत्युवाच ॥ विसतंतुर्यथा याति त्यजतस्य तु सर्वलोकविशेषतः ॥ तृष्णा
तंतुरनाद्यंतस्तथा देहगतः सदा ॥४७॥ या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या
न जीर्यति जीर्यतः ॥ योऽसौ प्राणांतिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखं

॥४८॥ तेनोपीतं स्तनं तेन तेस च मिनुस्थितं ॥ येनाशां स्पन्दनः कृत्वा नेराम
मवलंवितं ॥ ४९ ॥ चंडोवाच ॥ उग्रादित्तो भयाद् स्मादिध्यंतीमे मम
घराः ॥ वलीयांसो दुर्वलवर्त्तेतोसि विभेम्यहं ॥ ५० ॥ पशुसरव
उवाच ॥ यदाचरंति विद्वांसः सदाधर्मपरायणाः ॥ तदेव विदुषा
कार्यमात्मनो हितमिच्छता ॥ ५१ ॥ भीष्मउवाच ॥ इत्युक्त्वा हेमर
गर्भारिणी त्यक्त्वा रत्नानि फलानि तु ॥ ऋषयो जग्मुरन्यत्र सर्वए
व दृढव्रताः ॥ ५२ ॥ ततस्ते विचरंतो वै वने मूलफलाशिनः ॥ दद
शुः सह साध्वा तं परिव्राजं शुनःसखं ॥ ५३ ॥ मैनैव सहिताः सर्वे गत्वा
किंचिद्वनान्तरं ॥ सरोपश्यन् स विस्तीर्णं पद्मोत्पलकुलावृतं ॥ ५४
॥ ततोवतीर्य ते गत्वा चक्रे विश्रामिणा च तापसाः ॥ तीरे निधाय पुस
रसम्य प्रचक्रुः पुण्यं जलक्रियां ॥ ५५ ॥ न्न प्योत्तीर्य जलात्तस्मात्
क माताः परस्परं ॥ विश्रामयन्ता न्य पश्यत द्रुवचनमब्रुवन् ॥ ५६ ॥
ऋषय ऊचुः ॥ केनेदमाभित्ता नाम अस्माकं पापकर्मणा ॥ नृशंसे
नाभितीता नि वि श्राम्याहारकांक्षिणा ॥ ५७ ॥ वयमेव हि तो न्योन्यं
त्तिलो पित्ता नि विश्रामि च ॥ तस्माद्वा न्य हृतं त्वेन स्मात्त्वे वावि
वि चिंत्यतां ॥ ५८ ॥ भीष्मउवाच ॥ ते प्रांक माता स्त्वन्योन्यं पश्य
शुर्द्विजसत्तमाः ॥ गौत्तमाद्याश्च मुनिवरा धर्मनिष्ठितमानसाः ॥

इतिहास ४० ५९ ॥ चक्रुश्च निश्चयं सर्वे शापयेप्रतिभारत ॥ परस्परं वै विश्वस्य कार्यं व्य समुच्चये
वहारस्य गौरवात् ॥ ६० ॥ शापयोर्निश्चयं चक्रु र्विशालानां वै व गौरवा अध्या० ११
त् ॥ अत्रिरुवाच ॥ विष्णुं ब्रह्माणं देवेशं सर्वदेवनमस्कृतम् ॥ ६१ ॥ त्रैलो राय
क्यस्थिति संहारसृष्टिहेतुं तमीश्वरं ॥ आयातारं विधातारं संहर्तार
जगद्गुरुं ॥ ६२ ॥ विहाय सं भजत्वन्यं विप्रास्ते त्वेवं करोतियः ॥ सर्व
धर्मं परित्यज्य पत्न्यास्तैलाभ्यं करोतियः ॥ ६३ ॥ कुटसाक्षित्वमभेत्य
विप्रास्ते त्वेवं करोतियः ॥ स्वेनधर्मं चरन् शूद्रराजानं चोपसेवतं ॥ ६४
॥ मधुमांसं नसो श्नातु विप्रास्ते त्वेवं करोतियः ॥ कश्यप उवाच ॥
यतो निंदापरो नित्यं वै ब्रवान वमं त्यजन् ॥ ६५ ॥ अध्यात्मा विद्या विक्रे
खा विप्रास्ते त्वेवं करोतियः ॥ अधीत्यं वेदांस्त्यजनु हीनं ग्लानी मय विध्वतु
॥ ६६ ॥ द्विजं जपनु वादेन विप्रास्ते त्वेवं करोतियः ॥ अनृतं भाषतु सदाव
धुष्यंचोपजीवनं ॥ ६७ ॥ ददा नकृत्यांश्च ज्ञेतावि प्रास्ते त्वेवं करोतियः
॥ इतिहास पुराणानि धर्मशास्त्राणि सर्वशः ॥ ६८ ॥ नश्यन्तो लुसमद
बुद्धिर्विप्रास्ते त्वेवं करोतियः ॥ अन्यस्तो मे पुनं यानु द्विवारस्य प्रतिसेव
तु ॥ ६९ ॥ अन्यान्यमातिथिः स्तोत्रं विप्रास्ते त्वेवं करोतियः ॥ स्वकृत
पापकेयाम्ने भ्राणस्पालप्रतीपालः ॥ ७० ॥ नस्यमालोकाश्तीयातु
विप्रास्ते त्वेवं करोतियः ॥ भरद्वाज उवाच ॥ श्रुत्वातु धर्मशास्त्राणि

पुनः पापं नियच्छतु ॥ ७१ ॥ त्यागशक्तिविहीनस्तु विश्वास्तैन्यं करोति यः
॥ विष्णुभक्तापरोन्यः स्याद्विष्णुधर्मपराङ्मुखः ॥ ७२ ॥ कुधर्मव्रतशीलः
स्याद्विश्वास्तैन्यं करोति यः ॥ नृशंसः सोस्मस्त्वैष्णुसमृद्धाचाप्यलंकृ
तः ॥ ७३ ॥ मत्सरी पिशुनः सोस्तु विश्वास्तैन्यं करोति यः ॥ प्रत्याः
क्रोधे प्रति क्रुशात्ताडितं प्रति ताडयेत् ॥ ७४ ॥ विक्रीराणाद्रसस्तां
स्यापि विश्वास्तैन्यं करोति यः ॥ गौतम उवाच ॥ विश्वासघातकः
सोस्तु वंचतापरएव च ॥ ७५ ॥ क्रूरकर्मरतस्तो स्तु विश्वास्तैन्यं करोति
यः ॥ मंत्रदुष्टो वाहिः श्रोत्रो ब्रह्मविद्वेषतत्परः ॥ ७६ ॥ कर्मलिंगार
परः सोस्तु विश्वास्तैन्यं करोति यः ॥ नित्यान्नस्वादुसंसक्तः क्षुधा
तः स्नातदुर्बलः ॥ ७७ ॥ व्यामोहन्नुसदुर्बुद्धिर्विश्वास्तैन्यं करोति यः
॥ विश्वामित्र उवाच ॥ तीर्थयात्रारतस्तीर्थान् तीर्थयात्राचिवदू
षकः ॥ ७८ ॥ तीर्थे कुपापकारी स्यात् विश्वास्तैन्यं करोति यः ॥
पाखंडधर्मशीलोस्तु तत्पराणां च साधकः ॥ ७९ ॥ ब्राह्मणप्रदूष
कोन्यो यो वि विश्वास्तैन्यं करोति यः ॥ नित्यं कामरतः सोस्तु दिवा
मैथुनमेव च ॥ ८० ॥ नित्यं याचनकः सोस्तु विश्वास्तैन्यं करोति
यः ॥ परापवादं वदतु परस्वादपि सेवनं ॥ ८१ ॥ परस्वं चापि हरस्तु विश्व

स्तैन्यं करोति यः ॥ यमदग्निरुवाच ॥ देवतिं द्वापरः सोऽत्र ग्रामादिं
द्वापरस्तथा ॥ ८२ ॥ राजानिंदापरश्चैव विप्र स्तैन्यं करोति यः ॥ मात
रं पितरं चैव सोऽवमन्यते दुर्मतिः ॥ ८३ ॥ स्वगुरुसदा दत्वा ब्राह्मणस्या
पि विप्र स्तैन्यं करोति यः ॥ परपाकं सदा भुक्त्वा नुरिवा सेवते मैथुनं
॥ ८४ ॥ वेदविक्रयिकः सोऽत्र विप्र स्तैन्यं करोति यः ॥ क्रोतिद्विजकोपादधर्मा
च्च प्राकृतानां परिपालनात् ॥ ८५ ॥ अर्च्यार्जितपरः सोऽत्र विप्र स्तैन्यं करो
ति यः ॥ अरुंधत्युवाच ॥ परवादरता सा तु परपुरुषगामिनी तथा ॥ ८६ ॥ प
रवेश्मरता सा तु विप्र स्तैन्यं करोति यः ॥ इतिहासपुराणानां त्वं धर्म
प्राप्तो विप्र भेद ॥ ८७ ॥ उत्सृज्य धर्मं वरं तु विप्र स्तैन्यं करोति यः
॥ भर्तारं भर्तृमित्राणि सुहृदो भर्तृवाधनात् ॥ ८८ ॥ परिभूयात्म
धर्मं च विप्र स्तैन्यं करोति यः ॥ स्वच्छंदविवादं वदन्तु भर्तृहीना च जी
वति ॥ ८९ ॥ एकादशीं सदा भुक्त्वा विप्र स्तैन्यं करोति यः ॥ दरिद्रं
विकलं दीनं रोगार्तं वृद्धमेव च ॥ ९० ॥ सावमन्यते भर्तारं विप्र स्तै
न्यं करोति यः ॥ चंडोवाच ॥ शूद्रा भवतु सा नारी शूद्राणां दास्य
मिच्छति ॥ ९१ ॥ शूद्रप्रेष्यकरा सा तु विप्र स्तैन्यं करोति यः ॥ स्वा
मिनः प्रातिकूलानुकूलत्वे यं अस्य करोत्यया ॥ ९२ ॥ देवतास्वनमस्कर
णी विप्र स्तैन्यं करोति यः ॥ पशुसखउवाच ॥ पुरोगघस्तु विप्रायां

मार्गदातं त्वर्जयेत्॥ ९३॥ नियोगं च जयत्येवोपि विप्रास्तैन्यं करो
तिय:॥ हितज्ञातियरत्नेष्व: सोप्यत्वजन्मादि जन्मानि॥ ९४॥ सर्वध
र्मक्रियाहीनो विप्रास्तैन्यं करोतिय:॥ प्रद्युम्न: सखउवाच॥ न्याये
नैवदानस्येन गृहस्थो लभ्रियातिप्रि:॥ ९५॥ सत्यं वदत्यनाम
तोविप्रास्तैन्यं करोतिय:॥ त्रयीधर्मोपास्यविधिवत्सुप्रभवत्
तित्परा:॥ ९६॥ ब्रह्मणा: सदंतयान्वविप्रास्तैन्यं करोतिय:॥ राग
द्वेषादिरहित: सघ: परहितेरत:॥ ९७॥ संसारसारं ज्ञात्वाध्यान
योगपरायणा:॥ अश्वा त्वावि धातिरतोविषयेष्वनिति स्पृह:
॥ ९८॥ सर्वत्र समो हो दांत: समलो [illegible] कांचन:॥ एकाकीपर
मार्थज्ञ: परहिंसाविवर्जित:॥ ९९॥ ब्रह्मसायुज्यमभ्येतु विप्रास्ते
न्यं करोतिय:॥ श्रीभगवानुवाच॥ इत्थमेतानि द्विजातीनां यो यत्ते
प्राप्य: हन्त:॥ १००॥ त्वया [illegible] विप्रास्तैन्यं करोतिय: प्रद्युम्नसख: = सर्वे बांद्ध:
॥ प्रद्युम्न: सखउवाच॥ मया [illegible] तर्हि तान्या [illegible] विप्रास्तीमानि भो
द्विजा:॥ १०१॥ धर्मविरतो तव कामो न ज्ञानी धर्मी च वासवं॥ मूले
भाद्रपयालोकाजितावै मुनिसत्तमा:॥ १०२॥ विमान्याचियानि हुं
तिलगच्छामास्त्रिदशालयं॥ भीष्म उवाच॥ ततोमहर्षयस्ते त
त्वविज्ञायपुरंदर॥ १०३॥ तेनैव सहरुप्रीतानाम् [illegible] दाम्रगच्छास्त्रिविष्टपं॥

राजन्प्रतिग्रहं घोरं जानीते मुनिपुंगवाः ॥ १४ ॥ भद्रा धीत्वा या शावं याता

न वक्तव्या जडीकृताः ॥ एवं विलोभमानास्ते भैरवैर्बहुविधैरपि ॥ १५ ॥
नैव लोभ यदा चक्रुस्तदा जग्मुस्त्रिविष्टपं ॥ यस्त्विदं श्रावयेन्नित्यं नरः
धीराणां चरितं महत् ॥ १६ ॥ विमुक्तः सर्वपापेभ्यो स्वर्गलोकं स गच्छति
॥ इतिहाससमुच्चये सप्तर्षिसंवादो नाम एकादशोध्यायः
॥ ११ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ पापस्याधिष्ठानं का प्रवृत्तिर्घाति
र्कुभारत ॥ किं वास्य कारणं तात तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥ भीष्म
उवाच ॥ लोभः प्रतिष्ठा पापस्य प्रसूति लोभ एव च ॥ मत्र्वैनेसंप्रायो
माम्ह ल्लोभः पापस्य कारणं ॥ २ ॥ लोभात्क्रोधः प्रभवति लोभा
द्रोहः प्रवर्त्तते ॥ लोभान्मोहश्च माया च मानो मत्सर एव च ॥ ३ ॥
नार्थैः हरयितु पर्वयो लोभो बहुविधैरपि ॥ नित्यं गंभीरत्तां याति
प्रापणाभिर्निवारिवः ॥ ४ ॥ न स्वादग्रासहस्तारीश्चापान्नं ज पुरु
र वाः ॥ उत्तो पनैव रत्ना ना लोभादित्रीहितिः प्रवृत्त ॥ ५ ॥ सर्वभूते
ष्वाविश्वस्तः सर्वभूतेषु हिंसकः ॥ सर्वभूतेषु जिह्मः स्वलब्धो भ
वति भारत ॥ ६ ॥ उन्नयतोयश भक्तिर्विष्णुपादांबुजाश्रया ॥ तदा
लोभः क्षयं याति साम्यं सांसारुलभा ॥ ७ ॥ सुमहान्त्यपि शास्त्राणि

आ

यावंतोबहुप्रवृत्ताः ॥ घोराः संशयात्मानो वलोभप्रसूतान्नूनंत्यजेत ॥ ८
॥ लोभद्वयान्नयंयांति सर्वपापानिदेहिनो ॥ लोभवृक्षोववर्द्धतेत्व
तेनात्रसंशयः ॥ ९ ॥ यदा लोभः क्षयंयांति यांतिनाशमुपद्रवाः ॥
तदालुप्यन्ते पुंसांधर्मेबुद्धिस्तुदुर्लभा ॥ १० ॥ धर्मार्थकाममोक्षा
णां च वैराग्यमिहसाधनं ॥ धर्ममेवपरंप्राहुर्मुनयस्तत्वदर्शिनः
॥ ११ ॥ नचास्तिधर्मसंबंधोलोभाक्रांतस्य देहिनः ॥ स एवधर्मवि
ध्वंसीलोभः परमदारुणः ॥ १२ ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेनत्यजे
लोभंयुधिष्ठिर ॥ यदीच्छसिमहाराजप्राप्तवनीयांतिमात्मनः
॥ १३ ॥ विनष्टलोभाविषयेष्वनिस्पृहाः प्रशांतचित्ताः परिही
नमत्सराः ॥ प्रयांतिविष्णोः परमेवतत्पदंसनातनं यत्प्रवद
ति योगिनः ॥ १४ ॥ इतिश्रीसमुद्रयेलोभाख्याननाम
षोदशोध्यायः ॥ १६ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ शमस्योत्तमसो
वापिकीर्तितंश्रेष्ठतंस्मृतं ॥ १ ॥ तन्मेसंशयत्याभंयथावद्वक्तुम
र्हसि ॥ २ ॥ भीष्मउवाच ॥ विविधानिहिगतिप्रोक्ताधर्मस्यैवम
नीषिभिः ॥ स्वंस्वंविज्ञानमाश्रित्यप्रशंसंतेवापरावरा ॥ ३ ॥
शमः पवित्रमतुलंशमः श्रेयमनुत्तमं ॥ शमः सुखमसंख्ये

इतिहास ४३ र्यं धर्मः पापहरः परं ॥ ३ ॥ अत्रैवोदाहरंतीमामितिहासं पुरातनं ॥ तुलाधा समुच्चये
रस्य संवादं जाजलेश्च महात्मनः ॥ ४ ॥ पुरा हि सागरोपान्ते जाजलिर्ना अध्या० १३
मतो द्विजः ॥ तपः तेपे महाघोरं वायुभक्षः समाहितः ॥ ५ ॥ तस्यव
र्षाकालेकाले स्थाणुभूतस्यातिष्ठतः ॥ कालिंगैः शाकुंनावेत्य नीडं
शिरसि चक्रिरे ॥ ६ ॥ अंडेभ्यो प्यप्य पुष्टेभ्यो व्यजायंत शकुंतकाः
॥ व्यवर्धंत च तत्रैव तं च वालम सजाजलिः ॥ ७ ॥ कदाचिद्विज्ञातपक्षा
ते समुत्पतपाचैव स्मामाः ॥ नैवाजग्मुर्यदाराजं सौम्य ये पाद्विजः तल
॥ ८ ॥ अत्र व्यसयो महाविष्टः प्रोवाचवचनमात्मनः ॥ लोकोस्मि तत्
पसाकाशिवन्नतः देवेवाचमब्रवीत्त ॥ ९ ॥ वाराणस्यां विवसति
तुलाधारो महामतिः ॥ सो प्येवं ताहि नैवक्तुं यथात्वं भाषसे द्वि
ज ॥ १० ॥ एतच्छ्रुत्वा महर्षिस्तु तुलाधारदिदृक्षया ॥ भ्रांवि दे
शान्बकालेन प्राप्तो वाराणसीपुरीं ॥ ११ ॥ तेष्वा पश्य ततस्तुलाधा
रं विक्रीणंतं तमाब्यहृत ॥ तुलाधारोपितं दृष्ट्वा धातिप्रहृष्टा ब्रवी
दिदं ॥ १२ ॥ तुलाधार उवाच ॥ आयांतं पश्यामासि विदितो मम याव
त्वं द्विज सत्तमा ॥ यच्चेहागमनं ते कार्यं तं दप्पवगतं मया ॥ १३ ॥
मध्यतः तेसमुद्रान्ते जातान्यहूद्भिः शकुंतकाः ॥ तत्र त्वोपि विवादवे

वाचं प्राह मां प्रति ॥ १४ ॥ तां तु श्रुत्वा महर्षे त्वं मां दिदृक्षुरिहागतः ॥
तद्वदस्व द्विजश्रेष्ठ प्रियं किं करवाणि ते ॥ १५ ॥ जाजलिरुवाच ॥
विक्रीणानः सर्वरसान् सर्वगंधांश्च वणिग्वरः ॥ कथं नैनैष्ठिको
धर्मो विदितस्ते ब्रूहि त्वं मे ॥ १६ ॥ तुलाधार उवाच ॥ नमो धीमताज
शास्त्रज्ञानोपास्तात्वापि त्वादिवाः ॥ सर्वभूतात्मसाध्यं विप्र धर्मः
प्राकृतस्तु क्रमम ॥ १७ ॥ कर्मणा मनसा वाचा यानि नित्यं सेवते नरः
॥ तदभ्यासो भवेन्नित्यं मानस्तेवान्वसंशयः ॥ १८ ॥ यो दुःखी सि खि
तानि भूतानि दृष्ट्वा भवति दुःखितः ॥ सुखिताविसुखी चैव
स धर्मं वेत्ति नैष्ठिकं ॥ १९ ॥ अद्रोहेणैव भूतानामल्पद्रोहेण वा
पुनः ॥ या वृत्तिः स परो धर्मस्तेन जीवामि जाजले ॥ २० ॥ परच्छि
न्नैकाष्ठतृणैर्मयेदं शरणं कृतं ॥ तथैवमं दिदं विप्र सोः कृतं वित्ता
नुसारतः ॥ २१ ॥ अन्येषामपि देवानां ब्राह्मणानां गवां तथा ॥ करोमि नि
त्यं शुश्रूषां पापपङ्कानामपेतकः ॥ २२ ॥ यद्दत्तमिति तद्वस्तु न यत्क्रीता
मिनवाधिकं विक्रीणामि रसान् पूर्वाह्नं धर्मजन्ममा घया ॥ २३ ॥ यः
करोति जनं धान्यवारीकर्मादीनं वंचनं ॥ स याति नरकं घोरं धा
नं तस्यापि हीयते ॥ २४ ॥ सर्वेषां यः सुहृन्नित्यं सर्वेषां च हिते रतः

॥ कर्मणा मनसा वाचा स धर्मं वेत्ति जाजले ॥ २५ ॥ यस्तु गन्धु द्विजैस्तैलै
कैः सर्वेभ्यस्तु मुक्त्वा दिव ॥ वाङ्मनः कर्मपरतः स पापं नातिमाप्नु
यात् ॥ २६ ॥ नाहं परेषां कर्माणि श्लाघे निन्दामि वा द्विजः ॥ समो ऽ
स्मि सर्वभूतेषु पश्य मे जाजले व्रतं ॥ २७ ॥ यथा पंगुर्यथा बधिरः क्ली
वश्चक्षुर्जडाध्वयः ॥ दैवेनापहतप्रज्ञास्तोपमा विषयेष्विमे ॥ २८
॥ यथा वृद्धातुरकृशा निःस्पृहा विषयान्प्रति ॥ तथार्थका
मभोगेषु ममापि विगता स्पृहा ॥ २९ ॥ तुल्यमित्रामपक्षस्य त
त्यातिंदाप्रशंसिनः ॥ तुल्यता सर्वभूतेषु मममेति ष्विति जाजले
॥ ३० ॥ सर्वभूतात्मभूतस्य समं सर्वत्र पश्यतः ॥ देवा हि मार्गे
मुह्यन्ति ह्यपदस्य हि नैपराः ॥ ३१ ॥ यदा न कुरुते पापं सर्वभू
तेषु पापकः ॥ कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३२ ॥ यः
तोऽतियश्च यस्मान्न द्वेष्टि तावुभावपि मे समौ ॥ राजद्वेषाद्विहीनस्य
न च मेरुतः प्रियाप्रियौ ॥ ३३ ॥ सर्वान्नघः स्मसत्व सर्वभूतायाशि
लोद्वयाः ॥ समाति जाजलेनी स्यात्यस्मद्धर्मान्नीयमेव वि ॥ ३४ ॥
प्राण एव परं तीर्थं प्राण एव परंतपः ॥ प्राण एव परं ज्ञानं समो योगः
परंतपा ॥ ३५ ॥ ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोपभिक्षुकः ॥

सर्वएवैतेश्रमेणैव प्राप्स्यन्तिपरांगतिं ॥३६॥ दानमिज्यातपः शौचंतीर्थ
यंविदास्तथाश्रुतं ॥ अप्रीतमनसः पुंसः सर्वमेतन्निरर्थकं ॥३७॥ मा
गद्वेषाननृतक्रोधलोभमोहमदादिभिः ॥ सर्वदोषैर्विनिर्मुक्तोयः सप्र
शांतःसनिस्पृहः ॥३८॥ शमार्थंसर्वशास्त्राणिविहितानिमनीषिभिः
॥ तस्मात्सर्वशास्त्रज्ञोयस्यशांतंमनःसदा ॥३९॥ यत्रस्तुमेनावि
रागायतनधर्मायतनशालये ॥ स्तुवन्नमाषेशब्देनकाकथासिन्तमेवत
न ॥४०॥ भीष्मउवाच ॥ एवंधर्मंतुलाधारःकथयित्वाततःजाज
लेः ॥ ततोऽस्यदर्शयामाससमीपस्थान्नुशाकुंतकान् ॥४१॥ तुला
धारउवाच ॥ एतेशाकुंतकाविप्रयेमूर्ध्नास्तेवसंत्वम्ने ॥ आकूयैतां
न्द्विजश्रेष्ठत्वमेषांधर्मतःपित्ताः ॥४२॥ भीष्मउवाच ॥ ततोजा
जलिनातेनसमाहूताःशाकुंतकाः ॥ वाचंप्रव्याहरन्दिव्यांधर्म
स्यवाचलनात्किल ॥४३॥ पक्षिणऊचुः ॥ त्यजस्यक्रीमिमांप्रत्नत्वा
त्मनाविस्मयंगतः ॥ शमेमनःसमाधायततोलास्यासितत्परं
॥४४॥ मृत्स्वडुःस्वाङ्गुतिमेततोलपःशरान्निविस्मयान्नरांतपासि
दारिमेचैवतथाप्राप्स्यसिपरांगतिं ॥४५॥ तस्मात्त्वमपंपरित्यज्यत
पसःक्षयकारकं ॥ शमेमनःसमाधायध्यानयोगपरोभवविरवाम

श्रीहंस जटीचापित्रिदंडंमुंडएववा ॥४६॥ यथालिंगेष्वयंतिनेब्राह्मणस्यग्रशानंतं समुद्रये
४५ तमानसं ॥ आश्रमेष्वपिवसन्पस्यमं यत्रतत्राश्रमेरतः ॥४७॥ समःसर्वेषु अ० १४
भूतेषुमालीगंधर्मकारणं ॥ वनेपिदोषाःप्रभवंतिरागिणांगृहेपि
पंचेंद्रियनिग्रहस्तपः ॥४८॥ अकुत्सितेकर्मणियःप्रवर्तते निवृ
त्तरागस्यगृहंतपोवनं ॥ वयंस्नेहादिहप्राप्ताःस्तवधर्मविवक्षवः ॥४९
॥ शांतोभवत्यतस्यधर्मनित्यंप्रत्याज्ञेयवेदःस्वगाः ॥ भीष्मउवाच ॥ एवं
मेरनुमाशास्तोऽसौतुलाधारेणवाद्विजः ॥५०॥ शममास्थाययातिरेवतो
जगामपरमांगतिं ॥ तस्मादिहक्रिमहाराजतपसःशममुत्तमं ॥५१
॥ तपस्वीस्वर्गमाप्नोतिशांतस्तस्माद्ब्रह्मणःपदं ॥ एतत्तेसर्वमाख्या
तमथातत्त्वेनभारत ॥५२॥ शमेमनःसमाधायधर्मयोगमध्याननपरो
भव ॥ यइदंशृणुयान्नित्यंधर्माख्यानमनुत्तमं ॥ यःपठेत्सो ॥५३॥
प्यलिप्तात्मास्वर्गलोकेपरमांगतिं ॥ इतिश्रीसमुद्रयेतुलाधारजा
जलिसंवादोनामत्रयोदशोऽध्यायः ॥१३॥ युधिष्ठिर
उवाच ॥ कोचिदर्थंप्रपद्यासंतीकेचिद्धर्मतत्पापरे मित्राण्यंकाश्चो
नमोलाभस्तन्मेब्रूहिपितामह ॥१॥ भीष्मउवाच ॥ मानुष्य
मध्रुवंवीक्ष्यकर्मफलपुरप्राप्यशाश्वतं ॥ एकमाकुसुराहृत्यधर्मदिव्य

मनुत्तमं ॥ २ ॥ अत्रैवोदाहरंतीममितिहासं पुरातनं ॥ कुंडधारस्य चा-
प्रीत्या भक्त्या योपहृतं श्रिया ॥ ३ ॥ अधनो ब्राह्मणः कश्चिद्बहुवार्थी
लोभमोहितः ॥ देवता सूजयामास न च प्रापधनं क्वचित् ॥ ४ ॥ ततः
श्चितापरः सोभूत्का नु सा देवता भवेत् ॥ या मे शीघ्रं प्रपद्येत्तमा-
नुषैरजडीकृता ॥ ५ ॥ सोपश्यत्कुंडधारं देवतासमंतिके ॥ नां
तं दृष्ट्वा चिंतयामास श्रेयायं मे विधास्यति ॥ ६ ॥ सेवितं कुसुमैर्वदे
वातांतिवात्स्वैर्मंत्रैर्युक्तैः ॥ दास्यंत्येव धनं नूनं प्रचुरं शीघ्रमेव
मे ॥ ७ ॥ युगकोटिसहस्त्राण्याराध्य विष्णुमाराध्य पद्मभूः ॥ धनस्त्रैलो-
क्यधातृत्वं प्राप्तवानिति विश्रुतम् ॥ ८ ॥ तं विष्णुमल्पकालेन
प्रसादयितुमप्यतः ॥ समुद्रं बाहुनातीर्त्वा परं पारं कांक्षति ॥ ९ ॥ ते-
नाहमल्पकालेन कुंडधारस्य यथाविधि ॥ आराधयितुमिच्छा-
मि तत्प्रसादाय सर्वथा ॥ १० ॥ ततो गंधैश्च माल्यैश्च धूपैरुच्चाव-
चैरपि ॥ बलिभिश्चोपहारैश्च पूजयामास स द्विजः ॥ ११ ॥ अथ स्व-
ल्पेन कालेन मनुष्यस्तस्मै स कुंडधृक् ॥ तस्योपकारनिरतो वाचं शांता-
मुवाच ह ॥ १२ ॥ मत्तः पूर्वसुराधैर्वबलैरिमन्नाद्य तेन तथा ॥ निःकृतिर्विहि-
तासद्भिः कृतघ्नेनास्ति निष्कृतिः ॥ १३ ॥ कीर्तनं दर्शनं संभाषं स्मरणं
स्पर्शं

46

इतिहास तप्या ॥ हंत ग्रस्य न कर्तव्यं श्वपाक सह शोहितः ॥ १४ ॥ एवमुक्तान्देवा समुच्चये
४६ नांसमाज्ञांमुपगम्य च ॥ पपात शीरसा भूमौ तेषां ध्येवायतस्तदा ॥ ध्या०१३
१५ ॥ ततस्तं देववचनान्मारीभद्रो महाद्युतिः ॥ उवाच पतितं भूमौ
कुंडधार किमिच्छसि ॥ १६ ॥ कुंडधार उवाच ॥ यदि प्रसन्ना देवा मे
भक्तः कश्चिद्द्विजोत्तमः ॥ तस्यानुग्रहमिच्छामि कृतं देवैरहं ततः
॥ १७ ॥ तच्छ्रुत्वा मणिभद्रस्तु भद्रं वचनमब्रवीत् ॥ देवानामेव वच
नात्कुंडधारमावादिष्यत ॥ १८ ॥ मारीभद्र उवाच ॥ उत्तिष्ठेति
ष्ठ भद्रं ते कुंडधार सुखी भव ॥ यावद्धनं प्रार्थयसे तावत्तस्मै ददा
मि ते ॥ १९ ॥ विचार्य कुंडधारस्तस्मात् बुध्वं चलमध्रुवं ॥ मतोऽस्य प्रा
र्थयामास धर्मे बुद्धिं सउत्तमां ॥ २० ॥ कुंडधार उवाच ॥ महांतं ध
नराशिं चाप पृथिवीराजमेव वा ॥ भक्तायन्नाहमिच्छामि इच्छमस्तु
स धार्मिकः ॥ २१ ॥ विद्या धनं तपः शौर्यं कुलीनत्वमनोगतां
॥ राज्यं च प्राप्य वृत्तवर्गश्च सर्वं धर्माद्वाप्यते ॥ २२ ॥ नार्थलोभा
त्र च स्नेहाद्वा धान्वचमत्सरात् ॥ न कामान्न भयाद्वापि धर्मं
प्राज्ञः परित्यजेत् ॥ २३ ॥ यस्तु धर्मं परित्यज्य लोभाद्धर्ममनी
प्सति ॥ स हि मरा शीघ्रमनरूज्य पापं प्रक्राशीघ्रं जिघ्कलाति ॥ २४ ॥

देवतान्नुनयो नाम गंधर्वाद्व्यकाशत्तथा ॥ धार्मिकं पूजयंनीलघ
नाढ्यं नयकामिनं ॥ २५ ॥ अर्थहीनोपि धर्मात्मा स्वर्गं गच्छति मा
नवः ॥ अर्थवान्धर्महीनस्तु नरकं प्रतिपद्यते ॥ २६ ॥ किं धनेन विप
न्नस्य यदस्त्यैर्विप्रलुप्यते ॥ वरं धर्मोत्तरं यत्नस्तमप्यनागच्छति
॥ २७ ॥ तस्मात्त्वं त्वरितो विप्रो नित्यं धर्मपरायणः ॥ धर्माद्वि सि
द्धिमाप्नोति मैत्रेयो नु यत्कृतः ॥ २८ ॥ मणिराम उवाच ॥ यदा
धर्मफलं राज्यं सुखानि विविधानि च ॥ तत्फलान्येव सोश्ना
नुकाय क्लेशविवर्जितः ॥ २९ ॥ भीष्म उवाच ॥ अस्य हृत्वोष
मातोपि कुंडधारो धनं प्राप्ति ॥ प्रार्थयन्धर्ममेवास्मै तन्नमस्तस्मा
स्तु देवता ॥ ३० ॥ माणिभद्र उवाच ॥ नैवतु देवताः सर्वास्तत्पै
वव द्विजन्मनः ॥ भविष्यति स धर्मात्मा धर्मोऽतिश्चिंतपास्य
सि ॥ ३१ ॥ ततः प्रीतः कुंडधारो वरं स ब्राह्मणदुर्लभं ॥ चिंतयामा
स तस्यैवानि वेदितोपायमात्मना ॥ ३२ ॥ चिंतयित्वा तमाहूय
धनं चिंतापरिदितं ॥ चीरान्यादाय सस्वच्छमारोपितस्य पार्श्वे
द्विजस्य मः ॥ ३३ ॥ दृष्ट्वासन्नानि चीराणि पार्श्वस्थानि द्विजोत्तमः
॥ निर्वेदं परमापन्नः प्रोवाचेदं वचस्तदा ॥ ३४ ॥ ब्राह्मण उवाच

सा

इतिहास ॥ योयं न स्तुकृते चेति अन्यथा वेत्स्यते कथं ॥ तथाव्यनुग्रहं कर्तुमप्य समुच्चये
४७ नावाचीतिति ॥ ३५ ॥ तस्मात्तापीयसीं हित्वा घने छंदुःखदायिनीं ॥ ध्या० १३
गच्छामि वृतमेवाहं वरं धर्मोतिथोवितः ॥ ३६ ॥ अनादृत्यनुयो धर्मम
न्यार्थी क्लिश्यते नरः ॥ सागराद्विवत्तेस्तातो म्टगतृस्णां प्रधावति ॥
॥ ३७ ॥ अभावीन भवत्यर्थेन्नाप्रोनास्ति च भाविनः ॥ एतद्वदंति
विद्वांसो क्लिश्यंते दैवमोहिता ॥ ३८ ॥ यः पुराकृतवाल धर्ममर्थस
हविंदति ॥ येनासौ नकृतः पूर्वं कुतस्तस्यार्थसंपदः ॥ ३९ ॥ प्र
त्याख्यातस्य दैवेन सर्वो व्यर्थः परिश्रमः ॥ नत्येतानि परिक्लेशे
कः श्रेयस्तपोवने ॥ ४० ॥ साधयिष्यति यात्मानमुग्रेणातं तपसा
म्टशं ॥ यथा तत्पूर्यः केपरोपाश्यामि कचिदार्थिता ॥ ४१ ॥ य
त्किंचित्त्रिपुलोके भुप्राप्यं यांति नराः सुखं ॥ सर्वं तत्तपसा
साध्यं तपो हि दुरतिक्रमं ॥ ४२ ॥ तपसा दिवि देवत्वं देवाः प्रति
पेदिरे ॥ तपोभिरेव सासिद्धिम्रपयः परमां गताः ॥ ४३ ॥ भीष्म
उवाच ॥ एवमुक्तानुबीरोरोगृहीत्वानानिसद्विजः ॥ वनं प्रवि
श्य सुमहत्तपस्तेपे सुदुर्लभं ॥ ४४ ॥ सर्वं मूलफलाहारः पश्चा
त्पर्णाशनोभवत ॥ त्यक्त्वा पराणि श्रयाचित्त्याब्भक्ष्यो भय

प

श्चिरं ॥४५॥ तस्य धर्मपरस्यासीद्वने चान्यफलाशिनः ॥ कुंडधार
प्रसादेन बुद्धिस्तत्वार्थदर्शिनी ॥४६॥ सोचिंतयत्कदाचित्तु यदि
दुःखाद्विमुच्यते ॥ राज्यं वा मम संतुष्टः कपिंजीवामि दुःखभाक् ॥
४७ ॥ ततः प्रादुरभूत्तत्र कुंडधारो महामतिः ॥ ज्ञात्वा कृतघ्ना
नां तस्य परमार्थविशारदः ॥४८॥ तं सादर कुंडधारस्तु प्रीता
त्मा प्रत्यभाषत ॥ अप्यास्यदर्शयामास गात्रे राज्ञां सहस्रश
दा ॥४९॥ — — प राज्ञां गतिं विस्मयीत आर्थितवान्गुरा ॥ ना
स्मात्कृष्णतरं लोके विद्यते कटु कोदयं ॥५०॥ ततो राज्ञां सहस्र
स्वगिरा मम तामभिनिरये पतौ ॥ दूराद पश्यद्विप्रो सौतत्रादृष्टे
नेव चक्षुषा ॥५१॥ कुंडधार उवाच ॥ यादित्य पूजयित्वा मां प्राप्त
यायाति महर्षयो ॥ तत्र त्वत्पुरां विप्रकः कृतो मत्प्रहोमया ॥५२॥ पश्य पूय प
च महत्परस्तं येरिद्दृगादाहृते ॥ स्वर्गद्वारानि रुद्धं च मम तात्कृतात्मनां
॥५३॥ सर्वएव हि लोकोयं यादिस्याद्भ्रमतत्परः ॥ ततो निरंतरः स्वर्गो
भवेच्छून्यश्च मेदिनी ॥५४॥ पश्य क्रोधं च कामं च लोभं मोहं मदस्तथा
॥ निद्रां मत्सरमालस्यं स्थितान्याहत्य देहिनः ॥५५॥ एते लोकाः सां
निकृद्धा देवानां मानुषाद्भयात् ॥ देवादेशाद्वदंतीतस्याविघ्नं कुर्वंति देहिनः ॥५६॥

ततः

इतिहास ४८ भीष्म उवाच ॥ स पपात शिरसा कुंडधाराय स द्विजः ॥ उवाच चैनं स प्रीतो समुच्चये
महान्मेनुग्रहः कृतः ॥ ५७ ॥ मनसास्मितनकादंतितियात्कामानन्दवीविनः ध्या० १४
॥ संपादयंतितितेषां स्वामिनो भक्तवत्सलः ॥ ५८ ॥ त्रयः पर्वलोभामिभू
तेतयन्मे त्वमनस्व पितः ॥ परां प्रीतिमज्ञानं तेन तत्सर्वं दातुमर्हसि
॥ ५९ ॥ तां तमेवमये त्तमुन्का कुंडधारोध द्विजोत्तमं ॥ स परिष्वज्य
बाहुभ्यां तत्रैवांतरधीयत ॥ ६० ॥ ततस्तस्य प्रसादेन देवानामपि वि
शेषतः ॥ धर्मज्ञानं ततः [illegible] लोभ्य धर्मकाचनः ॥ ६१ ॥ ब्राह्म
णगोपि परां सिद्धिं धर्मेणाप्राप्य [illegible] ॥ देववचनत्सर्वलोकेषु कि
चारयप्यान्सर्वं ॥ ६२ ॥ रागद्वेषादिरहितैः सदा ध्यानपरायणाः
॥ त्रविरेणैव कालेन प्राप्नुवान्त्वैष्णवंपदं ॥ ६३ ॥ एतत्ते सर्वमाख्या
तं यत्मां त्वं परिपृष्छसि ॥ तस्मात्द्विजमहाराज नार्थाधर्मादनुत्त
मः ॥ ६४ ॥ धर्मादर्थश्च कामश्च प्राप्यते स्वर्ग एव च ॥ वैशंपायन
उवाच ॥ इतिहासमिदं पुरायं प्रातरुत्थाय मानवः ॥ ६५ ॥ शृणावये
द्धर्मभागी स्याद्दन्ते तत्त्वं स गच्छति ॥ इति हाससमुच्चये कुंडधा
रोपाख्यानं नाम चतुर्दशोध्यायः ॥ १४ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥
ह्रियमानः समारंभान्याति नाशादयत्सुखं ॥ नवदत्त स्वामिभक्तश्च

किंकुर्वन्सुखमेधते ॥१॥ भीष्म उवाच ॥ सर्वसाम्यमनायासं स
त्यवाक्यं च भारत ॥ निर्वेदश्चाविविछा च यस्य स्यात्स सुखी नरः
॥२॥ एतान्येव पदान्याहुः पंच वृद्धाः प्रशांतये ॥ एष स्वर्गश्च धर्मश्च
सुखं चानुत्तमं सतां ॥३॥ यस्यैतानि प्रशांतानि स्युस्तस्यै
तत्सचराचरं ॥ तस्यैव विद्धि लोकेषु तस्य विष्णोः स्थितामि
ति ॥४॥ अत्रोदाहरंतीममितिहासं पुरातनं ॥ निर्वेदान्मं
किना गीतं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥५॥ ईहमानो धनं मंकिर्भग्ने
हश्च पुनः पुनः ॥ केनचिद्धनशेषेण क्रीतवान्दम्यगोयुगं ॥
६॥ तत्स्तौ दम्यमानौ तु जनेन दमितौ ततः संयतौ ॥ आसीनमु
ष्ट्रमध्येव सहसैवाभ्यधावतां ॥७॥ तयोः संप्राप्तयोरुष्ट्रः स्कंधादु
त्थायोत्क्षिप्य तौ तदा ॥ काकतालीयवद्दैवात्प्रणीतो महाज
वः ॥८॥ तौ तदा ह्रियमाणौ तु तेनोष्ट्रेणाबलीयसा ॥ नि
हन्यमानौ तु मंकिस्तत्राब्रवीदिदं ॥९॥ मंकिरुवाच ॥ प्राप्ते
नार्थं समर्थेन नित्यो यमपरे साच ॥ प्राप्तं न विहितं प्राक् दक्षेणापि ध
नं कचित ॥१०॥ पौरुषेति त्वयुक्तस्य युक्तं वाप्यनुतिष्ठतः ॥ पश्येमं
समनुप्राप्तमिदं दैवादुपद्रवं ॥११॥ अत्यन्यथा चिंतितार्थान्यपरे राशा

49

इतिहास ४९ परायरणौ ॥ अत्यच्येवाहिंगछतिदैवादितिमन्तिर्नमः ॥ २२ ॥ उद्धारं समुच्चये
नैतत्कुर्वंतिस्तत्तोर्थात्तत्यजंति ॥ वयमेतत्त्यारित्यक्रमसंतापि धा० १५
तथाक्रम ॥ २३ ॥ कृताःकृताःसम्रंभाभवंतीवि फलाममः ॥ नूनंतिहो
धा अस्यिस्यात्स्यातेषाममेहृषी ॥ २४ ॥ बलेबाबाविना ग्रीतिधं
र्मेभाग्यविवर्जिताः ॥ दृश्यंते पापाःसुभाग्येषु बालस्त्रीनृपद्रोगि
षु ॥ २५ ॥ बालस्त्रीवृद्धरोगार्तानां किंमे स्ववृद्धिपौरुषं ॥ अत्रा
नान्विष्यते लोका उपायैः सर्वमवाप्स्यतो ॥ २६ ॥ नमे च बल
वी येथा ग्रहा यापोर्यपणावा ॥ अलभ्यं लभ्यते मे भैर्तव काय
ति देवतां ॥ २७ ॥ अर्थार्थापादिकर्मणिराकोसि कृपयायोज
यदि नः ॥ तान्येव धर्मार्थानिरूप्यः कोनुभागा भवेत ॥ २८ ॥ अर्था
नामर्जने दुःखमर्जितानां च रक्षणे ॥ नाशे दुःखं व्यये दुःखं
धिगर्थाः दुःखभाजनं ॥ २९ ॥ यद्यवाप्यपतितो धनोपत्र्यवा
सर्वार्थानि स्पृहः ॥ तयोरर्थपापिर्द्धःखबीस्सर्वासर्वास्यानिस्पृ
हः ॥ ३० ॥ तस्मात्त्यक्त्वा अर्थसंकल्पं यावत्तद्रूपं प्रवर्तयेत ॥ ना
र्थलोभादिहा शरीरं विध्यापयत्पुनः ॥ ३१ ॥ तत्पापा मा
नःसमाधाय चारित्र्य धर्ममाहृतः ॥ यथा नम्र योजनेहम्

प्राप्स्यामिक्लेशभाजन २२ अहोसम्यक्त्वयैकेनोत्कंठकसंगेनसर्वशः
प्रतिषुत्तामहाररायेज्ञनकस्यानेवंशने २३ यःकामान्प्राप्नुयात्स
र्वान्यश्चैतान्केवलांस्त्यजेत् प्रापणात्सर्वकामानांपरित्यागोवि
शिष्यते २४ ययस्त्वजसिकामानांतत्तदुखस्याभिपद्यते का
मानुसारीपुरुषःकामाननुविनश्यति २५ नातःसुखतरंकिंचि
त्रिषुलोकेषुविद्यते वीतरागस्यकामेभ्योमुक्तसंगस्यपत्तदु
खं २६ तत्तस्यैवमतंज्ञात्वामहर्षेर्विजितात्मनः प्रभवसर्व
दोषाणांकामंत्यक्ष्याम्यशेषतः २७ काममेवधनमेवैकंनान्य
ल्लोकेस्तिबंधनं काममेवधनमुक्तोहिनेहभूयोभिजायते २८
कामंजानामितेमूलंसंकल्पात्किलजायसे नत्वांसंकल्पयि
ष्यामिसमूलोनभविष्यसि २९ नैवत्वंवाञ्छितंलब्धंतिषुत्वं
उः चोत्सिउलभे पात्यालामिपरोमंत्वंकेशायकोसदा ३० जिता
त्वयिजितंसर्वंभवतीतिविदुर्बुधाः तस्मात्कामंचदोषज्ञानि
डुर्जयंप्राज्ञमात्मनः ३१ वैराग्यंपरमंसौख्यमितिज्ञात्वाचिरा
न्मया धनतापशान्तिरापशोपशोक्ष्येसर्वांगविज्वरः ३२ ह
मिदममाराधातांनाहिंसिष्याम्यहिंसकः देयंमक्तांप्रियंवदा
म्ये

इतिहास अनाहत्यसदाप्रियं ३३ संतोषमार्जवंसत्यंतपःक्षांतिंधृतिं समुच्चये
५० क्षमां सर्वभूतदयांचाहमद्यैवशरणांगतः ३४ यच्चकामसु ध्या०१५
खंलोकेयच्चदिव्यंशमंसुखं तृष्णाक्षयसुखस्यैतेकेलोकेनार्हं
तिषोडशीं ३५ तत्त्रैलोक्यत्रयस्यास्यानियेदंपरिपंथिति
येस्तानिर्माल्यवत्त्यक्तोनित्यंतसुखिनोजनाः ३६ त्य
क्त्वाकामंभयंक्रोधंद्रोहंलोभंचमत्सरं एवधर्मप्रविष्टो
हंप्राद्भुष्येवयथाऽऽनंदं ३७ नात्यक्त्वासुखमाप्नोतिनात्य
क्त्वाविंदतेपरं नात्यक्त्वानिर्भयाप्नोतिसर्वंत्यक्त्वासुखी
भवेत् ३८ तावन्मनोरनिरोत्स्येहंहृदियावत्क्षयंगति ९
तेडुत्कोपंरत्नानंशेषान्येग्रंथ्यविस्तरः ३९ सर्वान्कामान्परि
त्यज्यसंन्नियम्यमनोहृदि प्राप्यतेतत्परंब्रह्मयत्क्वांतंनिष्कृ
तयः ४० आत्मनःसम्यगंकामंजित्वासाक्षुमनुत्तमं प्राप्या
नित्यसरंब्रह्मरागदेवहिसुखंवास्थितः ४१ ॥भीष्मउवाच॥ इत्ये
वंदम्यताशोकमंकिर्निवेदमास्थितः सर्वान्कामान्परित्यज्य
ब्रह्मप्रापपरंतदा ४२ विमुंचातियदासर्वान्कामान्यस्तेहृदि
स्थितान् तदामृतत्वमाप्नोतिपुरुषोनात्रसंशयः ४३ ग्र ५०

नीवद्धः खार्जित ---- नाशानं विचिंत्यमंकि विगतार्थसंगतिः
॥ नदेहि कामद्धिषिक संपदा वहं ववार धर्मविषयेषु निस्पृहः ॥
४४ ॥ ततःख ---- जित्वा घसाधनं पुराकृतेनापिवि पृष्ठक
मैरा ॥ जगामविष्णोः पदमेव तत्तदि द्भुतं किमत्र हि दुःप्राप्यमहो
महात्मनां ॥ ४५ ॥ इति हास समुच्चये मंकि गीतं नाम पंचदशो
ध्यायः ॥ १५ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ तपसा श्रद्धया वापि त्यागेनेनाः
ध्यये ---- ब्रूहि प्रज्ञां कथमस्य त्रैलोक्यं मुक्तिः पितामहः ॥ भीष्म ॥१
उवाच ॥ जन्मांतरसहस्रेषु या बुद्धिर्भाविता नरैः ॥ तया स्वधर्मे
घत्ते नः १.१.६ तिष्ठंति ब्राह्मणास्संपदा ॥ २ ॥ नहुषो नाम राजर्षिः पूर्वेषामपि ए
वजः ॥ बोध्यं दीप्ततपसं पृष्ठवानितिनः पृष्ठवान् ॥ ३ ॥ युधिष्ठि
र उवाच ॥ किमुवाच महाराजः किं जगाद महामतिः ॥ कथं शांति
र्दमापन्नस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ४ ॥ भीष्म उवाच ॥ यत्रैवेवोद
हरंतीमामितिहासं पुरातनं ॥ बोध्यं दांतमृषिं राजा पप्रच्छ न
हुषो यथा ॥ ५ ॥ नहुष उवाच ॥ कां त्वं बुद्धिं समास्थाय लो
के चरसि मुक्तवत् ॥ निस्पृहः सर्वकामेभ्यस्तन्मे ब्रूहि तपोध
ना ॥ ६ ॥ बोध्य उवाच ॥ पिंगला कुररः सर्पः सारंगान्वेषणो दने

॥इषुकारः कुमारी च षडेते गुरवो मम ॥७॥ संकेते पिंगला वेश्या को समुच्चये
पे नासीद्विनाकृता ॥ सा वहु धगन्तामि दान्तुद्धिमास्य —— श्व ध्या० १६
ते ॥८॥ आशा हि परमं दुःखं नैराश्यं परमं सुखं ॥ आशी नैराशी
कृत्वा तु सुखं स्वपिति पिंगला ॥९॥ सामि ——— हन्यते स
निराशिषैः ॥ तदामिषं परित्यज्य कुररः सुखमेधते ॥१०॥ गृ
हारंभो हि दुःखाय न सुखाय कदाचन ॥ सर्प्पः — रकृतं वेश्म
प्रविश्य सुखमेधते ॥११॥ वहुभ्यश्च महद्भ्यश्च शास्त्रेभ्यो मति
मान्नरः ॥ यत्सारं तत्समादद्यात्पुष्पेभ्य इव षट्पदः ॥१२॥
इषुकारो नरः कश्चिदिष्वावाहितमानसः ॥ समीपे चाधि
गच्छंतं राजानं नावबुद्धवान् ॥१३॥ वहू मोर त्तयो नित्यं द्वा कलहो
भ्यां संघर्षणं तथा ॥ एकाकी विचरिष्यामि कुमारी शंख
कोयथा ॥१४॥ इत्येवं वै स्थितं तेषां मत्तो नैष्ठान्तमाहृतः
॥ सर्वान्कामान्परित्यज्य विचरामीह मुक्तवत् ॥१५॥
इत्येवं कथयित्वाऽथ तत्रस्थस्तु स द्विजः ॥ जगाम स्वाश्र
मं प्रीतो राजापि स्वपुरं ययौ ॥१६॥ अवैहि राजन्नुक्तस्याप्य
कांतिरागाभवांतिलोकागुरुदर्शसम्मताः ॥ तस्माद्विवोध्यो

विचरन्त्यथासुखं समेपि वान्प्रलपदं सनातनं ॥ १७ ॥ इतिहाससमु
च्चये बोध्यनहुषसंवादोनाम षोडशोध्यायः ॥ १६ ॥ युधिष्ठि
र उवाच ॥ सर्वेषामेव लाभानां कोत्र लाभः परः स्मृतः ॥ एतन्मे
संशयं तात रहस्यं श्रोतुमिच्छतः ॥ १ ॥ भीष्म उवाच ॥ प्रज्ञालाभात्प
रो लाभो न कश्चिदपि विद्यते ॥ प्रज्ञावान्सुखमाप्नोति इमान्निह
परत्र च ॥ २ ॥ प्रज्ञया निर्वृतिं प्राप्नुव लिरैश्वर्यसंलयात् ॥ प्रह्ला
दो नमुचिर्मंकि स्तस्याः किं विद्यते परं ॥ ३ ॥ अत्रैवोदाहरंतीम
मितिहासं पुरातनं ॥ इंद्रकाश्यपसंवादं तन्निबोध युधिष्ठिर
॥ ४ ॥ वैश्यः कश्चित्तपस्यायान्तिकश्यपं नाम वै द्विजं ॥ रथेन पा
तयामास धनैश्वर्यमदान्वितः ॥ ५ ॥ सनिश्वस्य सदुःखार्तो
निर्वेदादब्रवीदिदं ॥ मरिष्याम्यधनश्चाहं कोन्वर्थो जीविते
न मे ॥ ६ ॥ तंम्रन्मुहन्तसकल्पंरि जलंदानमानसं ॥ इंद्रः शृगा
लरूपेण समेत्य प्रत्यबोधयत् ॥ ७ ॥ शृगाल उवाच ॥ यदा स्व
तं मपि वेवेत्तानान्सुकूलं हितं प्रति ॥ परेणाप्रतिकूले न किमर्थं परितप्य
से ॥ ८ ॥ आत्मनः प्रतिकूलानि परेभ्यो पदिनेच्छति ॥ परेषां प्रतिकू
लेभ्यानि वर्तयततो मनः ॥ ९ ॥ यत्त्वात्तां हि पुरायेन मुवंतादिह विंदति

नतु:खंस्वकृतं प्राप्यपीड्यसेऽन्यै:परैरथ किं १० पीड्यमानोऽनिशं दु:खै सम्बन्धये
दु:खितो यदि किं भवतस्ते सर्वदु:खौघधं धर्मं मूढ:किंनकरोषि तं ११ धर्मं धर्मा०१०
कर्तुमशक्तास्ते शोचंती हृमधियः तं त्वं धर्मं क्रियाशक्तो विमूढत्वं किंव
रुत्यसि १२ मानुष्यं दुर्लभं प्राप्य यद् धर्मो वृत्तयो नृणां मानुष्यत्वे
चविमतं तस्माद्धर्मं क्रियतां तथा १३ संभवात् कृतमंगलं प्राप्तो त्रियतां च दु
र्लभं कथं तु निर्वृतो भीतिनिर्वेद मन्मत्तो भिक्षुसि १४ अधोधःप्र
प्रपतः कस्य महिमा तो यज्जायते उपर्युपरि पश्यंत:सर्व एव दरिद्रति १५ परि
प्रार्थयंति धनं विप्र तृष्णा विषयात्मिका: धनं च विषयांश्चैव त्य
जंति हृत्त बुद्धय: १६ भवद्भिर्गाहिता वास्ति दु:खघाती धनं स्पृहा
य:संतुष्ट:स्वधर्मस्य: सोऽत्यंतं दिवि मोदते १७ धनं हि पुरुषो लोके
प्रकर्षं धनमेव च अवश्यमेकं त्यजति तस्मात्किं धनतृष्णया १८
स्पृहयंति स्वसंतुष्टा धनं च धनदस्य च संतोषाद्धनकोशस्य किं
धनैर्द्रव्यवर्द्धतवा १९ धने छात्र संगता यत्र सर्वं शांतचेतसा॥
कृतं तु धनलब्धानां भिक्षेत स्वधाकृता २० अपि सागरपर्यंतां
समस्तां भूमिमालभे न सत्तेन धनेनार्थी सुखमाप्तेकयं चवा २१
भवत्यर्थो विना धर्मो नार्थो धर्मो विना भवेत् तस्माद्धर्मपराधीनं ५२

स्पृहामर्थेपरित्यज २२ अर्थेष्फुनामहद्दुःखमर्थं प्राप्नोतितनोधिकं
जातस्यतस्यपार्थस्यविप्रयोगोमहत्तमं २३ अर्थोपार्जनसक्तोहि
नश्रेयोविंदतेनरः तस्मादर्थागमाःसर्वेमनोमोहविवर्द्धनाः २४
राजतःसलिलादग्नेःचौरतःस्वजनादपि भयमर्थवतांनित्यंमृ
त्योःप्राणभृतामिव २५ यथामिषंजलेमत्स्यैर्भक्ष्यतेश्वापदै
र्भुवि आकाशेपक्षिभिश्चैवतथासर्वत्रवित्तवान् २६ दरिद्रश्चो
र्थीसंत्यर्थीतर्थवान्राज्यमिच्छति राजाचपार्थिवीशत्वंपृथ्वीश
श्चक्रवर्तितां २७ इंद्रत्वंचक्रवर्तीच्छिन्नथास्माद्ब्रह्मणःपदं तस्मा
दपिचनतत्तस्मात्तस्मादपिततःततः २८ एवंनाकोहितृष्णायाग
तपूर्वोस्तिकश्चन तस्माद्दुरंतोदुःपूरीधनतृष्णामिमांत्यज २९
समहद्भिरिहप्राप्तैस्तृष्णाह्यर्थैर्नशाम्यति संप्रज्वलतिसाभूयः
समिद्भिरिवपावकः ३० स्वप्नलब्धायथाह्यर्थाःक्षणमेवसुखा
वहाः तद्विधाहिनरश्रेष्ठमानवानामर्थसंपदः ३१ संपदोति
लघूत्तीवज्ञसंस्तराक्षसानांगराः कस्तांत्वास्थीविधावसानकथं
यास्विचावश्चयेत ३२ कार्पण्यंनायसरोदंभःक्रोधश्चित्तभ्रमभयं
मदः अर्थजातिविडंबनादुःखान्येतानिदेहिनां ३३ तदेव

53

वकुदोषस्यविंदितस्यमनीषिभिः ॥ अर्घस्यार्थेकथंनाम प्राणांस्त्वं त्य
क्तुमर्हसि ॥ ३४ ॥ आत्मप्राणपरित्यागं विवाहितितिविपश्चितः ॥ अप्यंत
ज्ञातेः पापस्याकिमुतबुद्धिपूर्वकैः ॥ ३५ ॥ अज्ञानानिकृत्यास्त्वप्नस्कंदः
स्वप्रतिबोधया ॥ चिरं तप्तोसि दुर्बुद्धे प्रतिबुद्धस्वतां प्रतं ॥ ३६ ॥ बालराव
प्राप्यते प्रसन्नतपोमिवृजिनैर्भवि ॥ नतलक्षायातसंमोगादपयातिसः
र्वित ॥ ३७ ॥ अतोसिद्धा धीता तेषां येषां संतीहपारगः ॥ पाणि
म प्रः स्वहारमाकंधना यमवतीपथ्या ॥ ३८ ॥ अहत्ताश्वसहत्ता
श्वाग्नित्योरित्य प्रविष्यति ॥ तस्मादहमभ्यत्तो पिजावामित्राकीम
नरगान्त ॥ ३९ ॥ अपापशिवायशंक्षिप्रकंटकान्नो धरामहे ॥ जन्तुश्व
दशतो देहनांतिये हृहिधान्कुम ॥ ४० ॥ तस्यापिचात्मनः प्राणानत्व
क्तुमिच्छाम्यहंद्विजो ॥ तास्मात्यापत्रयोयोविंपरिध्याम्यपरामितः
॥ ४१ ॥ नदंहशीनपटग्गलस्वंनकृमिनचमेयकः ॥ नस्तर्पेनचमे
दूकोनान्यः पापस्यपोनयः ॥ ४२ ॥ दष्टांपवघिरवंगातनापा
योगिनस्तपा ॥ अर्थंगारवाक्प्रयोगः स्वमहाघत्योसिकपयपा ॥
४३ ॥ नदनैनैवलाभेतस्यइदं तोषुमर्हसि ॥ किंपुनर्योसिंसत्वा
नांसर्घेषांकृत्तमोद्विजः ॥ ४४ ॥ पादपष्ठरोगाश्चिमेब्रह्मसूष्माकितं

शङ्कयासिवा ॥ ततोयतस्वधर्मायनान्नंनंत्यत्कुमर्हसि ॥ ४५ ॥ धर्म
माचरतोवृत्तिर्यदिनेतन्भविष्यति ॥ ततामकिंशिलोंछेतप्राकाद
पिकिमत्स्यति ॥ ४६ ॥ जीवतः शीलवकृत्यावायस्य धर्मोनस्यीदति
श्रापर्प्छेवसमं तव्यो धर्म्मवित्ताहिंसाधव: ॥ ४७ ॥ स्वाध्यायम
दिमभ्यासार्ब्रह्मचर्यंदमंतपः ॥ अस्तेयमनसूयावदामोचैवानुपा
लया ॥ ४८ ॥ असत्यमन्तत्तं हिंसामसंतोषमनार्ज्जवं ॥ नास्ति
कंमानमीर्षीचाविषयांस्वपरित्यज ॥ ४९ ॥ विषयासक्तचित्ता
नांपतंवकुमतंन्दरां ॥ तिलतविषये ध्यानांकिचनेनमनोधि
णी ॥ ५० ॥ यच्चत्वत्वुनशक्तोविविषयान्विषयात्मका ॥ त
ज्ञेतेपुत्रतः संगमंघातोमिरिकोवरः ॥ ५१ ॥ नहिस्वल्पमसहास्य
कामः क्वचनजायते ॥ दर्शनान्नस्य प्रीताङ्करा छुराकावसजा
यते ॥ ५२ ॥ ततंस्मनासिवाकनाया: स्वबुद्धांलोपूर्वसिंयाणी ॥ नाम्यां गं
पाप्याधिकोमकोनकस्चिदुविविघते ॥ ५३ ॥ यानिचान्यानि
भूतेषुभद्रणभोज्यानिकानिचित् ॥ तेषामभक्षाणेर्वत्वान्नितत्वंर
विस्मृतिमेषते ॥ ५४ ॥ अदर्शनादन्ता ध्यानादस्पर्शाच्छ्रवणात्
तथा ॥ उत्पद्यातियमेवेदिभि: स्वेयःप्राप्नोत्यनुत्तमं ॥ ५५ ॥ श्राद्ध

ऐतिहास॰ रूपरसस्पर्शगंधादीन्भोव आयप्या॥ विरागमेति ऊरुषःशी सप्तच्छ्वये
५४ त्रिमेति तप्यान्तप्या॥५६॥ यत्नो यत्नोतिव नैत्तविमुच्येततत्त ध्या॰ १७
स्ततः॥ नैव तत्ताद्रिस्स वैद्यपरं सुखमपाप्नुते॥५७॥ तस्मा
त्वंवि पयास्त्यक्ता विषयादि यानडुर्जयान्॥ हस्तिकंठेन
द्रियग्रामं श्वाकुंतानिवपंजरे॥५८॥ इंद्रियैर्नियते देहीधारा
भिरिव तत्र पीतो॥ लोके वंतत्त मात्मानं लौकंचात्माति पश्यति
॥५९॥ इंद्रियाणि समस्तानि निरुध्य मनसा हृदि॥ मनोर
बुद्धौ समाधय च बुद्धिंच परमात्मनं॥६०॥ एवंबुद्धिं समाधाय
परेब्रह्मणि निश्चतो दिग्रंयास्याः संतिर्वार्याणि रिंधनं इवानलः॥६१
॥ प्रपत्ते तन्नशक्तो पि परमात्मानमच्युतं सत्कार्यंवा समाधत्स्व व
प्या तत्त्मरामात्मनः॥६२॥ नारायणं जगद्योनिं सर्वलोक महेश्वरं
॥ योविं तयंतिमनस्रानते षांविद्यते भयं॥६३॥ भीष्म उवाच॥
श्रुत्वैत तद्द्विजः सम्यक्श्रृगालं प्रतिविस्मितः॥ ब्रह्मादिषु महेंद्रो
वाब्रूहि कस्त्वंमहामते॥६४॥ श्रृगाल उवाच॥ इंद्रोहमिह संप्राप्त
स्त्ववानुग्रहकाम्यया॥ त्यक्त्वा लोभं वेदार्थे च स्वधर्मनिरतोभव
मं॥६५॥ भीष्म उवाच॥ एवं तमनुशास्यैव द्वितं द्विजात्रिदिवंगतः

॥ कश्यपोपि यथोदकं तत्कृत्वा मुक्तिमवाप्तवान् ॥ ६६ ॥ तस्माद्
सर्वलाभानां प्रज्ञालाभः परं स्मृतः ॥ प्रज्ञावान्दुःखमाप्नोति मानिरः
हपरत्र च ॥ ६७ ॥ इति हंससमुच्चये इंद्रकश्यपसंवादो नाम स-
प्तदशोध्यायः ॥ १७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ शृण्वंस्त्वगतं भी-
ष्मं वृद्धं कुरुपितामहं ॥ परिपप्रच्छ धर्मात्मा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः
॥ १ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ रूपवान्जायते केन धर्मशीलो जितेंद्रियः
॥ धनवान्त्वं महाप्राज्ञः शास्त्रज्ञः कुशलो भवेत् ॥ २ ॥ भीष्म उवाच ॥
धरणीरत्नसंयुक्ता चतुर्थी जायते यदा ॥ उपोष्य चैतदा सर्वैक्त-
स्य पुण्यफलं शृणु ॥ ३ ॥ यत्फलं सर्वरत्नाद्यैः पवित्रैः स्वर्णकैः ॥
तत्फलं समवाप्नोति चतुर्थ्याः समुपोषणात् ॥ ४ ॥ करकांश्चैव वत्स
रोम्यद्य भोज्यसमन्वितान् ॥ ब्राह्मणानां गृहे दद्याद्वेदवेदांगपाठि-
नाम् ॥ ५ ॥ सौवर्णं मार्कं कृत्वा च पायसान्नं तु भक्तितः ॥ एडवकी
कृत्वा स्थापयेत्तं च भाजने ॥ ६ ॥ घृतेन स्थापयित्वा तु नवरत्नक्षेपणा
वेष्टयेत् ॥ ब्राह्मणाय प्रयच्छेत्तं वेदज्ञाय बहुश्रुते ॥ ७ ॥ सहस्राणि
वर्षाणि स्वर्गे स्थास्यानु चंद्रमाः ॥ दपस्याजत विस्ती रोमिं डलेग्र्यो
भवेत् ॥ ८ ॥ ततः स्वर्गात्परिभ्रष्टो जायते विपुले कुले ॥ धनधान्य

इतिहास समुद्र एवराजा तु पृथिवीपतिः ॥ ९ ॥ य इदं स्तोत्रमधीयानो ब्राह्मणः समुच्चये
५५ क्षत्रियोऽपि वा ॥ वैश्यो वापि च लभ्यार्थी एवमुच्यते सर्वकिल्बिषैः ध्या० १९
॥ १० ॥ इति हाससमुच्चये अंगारकल्पो नामाष्टादशोऽध्या
यः ॥ १८ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ राजन्नस्य च दासस्य मुक्तावैदू
र्ययोर्द्वयोः ॥ किं दुष्करतरं चान्यं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥ भी
ष्म उवाच ॥ अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं ॥ वटोर्यु
तस्य संवादं तं निबोध महामते ॥ २ ॥ यदा शुभयोगेत्यव सत्कं वि
त्काले महातपाः ॥ तप एवचारवि प्रोपि दानमामास्थाय सात्वि
कीं ॥ ३ ॥ सम्वाप्य कृतं तव दुर्लभाः काशी नित्यदा ॥ अत्र व्या
हि भगवन्महदर्धाव्याधेश्च वेदनी ॥ ४ ॥ वटोरुवाच ॥ शक्तिखड्ग
गदाशूलैश्च क्रान्तो मरणाय कैः ॥ हन्तव्य वेदना या तु दुर्धया सापि निर्जि
ता ॥ ५ ॥ कुष्ठाश्मरीति कुक्षाधीतां ज्वरापस्मारशूलिनी ॥ व्याधयोऽति
जिताः सर्वे दुर्धा तेभ्योऽधिकामवन ॥ ६ ॥ दुर्धया पीड्यमानस्तु अकार्य
मपि नेवते ॥ क्षुधया विष्ठ विद्रतेनेन वत्संस्थितो नरः ॥ ७ ॥ यथा
मृगितं तोयं रविः कर्षति रश्मिभिः ॥ तद्वच्छा मानं चैव शोषयेज्जठ
रानलः ॥ ८ ॥ नष्टरोगोऽतिनचाघ्राति च पश्यति ॥ दह्यते वेप

तैस्सह दुःखमाप्नोत्युग्रं यदा दुष्टाः ॥ ९ ॥ न सर्वं दारिद्र्यं वाऽपि पापिष्ठं कर्मानु

ष्ठितं तथा ॥ नाशयन्त्यतो नैव कश्चिद्दृष्टं चक्षुषा विशेषेण विदन्ति ॥ १० ॥ मू

कत्वं बाधिरत्वं च जडत्वमप्यपंगुतां ॥ शोकं चैव ग्राममध्ये दीनदुःखार्त

र्वैकल्यं लोके नित्यम् ॥ ११ ॥ जन्मकं जनितं दुःखं भार्यादि हितं रक्षति तथा ॥ मा

तरं वै धुवर्ग च हित्वा सन्ततं दुःखयादितः ॥ १२ ॥ न पितृन्नसुजनं च तथान्यं दे

वांश्चापि गुरुं तथा ॥ कार्यकार्यं न शक्ताः सर्वदा दुःखया न तमस्समन्तं ग

ताः ॥ १३ ॥ एवं विधा नित्यदुःखवान्नित्यं जायन्ते दुःखया च बाधितो ॥ जायन्ते

विपरीताः नित्यं च स्वयं तानि दुष्कृत्यवकः ॥ १४ ॥ वदुरुवाच ॥ कथितं

ग्रा॰ हितं त्वया ह्येतत्स्तुताविशेषवत्तः ॥ मा हात्म्यमपि चाद्भुतस्य पुनो

हमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १५ ॥ चन्द्र उवाच ॥ अन्नात्परं नरलोके

न भूतो न भविष्यति ॥ अन्नमूलं जगत्सर्वमन्ने चैव प्रतिष्ठि

तं ॥ १६ ॥ पितरो देवदैत्याश्च यक्षराक्षसकिन्नराः ॥ मनुष्याश्च

पिशाचाश्चान्नमयाः स्मृताः ॥ १७ ॥ भीष्म उवाच

॥ तस्मात्सर्वं प्रयत्नेन भक्ष्यपदं प्रदातीं दितं ॥ अन्नदस्तत्परि

मां प्रीतिं सा च तीर्थस्थितिमव्ययं ॥ १८ ॥ तपःसत्यं जपो हो

मो ज्ञानं योगपरं गतिः ॥ स्वर्गश्च सर्वसंघप्राप्तिः सर्वमन्नात्स

56

वर्त्तते ॥१९॥ इंद्रावरुणलोकाश्चयाम्यःकौबेरकस्तथा ॥ गोलोको
विष्णुलोकश्चसर्वेप्यन्नेप्रतिष्ठिताः ॥२०॥ दद्यात्कन्यामलंकृत्यहस्त्य
श्वंचमहाधनं ॥ अन्नदःप्राप्यएतानिकलांनार्हंतिषोडशीं ॥२१
॥ कन्यादानंवृषोत्सर्गंतीर्थयात्राश्वमेधपा ॥ अन्नदानस्यसर्वा
णिकलांनार्हंतिषोडशीं ॥२२॥ गावोभूमिश्चपानीयमन्नंचतुलरा
याघृतं ॥ देवैरपिपुराज्ञात्वातेषामन्नंविशिष्यते ॥२३॥ अन्नंप्रा
णोबलंचैवअन्नंचैवपराक्रमः ॥ अन्नात्संभवतेजीवोह्यन्नंवै
वविवर्द्धते ॥२४॥ पुंडरीकोश्वमेधश्चवैडूर्यःषोडशगोसवः ॥ अग्निष्टो
मोविराजश्चराजसूयोमहाधनः ॥२५॥ सौत्रिगर्वाजपेयोमानुषोपि ग्राम
पष्डस्तथा ॥ अन्नमूलाःप्रवर्त्तंतेसर्वेयज्ञाःसविस्तराः ॥२६॥ सपर्व
तवनद्वीपाह्यपृथिवीसर्वकानना ॥ सम्यग्दाताचयःअंशीकृत्नदेपि
विशिष्यते ॥२७॥ स्नावितोयंमयावत्सविकारःदधयात्तवल्कापि
तायेत्यतश्चैवदेहिमहायाससमान्वितः ॥२८॥ वटवेउपदेशंतुप्रोक्ता
वान्नविधिंप्रति ॥ प्रयत्नोविदिवंपतःप्राप्यामत्तत्कारुडुस्तजान
॥२९॥ भीष्मउवाच ॥ वहुधन्नोपदेशीतदाधितेन्वंददौसदातस्मा
त्वमपिकौन्तेयदधितेनप्रदोभव ॥३०॥ ब्रह्महत्यादिकंपापमन्नदे

प्पपकर्यंति ॥ किंतु ज्ञातिवर्धात्मौरव्यंपेषांज्ञात्रेराजीविका ॥
३१॥ अश्वमेधातिमंत्रतवादेयन्नांत्वंसदादिराजन्नालसौम्योमहारा
जेदृशितेभ्योविशेषतः॥३२॥सर्वदानानिदत्तानियज्ञांवैस्सस
दाक्षिणं॥देवताःपूजिताःसर्वाःअन्नदानाद्युधिष्ठिरः॥३३
॥सस्नातःसर्वतीर्थेषुससर्वव्रतपारगः॥सर्वत्रयःप्रयच्छेत
अन्नंश्रद्धासमन्वितः॥३४॥ब्रह्मलोकंभुवनेसोवैब्रह्मणासहमो
दते॥सुसंस्कृतंतयोदद्यात्सर्वंचाहरहःसदा॥३५॥यःपठेद
न्नदानंवैस्नात्वावैविप्रोपवतः॥एकाग्रमानसोभूत्वाअपवारे
दुसन्दाये॥३६॥हत्वोपघातकंसंक्षर्योयःस्नात्वाभावयेत्सदा॥
पितरस्तस्यतुष्यंतियावज्जीवंनसंशयः॥३७॥यःपठेच्छ्राव
येद्भक्त्यापाठ्यमानंनरःसदा॥देवद्विजाग्निपरस्योनचसो
नैवमुच्यते॥३८॥इतिहाससमुच्चयेयन्दावटुसंवादो
नामएकोनविंशतितमोध्यायः॥ १९॥ अन्नदानमाहात्म्यं
॥युधिष्ठिरउवाच॥केनकर्मविपाकेनप्रेतत्वमुपजायते॥के
नवाविप्रमुच्येततन्मेब्रूहिपितामह॥१॥भीष्मउवाच॥अ
हितकर्पापिव्याधिसर्वमेतदशेषतः॥यच्छ्रुत्वाननभोमोहंक

५४

द्वाविघातिभिस्तथा ॥२॥ येनैव जायते प्रेतो येन वा विप्रमुच्यते ॥ धौम्यो वै नरकं
घोरं दुस्तरं दैवतैरपि ॥३॥ मत्तो संभावयाम्येवायुरायतीर्थ्यौ नितानीत् ॥
मालवा विप्रमुच्यते प्रपन्नाः प्रेतयोनिषु ॥४॥ श्रूयते हि पुरा वत्स ब्राह्म
णः संशितव्रतः ॥ सुनाम इति विख्यातः संतोषी नित्यमास्थितः ॥५
॥ स्वाध्यायधर्मो नित्यं नित्ययुक्तः स योगवित् ॥ जपयज्ञविधा
नेनाकाले दपितृस्नः ॥६॥ युक्तः शमदमाभ्यां च दीतियुक्तः सयो
गवित् ॥ ब्रह्मचर्यसमायुक्तस्तपोयुक्तः संयमी ॥७॥ सेयुक्तः पितृ
कार्येषु युक्तो वेदस्वकर्मसु ॥ परलोकभये युक्तो युक्तः सत्यव
चः प्रति ॥८॥ युक्तो मधुरवाक्येषु युक्तश्चातिथिपूजने ॥ इज्याध्याप्य
समायुक्तो युक्तो द्वंद्वविवर्जने ॥९॥ स्वकर्मविधिसंयुक्तो युक्तः स्वा
ध्यायकर्मसु ॥ एवं कर्माणि कुर्वन्स संसारविजिगीषया ॥१०॥ ब
हून्यब्दान्यतीतानि ब्राह्मणस्य वने सतः ॥ तस्य बुद्धिरियं जाता
तीर्थाभिगमनं प्रति ॥११॥ युरायती पर्यजले स्तोत्काले यामिकाले
वरं ॥ प्रयत्नो विधिवस्नात्वा भास्करोदयनं प्रति ॥१२॥ कृतजप्यन
मस्कारो ध्यात्वं संप्रतिपद्यते ॥ प्रपंनः संप्रपश्येत पंच प्रेतान्वसत्
मीषणान् ॥१३॥ अरण्ये कंटकिवने निर्जले वृक्षवर्जिते ॥ तान्

दृष्ट्वा विकृताकारान् घोरान्पापान्विदर्शनान् ॥१४॥ ईषत्संजातसत्त
हृदयः स्थित उन्मील्य लोचने ॥ धैर्यमालंब्य सत्वस्थायत्वा समुत्तर
ज्य हृतः ॥१५॥ पप्रच्छ श्लक्ष्णया वाचा के यूयं रौद्रमूर्तयः ॥
किंवा वस्य कृतं कर्म येनेमां प्राप्तास्थ वैभवं ॥१६॥ कथयंतु च मे स्वामि
दृ सर्वं यत्स्यात्ते वा करम ब्रुवन ॥ प्रेता ऊचुः ॥ क्षुत्पिपासाकुला नित्यं
महद्दुःखसमाश्रिताः ॥१७॥ हतवाचो पापवयः सर्वे न स्पृशाना विवेत
सः ॥ नक्तं न मही चापि न जानीमो वयं दिवं ॥१८॥ वयं च
देहदुःखं स्वयं ख्यानं मे तदशेषतः ॥ अहं पर्युषितो नाम सूचवी
मुखस्ततः परः ॥१९॥ शीघ्रगो रोहकः श्वेतो पंचमो लेखकस्त
था ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ प्रेतानां कर्मजातानां नाम्नो वा संभवः कुतः
॥ किं तत्कारणमाख्याहि येन यूयं सनामकाः ॥२०॥ प्रेता ऊचुः ॥ अहं
स्वाद्वन्नं सदाश्नामि दत्त्वा पर्युषितं द्विजे ॥ एतत्कारणमुद्दिश्य तन्नाम प
र्युषितं मम ॥२१॥ सूचिता बहवो नाना विप्राश्चान्नादिकांक्षिणः ॥
एतत्कारणमुद्दिश्य बाधसूचीमुखस्ततः ॥२२॥ शीघ्रं तत्र पाति वि
प्रेणा याचितः क्षुधितेन वै एतत्कारणमुद्दिश्य शीघ्रगो नाम मे द्विज ॥ २३
॥ रुद्धो परिसदाश्नाहुं मुक्तो द्विजभयेन वै ॥ इति यामन साल वृत्ततना॥

सौरोहकः स्मृतः ॥२४॥ सौतेनापि स्थितोयस्मा घाविलिखन्महि
॥ अस्माकमपि पापिष्ठो लेखकः सोतवेत्ततः ॥२५॥ मेद्भ्रगालेखको
यातिरोहक स्तस्य पार्श्विरः ॥ शीघ्रगः पंगु नामाम्नः स्वर्वीस्वर्वीमुर
खोभवत् ॥२६॥ उचितः कंबलग्रीवो लंबोष्ठो वृहत्तोदरः ॥ वृहद्व
षणाश्ठश्वांगः पापादेव प्रजायते ॥२७॥ एवंकर्मविपाकेन ज्ञा
ताश्च घम योनिषु ॥ दाधैताडुःखिताः शैवव्रात्ताश्चैव नाविपते
॥२८॥ एतत्तेसर्वमाख्यातं मयात्मवृत्तान्तसंभव ॥ पादितेसव
नोप्यश्रुतपूर्वं कथयामि ते ॥२९॥ ब्राह्मणउवाच ॥ येपाजा
श्रामिता स्थानि सर्वेषामाहार स्मृलितः ॥ युष्माकमपि वाहारं श्रोतुमि
च्छामि तत्त्वतः ॥३०॥ प्रेताऊचुः ॥ स्प्रशाउच्याहारमस्माकं सर्वस
त्वविगर्हितं ॥ यं श्रुत्वा विंदसे स्वेयो भूयोन्यपश्चनित्यशः ॥
३१॥ श्लेष्ममूत्रपुरीषेणवितता निसमंततः ॥ गृहाणि त्यक्त
शौचानि वैतान्यंजातिनवै ॥३२॥ यान्यवगर्हितान्याप्तिसत्यायोम्य
नराणिच ॥ मलेनाभिभुग्धप्राणि प्रेताभुंजंति तानि वै ॥३३॥ ब
लिमंत्रविहीनानि होमहीनानि यानि च ॥ कृतौ प्रेचैवविहीना
निप्रेताभुंजंति तानि वै ॥३४॥ क्रियामेजायतेलालकपयपद्मात्मने

भा

जतं ॥ पायात्मायान्न कंचान्यं बहु नैवेह कारयन ॥ ३५ ॥ निर्विन्नाद्रे
त्रवेधं छायस्तव्याहदद्भुतः ॥ यस्यान जायते ह्स्मात्तन्मे ब्रूहि तपोधन
॥ ३६ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ एकरात्रं त्रिरात्रेण कृच्छ्रं चांद्रायणादिभिः
॥ व्रतैश्च विहितैः स्तेन प्रेतो जायते नरः ॥ ३७ ॥ मिष्टान्नपानदा
ता वसन्तं तं श्रद्धयान्वितः ॥ द्विजातिपूजको नित्यं न प्रेतो जाय
ते नरः ॥ ३८ ॥ त्रिरग्नि पंच एकं वा अहन्यहनि होमयेत ॥ सर्वभू
तदयावान्यान प्रेतो जायते नरः ॥ ३९ ॥ यजित्वा वाजपेयेन क्र
तिष्टोमेन वा पुनः ॥ अग्निरात्रेण याय यज्ञेन न प्रेतो जायते नरः
॥ ४० ॥ तुल्यः शत्रुषु मित्रेषु तुल्यो निंदास्तुतौ तथा ॥ मानापमान
योस्तुल्यो न प्रेतो जायते नरः ॥ ४१ ॥ देवतातिथिपूजासु गुरुपूजा
सु नित्यशः ॥ रतो वै पितृपूजासु न प्रेतो जायते नरः ॥ ४२ ॥ जितक्रो
धो ह्यमात्सर्यः स्त्रिया संगति वर्जितः ॥ क्षमावान्दानशीलश्च न
प्रेतो जायते नरः ॥ ४३ ॥ गोब्राह्मणं तीर्थांश्च पर्वतांश्च नदीस्
तथा ॥ देवतानि सदा वंदन प्रेतो जायते नरः ॥ ४४ ॥ प्रेता ऊचुः ॥
श्रुतास्तु विविधा धर्मास्त्वत्सकाशान्महामुने ॥ येन वै जायते प्रेतस्त
न्मो ब्रूहि महामुने ॥ ४५ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ श्रद्धान्नेन तु भुक्ते नाब्राह्मणा

59

इतिहास. ५९ स्तु विशेषतः ॥ क्रियते सुहृदस्यैतत्स वै प्रेतो भवेन्नरः ॥४६॥ कृत्वा वा समुच्चये
धर्मकार्याणि नाम प्रयत्नेन शिवे वने ॥ कृष्णा मांसाशनो नित्यं स वै प्रे ध्या. २.
तो भवेन्नरः ॥४७॥ देवस्वं गुरुद्रव्यं च ब्रह्मस्वं हरते नरः ॥ कन्या
ददाति शुल्केन स वै प्रेतो भवेन्नरः ॥४८॥ मातरं पितरं चैव त्य
जे भगिनीं सुतमेव च ॥ अदोषां च त्यजेद्यस्तु स वै प्रेतो भवेन्न
रः ॥४९॥ अयाज्ययाजकश्चैव याज्यानां च विसर्जकः ॥ र
तो वै शूद्रसेवायां स प्रेतो जायते नरः ॥५०॥ न्यासापहर्ता
मित्रध्रुक्परदाररतः सदा ॥ विश्रंभघाती कूटश्च स प्रेतो भवे
जायते न्नरः ॥५१॥ ब्रह्महा गुरुहा स्तेयी सुरापो गुरुतल्पगः ॥ भू
मिकन्यापहर्ता च स प्रेतो जायते नरः ॥५२॥ एवं ब्रुवति वै
प्रेतेन्द्रे आकाशे दुंदुभिस्वनः ॥ पुष्पवृष्टिः पपातात्र देवैर्मुक्ता
सहस्रशः ॥५३॥ प्रेतानां च विमानानि आगतानि समंततः
॥ तस्य विप्रस्य संभाषात्पुण्यसंकीर्तनेन च ॥५४॥ भीष्म
उवाच ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन सतां संभाषणं कुरु ॥ यदि
ते श्रेयसे कार्यं युधिष्ठिर मतं हितः ॥५५॥ तिलकं सर्वशास्त्रा
णां पंचप्रेतं पठेन्नरः ॥ आसप्तमे कुले तस्य न प्रेतो जायते नरः

॥५६॥ श्रद्धानुयाद्यापि यः कश्चिन्नित्यं स्मृत्यासमन्वितः॥ मह्यापिर
हितो वा पितृप्रेतो जायते नरः॥ ५७॥ इतिहाससमुच्चये शांतिप
र्वणि पंच प्रेतोपाख्यानं नाम विंशतिमोध्यायः॥ २०॥ युधि
ष्ठिर उवाच॥ अतिक्रामति कालोस्मिन्सर्वभूतभयावहो॥ किंक
र्तव्यं परं श्रेयस्तन्मे ब्रूहि पितामह॥ १॥ भीष्म उवाच॥ सर्वसत्व
दयालुस्त्वं सर्वेंद्रियविनिग्रहः॥ सर्वत्र नित्यबुद्धिश्च श्रेयः परमिदं
स्मृतं॥ २॥ अत्रैवोदाहरंतीममितिहासं पुरातनं॥ पितुः पुत्रेण
संवादं तं निबोध युधिष्ठिर॥ ३॥ द्विजातेः कस्यचित्पुत्रो मेधा चित
वी नाम तो भवेत्॥ अब्रवीत्पितरं पुत्रः स्वाध्यायपरतेस्ततः
॥४॥ पुत्र उवाच॥ धीरः किंस्वित्तात्कुर्यात्प्रभु आयुः क्षिप्रं ह्यायुः
हीयते मानवानां॥ पितस्तदाचक्ष्व मामानुपूर्व्या सर्वं यथा परं
धर्ममहं चरेयं॥ ५॥ पितोवाच॥ अधीत्य वेदान्ब्रह्मचर्यैर
त्पुत्रान्पुत्रानिच्छेत्पावनार्थं पितॄणां॥ अग्नीनाधाय विधि
वच्चेष्टयज्ञो वनं प्रविश्याथ मुनिर्भवस्व॥ ६॥ पुत्रोवाच॥
मृत्युनाभ्याहते लोके जरया परिवारिते॥ व्याधिभिर्ग्रस्यमा
ने वा किं स्वस्थ इव मन्यसे॥ ७॥ सर्वपापैर्यदा नास्ति मर्त्यावा

स्यप्रतिक्रिया ॥ सोहं कथं प्रतीक्षिष्ये जालेनैवावृतः शिवं ॥ ८ ॥ रा
ज्यं राष्ट्रं च लीलायामाद्धुरल्पतरं पदा ॥ अल्पोदके मत्स्य इव
वध्नतीं विंदति कः शमान् ॥ ९ ॥ कुतोऽत्र खलु दीर्घत्वमायुषः
स्याल्पदेहिनां ॥ आदित्यरथवेगेन हीयते ह्यः प्रतिदिनं ॥
१० ॥ प्रतिदिनं स्वयं कायाद्धीयमानो न लक्ष्यते ॥ आमकुंभ
इवांभस्था विशीर्यत्ववलक्ष्यते ॥ ११ ॥ अश्वस्य चलपत्रस्य न
लिनीतोयवत्स्थिते ॥ स्थिरं राज्यं जीवितं यस्य नलिन्यो ना
स्य चेतनः ॥ १२ ॥ आत्मनेवातिकष्टानि जरा वान्वाति दुःखिते ॥
अन्तर्वक्त्रावृतैर्नेते भावाः स्थावरजंगमाः ॥ १३ ॥ को हि वि
श्वासमप्येषु शरीरे कुशरीरमतः ॥ कालेन मत्स्येनिहिलो लोके
ह्यद्धासमुपस्थितं जगत् ॥ १४ ॥ हसन्नपि भावितां च हि ता
दीर्घिकापासु स्थितं ॥ आयतो व्रीहितेकालः पूर्वमासीदनाग
तः ॥ १५ ॥ आसन्नतरमेवेति मृत्युर्जंतोर्दिने दिने ॥ आ
यातं नौ समातस्य च कृत्वैव पदे पदे ॥ १६ ॥ उत्पायायोत्पाय
वो द्रव्यं मर्त्यमनुपस्थितं ॥ मरणाव्याधिशोकानां कि
मद्यापि पतितव्यावि ॥ १७ ॥ न तं प्रयामि लोकोस्मिन्यो न

जातो मरिष्यति ॥ इति संप्रत्ययं बुध्वा त्वस्यै त्वकाय मास्यते ॥ २८ ॥
नव्या धयोनवयमः शृनेयः प्राप्तिं प्रतीक्षते ॥ यावद्यस्य भवेत्कालस्ता
वधेप्सुः समाचर ॥ १९ ॥ बल एवाचरे धर्ममनित्यं खलु जीवितं ॥ फ
लानामिव पक्वानां स्वतः पतनतो भयं ॥ २० ॥ युवत्वापेक्षया
वालो वृद्धत्वापेक्षया युवा ॥ मृत्योरुत्संगमारूढः स्थविरः किम
पेक्षते ॥ २१ ॥ पापं परे ... नित्यमात्मानं परिपालयन ॥ वर्षासु जी
र्णमृद्भांडं निषिक्तं वावसीदति ॥ २२ ॥ व्रजंति तानि वर्त्मने प्रयोतो
सिसारितामिव ॥ प्रायुरादाय मर्त्यानां रात्र्यहानि पुनः पुनः ॥ २३
॥ अहोरात्रा विमासा ऋतवः संवत्सरांकाः ... कलीलवान् ॥ संपिंडयाति
नः कालो वृद्धिं वार्धुषिको यथा ॥ २४ ॥ यथा ... जीर्णानित्या गार ६८
मसीदति ॥ तथा वसीदति नराः कालस्य वशमागताः ॥ २५ ॥
कालस्य वशमायांति विवशाः सर्वदेहिनः ॥ नष्टस्मृतमवजानं
ति विषयासक्तचेतसः ॥ २६ ॥ यस्यां यस्यां व्यतीतायां नीवायां नाकिं
चिच्छुभमाचरेत् ॥ तमेव वंध्यं दिवसमिति विद्याद्विचक्षणः ॥
२७ ॥ मायाश्चिम चशत्रो मे ... हृदृश्मो ॥ एवं वदन्तमेवं प स्व
श्रुमिकर्ममयादृष्टो लोकसंसकयम्नः ॥ ... नाद्रियमानानां

पुर्नयंतव्यो ॥ २८ ॥ स्वस्तुयोगा ... व्यत्वसग्नतः प्राप्ति
गाः ॥ यदयत्पत्र गोतकन्यांसि भूमिन्वे भ्रंशवः ॥ २९ ॥ अथ चैव
स्कं० ४ पं० १९

इतिहास प्रलापः स्तूयते नरास्यां ॥ २० ॥ को हि जानाति कस्याद्य मृत्युकालो भविष्य सं० ग्रये
६१ ति ॥ युवैव धर्मशीलः स्यादनित्यं हि जीवितं ॥ २१ ॥ जीवितं ध्या० २१
मरणान्तं हि जरान्तं यौवने ॥ संपदश्च विनाशान्ता नान्त्वो
प्रतिमाप्नुयात् ॥ २२ ॥ यस्य वा मृत्युना सख्यं यो वास्य दूरगामकः
॥ तस्येदं युज्यते वक्तुमिदं मे श्वो भविष्यति ॥ २३ ॥ इदं श्व इदं
मे घेति तैव मर्त्यस्य युज्यते ॥ श्व श्वं भविता नास्मि यस्मिन्नैव भवि
ता भवान् ॥ २४ ॥ न कश्चिदपि जानाति कस्य किं श्वो भविष्यति ॥
॥ तस्मात् श्वः करणीयानि कुर्यादद्यैव बुद्धिमान् ॥ २५ ॥ श्वः कार्य
मद्य कुर्वीत पूर्वाह्णे चापराह्णिकं ॥ नहि प्रतीक्षते मृत्युः कृतं वास्य
न वा कृतं ॥ २६ ॥ इति ह्यस्यामिदं कार्यमिदमन्यत्कृताकृतं ॥ एव
मीहासमायुक्तं हि तातः कुरुते वशे ॥ २७ ॥ मोहेन हि समाविष्टः
पुत्रदारार्थमुद्यतः ॥ कृत्वा कार्यमकार्यं वा पुष्टिमेषां प्रयच्छ
धन ति ॥ २८ ॥ तं पुत्रपशुसंपन्नं व्यासक्तमनसं नरं ॥ व्याघ्रः पशुमिवादा
य मृत्युरादाय गच्छति ॥ २९ ॥ मस्तकस्थायिनं मृत्युं यदि प
श्येदयं जनः ॥ आहारोऽपि न रोचेत किमुताकार्यकारिता ॥ ४० ॥
स्नेहपाशैर्विबद्धा विधेयाः सक्तमनसो नराः ॥ अकृतार्था विषीदंति ६१

सैकता: सेतवो यथा ॥४१॥ अपर्यंतस्य कालस्य कियद्वा शरदां श-
तं ॥ तन्मात्रमपरमायुर्यः कथं स्वस्थः स तिष्ठति ॥४२॥ दशवर्षा
षोडशिका विंशा त्रिंशतिकास्तथा ॥ सर्वे वर्षशतान्ते हि कर्म भवि-
ष्यंति मानवाः ॥४३॥ संपदः स्वप्नसंकाशा यौवनं कुसुमोपमं
॥ तडिच्चपलमायुश्च कस्य स्याज्जानतो धृतिः ॥४४॥ किमद्य
न करिष्यामि जरामरणभीरुणा ॥ अत्र पुत्रवराश्रीरस्वामिनस्त्वो
प्रथ्वीदत्तवर्त्तिता ॥४५॥ विश्वास्यामि त्वकः कुर्याद्भोगायुर्यौव-
नादिषु ॥ दृष्ट्वा त्वायामिवाक्रादं दह्यते मृत्युना जगत् ॥४६॥
इदं हि ममराज्यार्थवर्तिसंसारविनिराशनये ॥ जगन्त्रस्यात्मनाप्नोति
धान्यमम्मरांस्वकर्मभि: ॥४७॥ इदमेव करिष्यामि तत एवं
करिष्यामि ॥ संकल्पः क्रियते योपंततं मृत्युः प्रतीक्षते ॥४८
॥ अहमेकोनमेकाश्चिद्वाहमन्यस्य कस्यचित् ॥ तं तं पश्या-
मि यस्याहं तन्न सोऽस्तीति यो मम ॥४९॥ एकः प्रसूयते जंतुरे-
क एव विलीयते ॥ एकोऽनुभुंक्ते सुकृतमेक एव च दुःकृतं ॥५०॥
मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्ठसमं क्षितौ ॥ विमुखा बांधवा यांति ध-
र्मस्तमनुगच्छति ॥५१॥ बलिनो मृत्युः सिंहस्य संसारवनचारिणः ॥

७ग

इतिहास ष्टस्मावन्त्याधिजरानाशान्वयीति सुनिश्चितनिर्णयः ॥५२॥ सपुत्रदारस्त्वर्थस्य समुच्चये
६२ स्यस १श्च दुर्विरास्यय ॥ कियंतो दिवसास्तात तवास्यंति कुशलेन तो ध्या० २१
॥५३॥ यावत्तत्र्यस्य सौरी गौर्याव[illegible]नापैति निजेन ना ॥ याव[illegible]द्वीयते[illegible]
युस्तावद्धर्मं समाचर ॥५४॥ पुत्रदारेकुटुंबेषु सक्ताः सीदंति जंतवः
॥ सरःपंकार्णवे मग्ना जीर्णा वनगजा इव ॥५५॥ लोहदारुमयैः
पाशैर्दृढं बद्धो विमुच्यते ॥ पुत्रदारमयैः पाशैः पुमान्बद्धो न मुच्य
ते ॥५६॥ न यत्ते पुत्रदारेषु कर्तव्या बुद्धिरीदृशी ॥ क पंचत्वमुप
गता ह्येते वर्तिष्यंते जया विन ॥५७॥ संगत्या जठरे भिन्ने यत्
रेतो बिंदुमचेतनं ॥ केन यत्नेन जीवं तं गर्भस्यामिह रक्षति
॥५८॥ अन्नपानानि जीर्यंते यत्र भक्षाश्च भक्षिताः ॥ त
स्मिन्नेवोदरे गर्भः किं नाम्नाभिवजीर्यते ॥५९॥ यत्कर्म यो
जयत्येनं पक्षसंवर्द्धयिष्यति ॥ नैदेवास्य स्वकं कर्म[illegible]
स्वदुःखोपपादने ॥६०॥ स्वयमुत्पत्तिपिंडे[illegible]भूत्वा स्वयं[illegible]तं पश्य
सर्वदा ॥ स्वकर्म[illegible]सदृशस्य को हि[illegible]त्वन्यरक्षणे ॥६१
॥ स्वकृते जायते जंतुः स्वकृतैः श्वापि वर्द्धते ॥ सुखदुःखे तत
था मृत्युं स्वकृतैरेव विंदति ॥६२॥ कासकफकामिनी व्याधिके ६१

एवाहं किमिय गतः ॥ कोवं धुर्मम कस्याहमित्यात्मानं विचिंतय
न ॥ ६३ ॥ नवं धुरस्ति तेकश्चिन्नत्वं वधुरवकस्यचित् ॥ पार्थसंग
ममेव - दार - - - - न्तुनं ॥ ६४ ॥ ७यासीद्भवजनस्तेन्यः साप्रतं
वर्त्ततेपरः ॥ देहान्तेभविताचान्यस्तस्माद्ब्रुभविताय रः ॥ ६५ ॥
पुत्रदारमयैः पाशैर्मोहजैः कर्मतंतुभिः ॥ कोशकार इवात्मानं
वेष्टयन्नावबुध्यसे ॥ ६६ ॥ एवं व्यवस्थिते लोके कः कस्य स्वज
नो जनः ॥ को पापर जनः कस्य मोह एवैह केवलं ॥ ६७ ॥ दहरः
मातापितोकोस्मिन्न हत्ताकालवाहिना ॥ कोलभेत पुनि
प्राज्ञः प्रदीप्त इव वेश्मनि ॥ ६८ ॥ किं धनैर्वा धवैर्वापि किं नु
भार्या करिष्यति ॥ किं पुत्रैस्ता तनैकार्यं पुत्रकामो मरिष्य
सि ॥ ६९ ॥ यत्निधानमात्विष्यगृही प्रविष्टापि तां महत्तकाग
नःपितात्र ॥ सर्वावास्तं सर्वगं ध्यानमात्रं योगि ध्येयं वा ऽदेवं मनग्रं
॥ ७० ॥ नित्यानंदं चित्पत्वं विरायसर्वैर्द्वैर्मोत्तमन्विमान ॥ नमाता
नपिता कश्चित्कस्याचेत्प्रतिपद्यते ॥ ७१ ॥ दातम ध्ययमेतंठः स्वक
र्मफलमश्नुते ॥ स्वकर्मफलनिन्द्रोपांवि घात्य विधितिर्मितं ॥ ७२ ॥ः
मेतयाममिमं कालः समस्तमपकर्षति ॥ हातात्तहास्वकान्तेतिक्रन्दे

इतिहास ६३ नैवं सद्गुरिवत्तः ॥७३॥ मंडूकस्य स्वसर्पेणाग्रस्तस्य तु नागस्य ते जनः ॥ पंडिते चैव समुच्चये
मूर्खे च बलवत्यप्यथ दुर्बले ॥७४॥ ईश्वरे च दरिद्रे च मृत्योः सर्वत्र तुल्यता ॥ ध्या०२१
जराग्रस्तस्य च मृतानां तारवादित्तानेरकाविव ॥७५॥ बलिनां दुर्बलानां च ह्र
स्वानां महतामपि ॥ न कश्चित्प्राप्तकालं मृत्युर्ग्रस्तस्य च मानवः ॥७६॥
अपि सागरपर्यंतां विजित्य मां वसुंधरां ॥ व्यवसायो ह्ययमत्यंतं पश्चा
यो मृत्युः काल सायं ॥७७॥ जातं मर्त्यं जरा यति निश्चिया न्नाति वर्तते ॥
निमेषादश वा रोमका स्वात्रिंशत्तु ताः कलाः ॥७८॥ त्रिंशत्कला मु
हूर्तः स्यात्त्रिंशद्भिस्तैरहर्निशं ॥ मेषादिरयं कालः शीघ्रगः सर्वदेहि ति
नां ॥७९॥ हरत्यायुर्द्विजश्रेष्ठ नदीवेग इव प्लवं ॥ निमेषमात्रमपि
वयोगं पत्नाति स्तुति ॥८०॥ एवं देहे पविनित्ये कुरु नित्यं तनमस्मार
वर ॥ अनित्ये सति मानुष्ये विद्युल्लोक चंचले ये रमंति नमस्तेभ्यः
साहसं क्रिमतः परं ॥८१॥ किमतः परमन्यल्लोके पश्यामि पुनः पुनः ॥
अनित्यं सर्वमेवेदं यत्किंचिदपि दृश्यते ॥८२॥ यस्तेहशास्त्र हं ज्ञात्वा
सर्वभावेष्वनित्यतां ॥ संसारं मात्यरित्यात्य भविष्यत्यन्त योगमा
न ॥८३॥ आत्मज्ञानमधीयातो यथवन्नात्मान मात्मना ॥ आत्मभावे
भविष्याणि नमातार ज प्रजा ॥ ८४ ॥ पश्च पचैकयां हि स्वैः भांहिस्रे ६३

पदमर्हति ॥ अंतवद्भिः कृतैः प्राज्ञः दृष्ट्वैतैः पिशाचवत् ॥८५॥ अंत
वीहि सर्वाणि चित्तस्योव्यासंगकारकं ॥ ततः सर्वं संपरित्यज्य ध्याने
ध्यायेन्मनः सदा ॥८६॥ मनसश्चेंद्रियाणांच कृत्वैकाग्र्यं समा-
हितः ॥ तावत्स्थास्यामि नियतो यावत्तत्वं समागतं ॥८७॥ विमुक्त
विषयासंगं संनिवध्य मनो हृदि ॥ यदा यास्यामि तं भावात्मलनस्त
निर्वास्यामि च्छान्ति ॥८८॥ कामक्रोधमयेनेह तमसावृतचेतर-
सः ॥ पिशुना स्वकृतं यस्य नास्ति कामितरं तपः ॥८९॥
एतत्स्तू ज्ञानपश्यन्ति मोक्षप्रारम्भपाहृतं ॥ अश्वमेधसहस्रा-
णि राजसूयशतानि च ॥९०॥ ध्यानयज्ञस्य सर्वस्य कला
६= नार्हन्ति षोडशीं ॥ भीष्म उवाच ॥ एवमस्य तत्वबुद्धस्तु त्वामोक्ष
धर्मवित्सतदा ॥९१॥ तथ्यासंहतवान्ति प्रायश्चेन्न ददत्सुतः
॥ एवं समेधाविवचः श्रुत्वा मोदितः शरीरम् ध्यात्मसंविद्विचिंत्य ९२
न ॥ तथ्यैव सर्वाः पाविनह्किमीपिवान्द्विजोत्तमस्वर्गसौख्येनि
स्पृहः ॥९३॥ स शांखचक्रोरविमंडलास्थितं कुशेशयाकान
मनंतमच्युत ॥ अगात्पुरागमनीयरूपिणं द्विजोत्तमा सवित्र
विस्तराज्ज्वलः ॥९४॥ इतिहाससमुच्चये पितृपुत्रसंवादोनाम

64

इतिहास एकविंशतितमोध्यायः ॥ २१ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं निर्वेदमा समुच्चये
६४ पन्नः शुको वैयाससंभवः ॥ एतन्मे तत्त्वतः सर्वं ख्यातुमर्हसि पितामह ॥ ध्या० २२
१ ॥ भीष्म उवाच ॥ प्राकृतेन स्वभावेन चरन्तमकुतोभयं ॥ अध्यात्म
कृत्स्नं स्वाध्यायं व्यासः पुत्रमशासत ॥ २ ॥ व्यास उवाच ॥ धर्मं पुत्र
निषेवस्व सुतीक्ष्णौ च हिमातपौ ॥ क्षुत्पिपासे च कोपं च जय नित्यं
जितेंद्रियः ॥ ३ ॥ धर्मादपेतं यत्कर्म यद्यपि स्यान्महाफलं ॥ न तत्से
वेत मेधावी न हि तद्धितमुच्यते ॥ ४ ॥ एक एव स्व हृद्धर्माणि धतेप्यनुया
तियः ॥ शरीरेषा समंतांशात वं मन्यज्जिन छ्यति ॥ ५ ॥ नात्र उ वसहा
योर्थः पितामाता च तिष्ठति ॥ नष्टत्यदारा न ज्ञातिर्धर्मस्तिष्ठति के
वलः ॥ ६ ॥ धर्मं ये ह्यन्यद्रूयांति बुद्धिमोहान्विता नराः ॥ अर्थयाता
छतीति धोनार्द्धयामाविनश्यती ॥ ७ ॥ शक्तिमान् स्वशक्तो सो धन
वानापि निर्धनः ॥ स्तु तवानापि मूर्ख स्ववयो धर्मविमुखो नरः ॥ ८
॥ पुलका इव धान्येषु पुत्तिका इव पक्षिषु ॥ तादृशास्ते मनुष्येषु ये
षां धर्मो न कारणं ॥ ९ ॥ धर्मो माता पिता चैव धर्मो बंधुः
सुहृत्तथा ॥ धर्मो भ्राता सखा चैव धर्मः स्वर्गः परंतप ॥ १० ॥ धर्मः
स्वर्गस्य सोपानं धर्मात्त्रिवर्गमिवाप्नुयात ॥ धर्मावितयावि प्रपंजन

६४

चिंतां विसर्जय ॥ ११ ॥ धर्मं चिंतयमानो हि यदि प्राणैर्विमुच्यते
॥ ततः स्वर्गमवाप्नोति धर्मस्यैतत्फलं विदुः ॥ १२ ॥ यत्तु विष्णुप
रो धर्मो योगिनां यः परो मतः ॥ येनाविष्णुरमेयात्मा प्रसादम
धिगच्छति ॥ १३ ॥ स एव परमो धर्मः सर्वलोकप्रदायकः ॥ नैत
स्माद्विद्यते विप्र धार्यते न चराचरं ॥ १४ ॥ तस्मात्त्वं तत्त्वतो ध
र्मं नित्यं तात समाचर ॥ तं धर्मविरुद्धः प्रेत्य नरकं ये पतिष्ठ
ति ॥ १५ ॥ येऽसंतुष्टाः शुनोऽपेता धर्माद्विदयापरा ॥ जितेंद्रिय
जितक्रोधा सत्तानुपास्य व सुहृच्छ व ॥ १६ ॥ चरं वा धार्यमानं तं ये वांदीता
नां धर्मशीलिनो ॥ तिपश्य परयातु आमन्त उत्पथगामि यत्नतः
॥ १७ ॥ मनो हि सर्वभूतानां संधिलोनातिश्रद्धभावमं ॥ ग्रस्ताद्धे
भवतत्त्वाधिपश्रद्धमे चैव वा बलात्ररण ॥ १८ ॥ कामक्रोधनयं लोभं
दंभं द्रोहं मदं तथा ॥ निकृष्टं मत्सरं माल्लं स्वप्नास्तिकां स्वपरित्यज र
॥ १९ ॥ शमं समाजं विभवतो यमान्न्वसंख्यपरं तपः ॥ ब्रह्मचर्यमहिं
सां च दमं चापरिपालया ॥ २० ॥ सोपानभूतं स्वर्गस्य मानुष्यं
प्राप्य दुर्लभं ॥ तथात्मानं समाधत्स्व यथा स्यात्तन्नपुनर्यथा ॥ २१
॥ क्रोधलोभपरो नित्यं निद्रालस्यपरस्तथा ॥ विषयेषापरस्त्वैव

वश्येयस्मो अस्यतो द्विजः॥२२॥यथा यथानि येवंतो विषयानिवया सप्तद्वये
त्मकाः॥तथा तथा कुशालतां तेषां तेरूपजायते॥२३॥तेन्नूत ध्या० २२
ताद्दिशि र्तित्वं वि षयै हृत्तचेतसः॥संप्राप्नुवंति दुःखानि तिति र्यगा
दिषु योनिषु॥२४॥विषयेषु प्रसक्तोहि नश्रेयो विंदते नरः॥त
स्मात्त्वां त्वत्ता प्रत्रविषयान्विषवत्त्यज॥२५॥जन्मांतरशतान्य
भ्यस्तान्विषयेषु रतिर्न्रणां॥दुःखागारि वसुस्येभ्यो दुःखेनाविनि
वार्यते॥२६॥तीव्रयत्ने विषयासक्तिर्मीदृग्हृते॥घेत्यानतस्रुवा
याये॥२८॥प्रशास्तानि येकरवस्व धर्मार्थो प्रयत्नतः॥एनावकृ
मेसर्वस्वांतिर्द्दिनानि विवर्जय॥२९॥ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्र
स्थोप्यभिक्षुकः॥यथोक्तकारिणः सर्वे गछंति परमां गतिं॥
३०॥ऋतस्तपस्वी संतुष्टः समः सत्योजितेंद्रियः॥नादांतो शांतो=
दयावीश्वब्राह्मणोत्तावसीदति॥३१॥मयानेदर्शितः पंथाए
षधर्मस्य पुत्रका॥अप्रमत्तो व्रतानेन मार्गेणैव कृतात्मनां॥३२॥
इहैपतरकव्याघ्रश्चिवकिं सीनकरोतियः॥गत्वानिरोयथं देशासनु
त्रः किं करिष्यति॥३३॥पानुष्यमत्र्लतोहिं सांपरस्वं परयोषितः॥
वैपरुत्यं लोकवार्तां च पापानि ध्यांच वर्जय॥३४॥यानसंसाधयते

याणंप्रमाथिनी॥देवतातिथिश्रेयसा
पाद्यप्राणस्य पालय॥२७॥ब्रह्मस्य हि देहोयं तोप
भोगाय जायते॥ स्रु हको ग्रौ यम ५ पं० ७

वेदनामि कपद्रुतेऽसारमिव संसारं त्यजत्यवतमध्रुवं॥ यावन्मात्रान्निवर्तन्ते ज्ञातयः सह बांधवैः
ये तु तेन सह गन्तव्यं तत्कर्म सुकृतं कुरु भूतजी— तमत्ययान्निवै

धर्मकामप्योर्वाति शास्वितो॥ नतीवाय — — प्राज्ञः परलोकाविरो
धिनी॥३५॥ परलोकहितानि त्वं प्राप्स्व कृत्याय चिंतय॥ क्रमेणैव कर्म
णामेव विपाकं परिचिंतय॥३६॥ जरैर्वा व्याधिभिर्वापि यन्न हि कश्चि
द्विमोतिमे॥ धर्माद्यर्थश्च कामश्च सा किमर्थं न सेव्यते॥३७
॥ एवं वयासियो धर्मं न करोति विमूढधीः॥ स पश्चात्तापमेते
ऽप्रोप्य स्वार्थ्य हा धर्मः॥३८॥ ग्रामे वा नगरे वापि तीर्थे
वायतनतोपिवा॥ नतत्र प्रस्तवास्तव्यं यत्राधर्मपरो जनः॥३९॥
अप्रमत्ते न सततं धर्मः कार्यो विपश्चिता॥ सहसा मरणे प्रा
प्ते धर्मः कर्तुं न शक्यते॥४०॥ अप्येन कुरु जिघ्रे पोमान्ने कालो
ऽप्यायष्व॥ श्वहूते चैव कार्ये कुमृत्युर्वै संग्रकर्षति॥४१॥ ज
राव्याधिं च मृत्युं च को विजानन्न चेतनः॥ स्वस्थ्यासि स्थितिवी
देहस्तावदेवाकिकुत्र हि सेत्र॥४२॥ जरा व्याधि वियोगैश्च प्रियैर्हारि
णो बाल्यशोकजरान्यो गैः सर्वं तदपिनिफलं॥४३॥ प्रियं तेज
न्मला भायजा यते मरणाय च॥ न धर्मार्थैर्न काम्यार्थैर्नरा जा
व धेते रजनाः॥४४॥ तल्य ज्ञाति वधोद्भूपान हत्वान्य धायासिम्न्तत्तु
ना॥ नचतामादति तेन्नासो लोहिते ष्ट्ययेवन॥४५॥ सततस्यापिस

त्रिलास मेतस्य शंता पुतै वाविपते ॥ अत्रा मामा त्वमिदंपुंसा षष्टिरेवापुरत्नल समुच्चये
६६ ते ॥४६॥ त्रो यमेत्तो पमे देहो जीवे प्राकृतिवास्थितु ॥ अनित्येषुप्रिय ध्या॰२२
संवासे कथं स्याधिपिपुत्रका ॥४७॥ अहिते हितसेंशक्त्यम्षुविषु
वसंत्तकः ॥ अतयेचापविज्ञानः स्वम पैनावबुध्यसे ॥४८॥
पुत्रदारकुटुंबंवा शरीरं संचयाश्रये ॥ यास्कयम पुवंसर्वं किसि
तेसुकृते दुःकृते ॥४९॥ सुखदुःखाभिभूतानामजरोजरयन्न
सौ ॥ अनादिन्यो ह्यत्वमभ्येति पुनःपुनः तुदेतिच ॥५०॥ तदप्सार
स्य्वीवि विविधं संहृतं विषयसर्पिषा ॥ रागद्वेषानलेपक्वं मस्तपु
रश्वातिमानवं ॥५१॥ मतांनिदिनखंडानि निपत्तांतिसवायुतः
॥ अत्रापुपाषिहाघमानस्यन्मृत्युनाकिंनपश्यसि ॥५२॥ सुक
तंविघ्ने निरुद्धे गेज्ञागन्तव्ये प्रसुतकः ॥ विश्वस्य तत्वं निपस्या
नेहापुत्रकाविनस्यसि ॥५३॥ अविश्वाममतालंबमपापायेयमे
दोशोके ॥ तमः कांतारमध्वानं कथमेको गमिष्यसि ॥५४॥
सेत्या धारस्तप तेलो दयाप्राणिः क्षमाशीवः ॥ अत्रंधकारे प्रवे
ष्टव्यं दीपो यत्नेन धार्यतो ॥५५॥ यदा अप्येपर स्पन्द्यागत
मवनो त्वया ॥ तत्कापंस्थितिमाप्नोति मगःपाशैर्दिवा ष्टति

मृत्युर्जराचरोयाश्च दुःखानि विविधानि च ॥ अथ पश्चाज्जितेदेहेस्व
स्थः किंमनुतिष्ठसि ॥ ५७ ॥ तिष्ठंतं च शयानं च मृत्युरन्वेति नैव दा
॥ निर्वृतिं लभते कस्मात्कालात्मीनद्ववेष्टितः ॥ ५८ ॥ जरादेशित
पंथानं प्रचंडव्याधिसैनिकं ॥ मृत्युशत्रुमिवोद्भूतमायांतं किं न
पश्यसि ॥ ५९ ॥ यत्त्वत्तृष्णा कामिपयास्यतन्नकार्यं पशुयास्यति
॥ एकाकिनाते गंतव्यं सर्वमादाय संभ्रमसंभ्रमे ॥ ६० ॥ संभ्रमासुसमे
समादाय पुमानन्यत्र गच्छति ॥ [illegible] हि गच्छति सुहृत्संबंधि
६१ नैवे बांधवाः ॥ [illegible] पश्यातिनवं पुत्रगोत्रर्पी प्रयतत्वरचिंतान
वपुत्रदाराः ॥ [illegible] विविधवर्जयित्वा प्राप्स्यामः
स्वकर्मफलम [illegible] ॥ ६२ ॥ मातापितृसहस्राणि
पुत्रदारशतानि च ॥ अनेकशोव्यतीतानि कस्य त्वं कस्य ते
तिते ॥ ६३ ॥ नैतेबांधवता [illegible] कार्यमकार्यं भवंतस्तेनेः ॥ सुकृ
तैरेव यातना निभवास्वेवगामिष्यति ॥ ६४ ॥ वर्षास्वेतन्नक
रिष्यामि [illegible] हेमंतवोरिदं ॥ इत्येवं चिंतयन्[illegible] तानग
लानिपश्यन्ति ॥ ६५ ॥ पश्यन्नपि प्रस्खलति [illegible] विरु
नबुध्यति ॥ शठैरुपाभि [illegible] मातापिवंधसे ॥ ६६ ॥

महाजालसमाकृष्टान्मत्स्यानिवधीवरः ॥ मोहजालसमा
विष्टान्पश्य जन्तूंस्तु दुःखितान् ॥ ६७ ॥ निबद्धो धीवरः स्वेन या
ग्रामे वसतो रतिः ॥ छित्वैनं सुखिनो यान्ति नैनां छिन्दन्ति दुःखि
ताः ॥ ६८ ॥ स्वर्गो हि सारसर्वस्वं संतोषः परमात्मनः सुखम् ॥ तावद
भ्यासयेत् लोकः संसारार्णवमुत्तर ॥ ६९ ॥ प्रयत्नस्य फलं कस्मा
न्यत्ने सम्पत्तये निर्मलं यत् ॥ यत्नीव पुत्रदारेषु यत्नेन महता सम्पा
द्य ॥ ७० ॥ पुत्रदारबांधवानां सम्मानः प्रियो जनः ॥ स्वत्यजे
ति संकटे व्रजन्तमेकमापतितं ॥ ७१ ॥ यदेव कर्म केवलं कृतं कृतं
तदा शुभाशुभं ॥ तदेव तस्य सार्थिकं भवेत्तु गच्छतः
॥ ७२ ॥ तत्र त्वसंविभज्यन्ते स्वकर्मभिः परस्परं ॥ यथा कर्तृशु
भाशुभं तमेवतत्तु भुज्यते ॥ ७३ ॥ यदात्वमेव पश्यतः समर
यते भविष्यसि ॥ सदा गतिं गमिष्यतः किं मातृजैः प्रियैरथा
वा ॥ ७४ ॥ यथावदस्य पश्यते महाजनस्य पावकः ॥ स्वयमेव
एव पावकः प्राप्य नीयते नरः ॥ ७५ ॥ गतो द्विरदवद्वर्तना
ध्रुवो सिपंचविपाकः ॥ कुरुष्व धर्मसंचयं वयो हि ते विवर्द्ध
ते ॥ ७६ ॥ इदं जराकलेवरं विजर्जरी करोमि ते ॥ वलांगजसता

पीनी विधत्त्व सोहृतं धनं ॥ ७७ ॥ धनस्य यस्य राजतो भयं न चा
स्ति चौरतः ॥ ७८ ॥ तं च यत्नमुंचति समार्जयस्व तं कृतं ॥ ७९ ॥ सह
स्वशोपि ७ वक व्रवीमि तत्र देवते ॥ यथा शिवता हि जीवितं कुरु
ष्व धर्ममाहृतः ॥ ७९ ॥ नास्ति धर्मसमो बंधुर्नास्ति धर्मसमः सु
हृत् ॥ नास्ति धर्मसमो लाभो नास्ति धर्मसमा गतिः ॥ ८० ॥ पश्यं
ते चाप्युत्तोम त्वं यो धर्मं नाचरेन्नरः ॥ अजायुस्तनस्येव तस्य जन्म निरर्थ
कं ॥ ८१ ॥ व्यवरतेनापि कर्तव्यं धर्ममेवांतरांतरा ॥ मेधावतोपि हि यात्य
न्त्यासं ग्रासं करोति गौः ॥ ८२ ॥ एकस्मिन्नप्यतिक्रांते दिने धर्मविवर्जि
ते ॥ दस्युभिर्मुषितस्येव युक्तमाक्रंदितुं चिरं ॥ ८३ ॥ प्रायशः क्षीण
पापस्य नित्यं धर्मरतस्य च ॥ नवस्योत्पद्यते ज्ञानं ज्ञानान्मोक्षं च विं
दति ॥ ८४ ॥ कर्मणा मनसा वाचा यो धर्मं निषेवते नरः ॥ अफलकां
क्षी चित्तस्तु समो ज्ञानमधिगच्छति ॥ ८५ ॥ शुक उवाच ॥ श्रुतामे विविधा
धर्माः प्राणिनो याप्यनित्यता ॥ साप्रतं मोक्षतत्त्वार्थं भगवन्वक्तुमर्ह
५६ सि ॥ व्यास उवाच ॥ नान्यत्र विद्यातपसोर्लाभ नेंद्रियनिग्रहात् ॥
नात्यत्र सर्वसंत्यागात्मोक्षं विंदति मानवः ॥ ८७ ॥ जीवितं यस्य धर्मा
र्थं धर्मो ज्ञानार्थमेव च ॥ ज्ञानं ध्यानाय यस्यैव न चाचिरात्तः विमुच्यते

इतिहास ॥८८॥ संगपरित्यागः सर्वद्वंद्वसहिष्णुता ॥ सर्वभूतहितार्थं च मोक्षस संक्षिप्ते
६८ विधिरुत्तमः ॥८९॥ इंद्रियाणि मनश्चैव पिंडीकृत्यात्मनो हृदि ॥ ए ध्या० २२
काग्रीभूत्य मास्थाय परं ब्रह्माधिगच्छति ॥९०॥ न पश्यामि सुतं तोयो
गो नत्वा साधुनि तिष्ठति यात्र ॥ मनसश्चेंद्रियाणां च संयोगो योग
उच्यते ॥९१॥ कर्मण्यप्रमत्तस्त्वा वा वासुदेवमतं द्विजः ॥ भजनं तेन
सर्वलोके परमोत्तममधिगच्छति ॥९२॥ एतदेव परं ज्ञानमेतदेव
परं तपः ॥ एतदेव परो योग एतदेवाहिंसाधनं ॥९३॥ यदा संयुज्य
ते योगो याति भावो प्यभावतां ॥ तदा भवति योगस्थः शोभते स
यं पवित्रतरः ॥९४॥ अस्मिन्नेव समाधौ हि धारय स्वमनः सदा
॥ न चेष्टव्या धिषणा सत्त्वविशेषा वा विषयकांक्षिणः ॥९५॥ इदं द्वैपा
यनवचो निशम्य तु शुकोत्तमः ॥ परित्यज्य स्वपितुरं ध्यान
योगपरायणः ॥९६॥ तपोवनं जगाम शुभ्रं याति वृत्ताविषयात्म
कः ॥ समः सर्वेषु भूतेषु ध्यानयोगपरो भवत् ॥९७॥ भीष्म उ
वाच ॥ तस्मात्त्वमपि राजेंद्र योगयुक्तः सदा भव ॥ शुकवत् शास
नं श्रुत्वा कृष्णस्य त्वमस्य गच्छति ॥९८॥ वैशंपायन उवाच ॥ एव
मुक्तस्तु भीष्मेण धर्मपुत्रः प्रहृष्टवान ॥ एकाग्रमानसो भूत्वा
धर्ममास्थाय वै तदा ॥९९॥ हृदयः प्रसादयाङ्गं च सात्त्व्यासीत तथ

रिकीर्त्तितं ॥ विमुक्तः सर्वपापेभ्यः परंब्रह्माधिगछति ॥ १०० ॥ इति हा
ससमुच्चये षड्कानुशासनं नाम द्वाविंशतितमोऽध्यायः ॥ २२ ॥
युधिष्ठिर उवाच ॥ इदं देयमिदं देयमितीयं श्रुतिनोदना ॥ बहु
देयाश्च राजानस्तेषां किं विशेष्यते ॥ १ ॥ भीष्म उवाच ॥ सर्वे
षामेव दानानां भूमिदानं परं स्मृतं ॥ सर्वपापहरं तात क्षिप्रं स्वर्गावाप्ति
मेती विश्रुताः ॥ २ ॥ भूमेः सर्वाण्यपिदानानि संभवंति पुनः पुनः
॥ तस्माद्भूमिप्रदो राजन्सर्वदः प्रोच्यते बुधैः ॥ ३ ॥ सुवर्णं रजतं व
स्त्रं धान्यानि विविधानि च ॥ सर्वमेतन्महीपाल ददाति वसुधीं
ददत् ॥ ४ ॥ भूमिं सर्वगुणोपेतां यो ददाति स्वमालिनीं ॥ न
तस्य लोकाः क्षीयन्ते यावत्तिष्ठति भूरियं ॥ ५ ॥ अग्निष्टोमादि
भिर्यज्ञैरिष्ट्वा विपुलदक्षिणैः ॥ न तत्फलमवाप्नोति भूमिदाना
यदश्नुते ॥ ६ ॥ तपस्विनो ह्यपज्ञानः सत्यसंधा बहुश्रुताः ॥
गुरुदेवपराश्चैव नातिक्रामंति भूमिदं ॥ ७ ॥ उत्तमा पृथ्वी भूमिर्गीता
कीर्तयंति पुराविदः ॥ यां दत्वा यामदत्वा नु प्रदत्ता कश्यपाय भूय
॥ ८ ॥ सप्तलोकनिश्चयसे पुत्रा रक्षन्ता स्मानात्स्वर्गो हृताः ॥ स्वर्गलोक
गताः सन्तो नातिक्रामंति भूमिदं ॥ ९ ॥ मामदत्वा न मां प्राप्स्यथ ये मां दत्वा
मामवाप्स्यथ ॥ अस्मिँल्लोके परे चैव तत्ता वदन्तम्भीजनाः ॥ १० ॥ स

कुलीनः सत्कृतवः सविद्यान्सच उरायकृत ॥ सदाता सच वित्तांतो यो दद्या समुच्चये
ति वसुंधरां ॥ ११ ॥ मत्यो वैकिंके शाद्ंडा स्तयोवृहे सदाकरणाः ॥ गोराश्व ध्या॰ २३
वाहे राणः पाषाणतो पतार्थे तिनृभूमि दं ॥ १२ ॥ श्रोत्रियाय महीं दत्वा सर्वका
मसमागान्विता ॥ सर्वकामी लभेत्तावद्यावत्सतोहि मेदनी ॥ १३ ॥ श्रोत्रि
याय दरिद्राय वृत्त्यर्थं त्वाय सीदतो ॥ दत्वा भूमिं गुणोपेतां सर्वान्कामा
न वाप्नुयात ॥ १४ ॥ श्रोत्रियाय कुशीलाय वेसवां युधिष्ठिर ॥ प्रदत्ता य
ये नृप राजन्सो चायं सुखमश्नुते ॥ १५ ॥ अत्राप्युदाहरंतीमामितिहासं पु
रातनं ॥ बृहस्पतेश्च संवादं इंद्रस्य च महात्मनः ॥ १६ ॥ इंद्र उवाच ॥ भ
गवन्केन दानेन स्वर्गतः सुखमेधते ॥ यदक्षयं महार्घं किं वित्तं मे त्वं वद न
महर्षि ॥ १७ ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ न भूमिदानाद्दत्ती ह परं किंचित्सुरेश्व
रः ॥ एवमाह पुरा ब्रह्मा भगवान्स पितामहः ॥ १८ ॥ पंचवर्षाणि दिकु
धान पच वृद्ध त्पावरान् ॥ एकादशपरि व्राति सप्त सप्तावस्रु पाद
दत् ॥ १९ ॥ इत्युमिः साहित्तो भूमिय वगो धूमशराह्ली ॥ यो ददाति
सुरश्चे पूतव प्रच्यवतो दिवः ॥ २० ॥ प्रांशवासीं हा सनं छत्रं वराश्वं च वर
वारणाः ॥ भूमिदानस्य पुष्पानि फलः स्वर्गः पुरंदर ॥ २१ ॥ यथा
वत्सपसो वृ क्षिर हन्य हानि जायते ॥ तथा भूमिकृतं दानं सस्ये सस्ये
प्रवर्तते ॥ २२ ॥ यान्कांश्चित्पुरुषः पापकृतेप्यं तिकाशितः ॥ तत्सर्वं

भूदानेन कृत्स्नेन नाप्यस्यां मुच्यते ॥ २३ ॥ भूस्ता हा ब्रह्महा गोघ्नः पितृघ्नो गु
रुतल्पगः ॥ सर्वं भूमिं सर्वगुणोपेतां दत्वा पापैः प्रमुच्यते ॥ २४ ॥ सो
दत्तेव कुम्भत्याय सुलो विद्या यो हितामृते ॥ भूमिं शान्तिकरीं दत्वा सुखी
भवति मानवः ॥ २५ ॥ कृत्वापि सुमहत्पापं भूमिं दत्वा द्विजायते ॥
समुत्सृजाति तत्सर्वं जीर्णां त्वचमिवोरगः ॥ २६ ॥ यस्यां विस्तृ परं ज्ञान
यस्यां विस्तृ परं मतः ॥ यस्यां विस्तृ जगज्जाता वासुदेवो हृदिस्थितः ॥ २७ ॥
तस्मै देया मही चाग्रे भूमिः सर्वफलान्विता ॥ तस्मात्सर्व भूमिदानस्य
पात्रं स्मृतीति मे मतिः ॥ २८ ॥ कल्याणं परमं ह्येतत् धर्मज्ञैः परमं वद
यः ॥ योपवर्ज्ञे दद्व मेधेन यस्य ददाति सद्भवं ॥ २९ ॥ विमानं कामम
गं दिव्यं दिव्यस्त्री प्रातिसेवितं ॥ उपालिष्यति देवद्रु स्वर्गलोके धराप्रद
॥ ३० ॥ श्रोत्रिये वृत्तसंपन्ने पक्षिला हितान्वितो हृष्टवले ॥ नरः प्रतिग्राह्य महीं न
याति यमसादनं ॥ ३१ ॥ योपदस्य कार्यं कस्य मारणा राजानं पापचेतसः ॥
तोपि दत्वा महीं स पापैः मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥ ३२ ॥ नास्ति भूमिसमं
दानं नास्ति भूमिसमो निधिः ॥ नास्ति सत्यात्परो धर्मो न पापं
नात्परं ॥ ३३ ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ इत्येवं भूमिदानस्य फलं श्रुत्वा तु वा
सवः ॥ वसुपांव सं पत्ताल तत्तानगिरसे ददौ ॥ ३४ ॥ तस्मात्त्वमपि
राजेन्द्र स्ववीर्योपार्जितां महीं ॥ स्वाध्यायवृत्तिभक्तेभ्यो द्विजेभ्यो दे

इतिहास हिनित्यशः॥३५॥ युधिष्ठिर उवाच॥ श्रुतामेम्नमिदानस्यकुशाग्र्यवैये समुच्चये
७० ग्रमाः॥ अपहर्तायेदोषावक्तुस्यात्तान्ब्रूहिसाम्प्रतं॥३६॥ भीष्मउ अध्या०२३
वाच॥ षष्टिंवर्षसहस्राणिस्वर्गेतिष्ठतिभूमिदः॥ आच्छेत्ताचानुमंता
चतान्येवनरकेवसेत्॥३७॥ विंध्याटवीष्वतोयासुशुष्ककोटरवासि
नः॥ कृष्णसर्पाहिजायंतेब्रह्मदायापहारिणः॥३८॥ नाधिघात्कार्षि
तेषुशासनविश्रोषुयानराधिपः॥ अनोविष्णुपदादिदुःखावह्नदोत्पे
नकत्तवित्त॥३९॥ यत्पलत्वस्युत्तेयाहिदीनानानावसोदत्तो॥ नि
रा– नीहतेदेवोतवंतिदृशसंकुलं॥४०॥ मलिनास्मपिपापानादृष्टा
श्रासेषुनिःह्वतिः॥ ब्रह्मदेयापहर्तारःनष्टानिःश्वतिःकावित्॥
४१॥ स्वदत्तांपरदत्तांवायोहरेतवसुंधरां॥ सतिर्यक्त्वमवाप्नोतिजा
यमानःपुनःपुनः॥४२॥ सपोलनगरग्रामस्वसारिद्वनसागरा
॥तानीदानीतपस्यामियेभुक्तेयेपुरामही॥४३॥ आसीदियंदि
लीपस्यनृगस्यनहुषस्यच॥ प्रजान्तरेवंशीयस्यमांधातुर्भरतस्य
च॥४४॥ अन्येषांवसहस्राणांयाताःसुरवात्नस्रवासु॥ तेषांतां
साधिपतिमेनातपत्रवस्यातानामिश्यानि॥४५॥ तथाप्येतांमहा
राजराजानोमन्दमोहिताः॥ नयस्यचरितांविश्म्यायत्नाद्रक्ष्यंतितत्व
तः॥४६॥ स्वदत्तांपरदत्तांवायत्नाद्रक्षयुधिष्ठिर॥ महींमहीभृतां

स्वेष्टदाता प्रेष्ठयोत्तपालतं ॥४७॥ बहुभिर्वसुधा भुक्ता राजभिः सग
रादिभिः यस्य यस्य यदा भूमिस्तस्य तस्य तदा फलं ॥४८॥ तस्मा
त्स्वपान हर्त्या न्म द्विजानां कदाचन ॥ यदीच्छसि महाराज शा
श्वतीं गतिमात्मनः ॥४९॥ सीमाविवादसंग्रामे प्रेसीम्नः सत्यमस्य
दर्शनात् ॥ दत्तव्या सुतानहर्त्या हरणात् किल्बिषी भवेत् ॥५०
॥ दत्वा स्वर्गं किरस्यैव हरणात् किल्बिषं ध्रुवं ॥ तस्याश्व हर
णाद्राजन्नवश्यापाधिकं ततः ॥५१॥ इदं यःश्रावयेच्छ्रेष्ठं भूमिदा
नस्य संस्तवं ॥ श्रवणप्यमल दानंतान्यत्र स्वानामुपातिष्ठति ॥५२
॥ इति लक्षसमुद्भवे भूमिदत्तं नाम त्रयोविंशतितमोऽध्या
यः ॥ २३ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ गवां दानं समन्वपरायणे वमा
दुर्मतीधिरमः ॥ वित्तरत्नानि महाप्राज्ञ तन्मे त्वं वक्तुमर्हसि ॥१॥
भीष्म उवाच ॥ न गोदानात्परं किंचिद्विद्यते तिमिममाह्नः ॥ गो
हित्यायाश्चिन्ताद्दत्ताहृत्स्यं तारयन्ते कुलं ॥२॥ च्यवनं वै गवां ही
रमिन्द्र उवाच प्रजापतिः ॥ तस्माद्ददाति यो दानमस्तं संप्रुयच्छ
ति ॥३॥ सवत्सां कपिलां वापि धेनुं दत्त्वा पयस्विनीं ॥ हिमशृं
गीं रौप्यखुरीं नरः स्वर्गे महीयते ॥४॥ यावद्दुग्धं स्मरता गोस्ताव

71

इतिहास॰ त्वात्पृथिवी स्मृता ॥ पृथिवी तेन दत्ता स्यात्तादृशी गौर्ददाति यः ॥ ५ ॥ समुच्चये
७१ एकां वै दशगौर्दद्याद्दश दद्याच्च गोशती ॥ शतं सहस्रगुर्दद्यात्सर्वे तुल्य॰ ध्या॰ २४
फलाः स्मृताः ॥ ६ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ देयाः किंलक्षणा गावः का॰
श्चापि परिवर्जयेत् ॥ कीदृशाय प्रदातव्या न देया कीदृशाय गौः ॥
७ ॥ भीष्म उवाच ॥ तरुणी रूपसंपन्नाः सुशीलाः सुपयस्विनीः ॥ न्या-
यार्जिता सवत्सा च प्रदेया श्रोत्रियाय गौः ॥ ८ ॥ वृद्धा सरोगा ही॰
तीर्गी दुष्टा वंध्या मृतप्रजा ॥ दूरस्थ्यान्यायलब्धा च न देया गौः कदा॰
चा ॥ ९ ॥ सीदते कष्टवृत्ताय प्रेत्य विप्राय याचते हिताय ये ॥ स्वातीर्थे त्रि-
याय दान्ताय येन्तुर्दद्यात्परमां विता ॥ १० ॥ अकुलीनाय मूर्खाय र॰
लुब्धाय पिशुनाय च ॥ हव्यकव्यव्यपेताय न देया गौः कदाचन ॥ ११
॥ प्रासादाय परसौवर्णाः शय्या रत्नोज्ज्वलाश्च या ॥ चतुरश्वा प्रस्र-
सोयन्न तत्र गच्छति गोप्रदाः ॥ १२ ॥ गोप्रदातानरो यान्ति भित्वाज-
लदसंचयं ॥ विमानेनार्कवर्णेन कामगेनाविराजिता ॥ १३ ॥ तं
चारुवेषाः सुश्रोणायः शता स्वाशुक्लयोषितः ॥ रमयन्ति विमाना-
न्तःस्थं दिव्याम्बरमाल्यभूषितं ॥ १४ ॥ वेणुतन्त्रीवल्लकीनां चन्द्रवरारा-
सानिस्वनैः ॥ हास्यैः प्रवरहस्तिनामांदीररीतरसः पौनसो प्रतिबुध्यते ॥ १५ ॥

अत्रैवैवोदाहरंतीममितिहासं पुरातनं ॥ काये तु उद्दालकेनाकं नास्तिके
तस्य चोभयोः ॥ २६ ॥ ऋषिरुद्दालकिर्धीमानाधिगम्य सुतं ततः ॥
त्वं मा स्तुप वरस्वेति तिना चिकेतं मभाषत ॥ २७ ॥ सम्याग्धेवियमेन
रमिन्स्वमुनिः प्राहतं सुतं ॥ उपस्पर्शनिसकास्यस्वाध्यायाति
रतस्य च ॥ २८ ॥ इध्मादर्भाः सुमनसः कलशःपवजहतांतिके ॥
विस्मृतं समेतदादायनदीकूलादिहाव्रज ॥ २९ ॥ सगत्वाप्राप्यरः
तत्सर्वं नदीवेगपरिप्लुतं ॥ न दृष्टं तन्मयानातपितरं प्रत्यभा
षत ॥ ३० ॥ क्षुत्तृष्णापरीतस्तु माविश्रान्तो मुनिरुद्दालकिस्तदा ॥ य
मं पश्येति तं पुत्रं सशापत्को धमूर्छितः ॥ ३१ ॥ ततः सपित्रा
निहतो वाग्वज्रेण कृताञ्जलिः ॥ प्रसीदेति ब्रुवन्नेवगतासुरप
तद्भुवि ॥ ३२ ॥ तं दृष्ट्वा पतितं नन्वमौसमुनिः शोकमोहितः ॥ किं
मया कृतमित्युक्त्वा परिष्वज्य रुरोद सः ॥ ३३ ॥ तच्छ्रुत्वा मुनयः
सर्वे तपोवननिवासिनः ॥ आगत्य तत्य दुःखार्त्तेपरिवार्योपत
स्थिरे ॥ ३४ ॥ पित्राचाप्यकृपा लेनातासि केतस्य गलितः ॥ उ
देतिष्ठत्समायोपेव यथा सुप्तस्यामिवाद्भुतं ॥ ३५ ॥ तं सुतं सोपपय
च्छतोमास्य भागिवा पितं ॥ यदृष्टं गते भवता सर्वं कथयस्वतः

इतिहास ॥२६॥ नासिकेत उवाच ॥ दृष्ट्वा च मां तत्र गतं स देवो यमोऽब्रवीत्त्वं सप्तत्रये
७२ च सलोमहर्षैः ॥ यमं पश्येत्याह पिता भवन्तं न तत्र शोकं त्वत्कृते तं वि ध्या॰२४
प्रकल्प्य ॥२७॥ दृष्टस्तेऽहं प्रतिगच्छ शङ्कां सौम्य शोचत्यसौ तव देहस्य
कर्त्ता ॥ करोमि किं चापि मतः प्रियं ते प्रियाणि षे वरमिष्टं वृदस्व
॥२८॥ एवमुक्तस्तदा पास्तमहं धर्मराजं स्यात्तानि मे दर्शय गोप्रद
तॄ ॥ ततः समारोप्य स मां विमानं मन्युज्ज्वलान्दर्शयामास लोका
न् ॥२९॥ अथापश्यमहं तत्र विमानानि सहस्रशः ॥ वैडूर्यार्कप्र
काशानि दिव्यरत्नमयानि च ॥३०॥ जांबूनदविचित्राणि सेविता
न्यप्सरोगणैः ॥ सर्वकामसमृद्धानि कामगानि स्थिराणि च
॥३१॥ मधुक्षीरवहा नद्यो दधिसर्पिर्वहास्तथा ॥ भक्ष्यभोज्यमया
श्चैव शैलाः शतसहस्रशः ॥३२॥ सर्वं दृष्ट्वा तमहं धर्मराजमब्रवं चैत
द्विस्मयाविष्टचेताः ॥ क्षीरस्यैताः सर्पिषश्चापि नद्यः शश्वत्प्रीताः
कस्य भोज्याः प्रवृत्ताः ॥३३॥ यमोऽब्रवीद्विद्धि भोज्यास्त्वमेता ये
दातारः साधवो गोरसानां ॥ लोका ह्येते शाश्वता वीतशोकाः संदि
व्याना दाने प्रदाता नराणां ॥३४॥ श्रुत्वा वैवस्वतवचस्तमहं पुन
रब्रुवं ॥ अयनादौ गोप्रदाने कथं लोका भवन्ति ॥३५॥

॥ यम उवाच ॥ गवालाभे प्रयोगैर्वा दद्याद्घृतधेनुं यतव्रतः ॥ स दुर्गा
त्तारितो धन्वा देवलोके प्रमोदते ॥ ३६ ॥ घृताभावे तु यो दद्यात्ति
लधेनुं यतव्रतः ॥ सर्वकामवहां दिव्यां स नंदीसमवाप्नुयात्
॥ ३७ ॥ तिलाभावे तु दद्यात्तु लधेनुं समाहितः ॥ सर्वान्कामानवा
प्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥ ३८ ॥ घृतधेनुं वयो दद्यात्तिलधे
नुमथापि वा ॥ जलधेनुं प्रदद्याद्वै नरः श्रद्धा वतो दिवः ॥ ३९ ॥ त्रि
लोकेष्वपि च श्रांतो यं वै सर्वा यथाविधि ॥ धेनुं दत्वा प्रयत्नतः
यो विष्णुसालोक्यमश्नुते ॥ ४० ॥ पितरं चैव धर्मात्मा पिता
महमथापि वा ॥ घृतधेन्वा पवित्रात्मा स्वर्गं नयति सत्तम ॥
४१ ॥ एतत्सर्वं दिरं पित्वा सहस्रो भूयो भूयः प्राह वैवस्वतो
मं ॥ दानेनानेन प्रयतो नाकः सर्वे विप्रोक्ता लोका ये ह्यघाः
॥ ४२ ॥ दद्याद्धेनुं सवत्सां कांस्यदोहां हेमशृंगीं पट्टवस्त्रोत्तरी
यां ॥ यावंति रोमाणि भवंति तावद्वर्षाण्यश्नुते
स्वर्गलोकं ॥ ४३ ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन प्रदद्याद्धेनुमुत्तमां
वलवंतं पुवान ॥ कैलाजीप्यवीर्यवान्महातेजा प्राप्नोति त्रिलोकान्
शाधेनुदस्य ॥ ४४ ॥ इत्युक्तो धर्मराज धर्मराज्ञा महर्षे धर्मात्मानं

इतिहास शिरसा तं प्रणम्य ॥ अनुज्ञातस्तेन देवेन वाहं प्रत्यागतो भवतः । समुच्चये
७३ पादमूले ॥४५॥ शापोऽयमभवत्तोऽनुग्रहो यं प्राप्तो मया यत्त दृष्टः स ध्या०२५
देवः ॥ दानेषु हि इष्टा गवां चातुः संदिग्धं गाः सदाहं प्रदास्ये ।
॥४६॥ एतच्छ्रुत्वा तु मुनयः सर्वे ते विस्मयान्विताः ॥ गवां श्रु
त्वानुमाहात्म्यं जग्मुः स्वात्याश्रमानितु ॥४७॥ इति इतिहाससमु
च्चये दानधर्मे श्रुगोप्रदानमाहात्म्यं नाम पञ्चविंशतितमोऽ
ध्यायः ॥२४॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ सर्वेषामेव दानानां यद्दानं स्व
महत्फलं ॥ सर्वः प्रीतिकरं पुत्र तन्मे ब्रूहि पितामह ॥१॥ भीष्म
उवाच ॥ इममर्थं पुरा दृष्टो देवर्षिर्नारदो मया ॥ यदुक्तवान्सो
राजंस्तन्मे निबोध तः प्रसाउ ॥२॥ नारद उवाच ॥ नान्नदानात्प
रं दानं किंचिदस्ति जनेश्वर ॥ अन्नेन धार्यते कृत्स्नं जगदेतच्च
राचरं ॥३॥ अन्नं वै प्राणिनां प्राणा इत्युवाच प्रजापतिः ॥ तस्मा
दन्नप्रदो राजन्प्राणदः प्रोच्यते बुधैः ॥४॥ अन्नदः पशुमान्पुत्री धनवा
न्रूपवानपि ॥ आयुष्मान्भोगवांश्चैव सततं सुखी प्रजायते ॥५॥ नि
त्यं ददाति यश्चान्नमतिथिभ्यः समाहितः ॥ स याति ब्रह्मसालोक्यं
मेवमाह पराशरः ॥६॥ अन्नेन सदृशं दानं न भूतं न भविष्यति ॥ तस्माद

वैविशेषेणदातुमिच्छंतिसाधवः ॥७॥ कृत्वातुस्वर्णलक्ष्यापंचः पश्चा
त्स्वदोभवेत् ॥ विमुक्तः सर्वपापेभ्यः स्वर्गलोकंसगच्छति ॥८॥
योददाघ्दपरिरक्षिसूत्रनाम धातवर्त्तते ॥ इतोत्तायाहृष्टपूर्वी
पतुसायागतिमवाप्नुयात् ॥९॥ तपएवोश्वावसास्वाध्या
यंदेशागेवच ॥ यावितोब्रिलियोतानददाश्रेष्ठाविचारयत् ॥१०
॥ दुर्बलः सामुख्योवामूर्खः पंडितएववा ॥ संप्राप्तोवैश्वदे
वांतेसोतिथिः स्वर्गसंक्रमः ॥११॥ अहष्टइष्टपूर्ववास्मासि
वेरुइदंतथा ॥ व्रातयाभोजयेत्नित्यं प्राप्तंशीलसमन्वितं ॥
१२॥ गायत्रीसारमात्रोपिवतेविप्रः स्वधर्मवित् ॥ तायांविर
तेष्ववत्तवैसीसर्वासासर्वविक्रयी ॥१३॥ ईश्वरः सर्वभूता
नांहृदिदेवोव्यवस्थितः ॥ तस्मादतिथयेकार्योभावः सो
यमिलापतः ॥१४॥ पादाभ्यंगोशिरोभ्यंगोदानमानार्चना
दिभिः ॥ इष्ट्वावासोविशेषेणपूजनीयोद्विजोत्तमः ॥१५
॥ अन्नंदत्वातिथिभ्योकारकान्यः प्रयच्छति ॥ सुशीतस
लिलापेनाव्यसोपिस्वर्गतिमाप्नुयात् ॥१६॥ अन्नंहिद्रुत्वातिथि
व्ययेसम्यक्कालमन्वितः ॥ दातास्वर्गमवाप्नोतिदेवेश्वा

इतिहास ७४ यमिहृज्यते ॥ १७ ॥ प्रीयतां विष्णुरित्युक्त्वा वै सर्वं श्रान्तमान समुच्चये
सं ॥ भोजयेद्विप्रमेवान्नं यथाशक्ति सदादृतः ॥ १८ ॥ त्वारा ध्या०
ध्य वैष्णवं शान्तस्तदान्नं भवति स्थितं ॥ प्रीयतां भगवान्विष्णुरि
ति संकल्पभोजयेत् ॥ १९ ॥ मिष्टान्नमपरा त्किंचं शर्करापूरं
घृतप्लुतं ॥ दध्युत्तरं यथाशक्ति दातव्यं सिद्धिमिच्छता ॥ २० ॥
ब्राह्मणेभ्यः प्रतिश्रुत्य न दद्यादन्नमल्पधीः ॥ स याति नरक
घोरं तिर्यग्योनिषु जायते ॥ २१ ॥ प्रियातिथिर्गृहस्थो यः
सन्तुष्टो विजितेन्द्रियः ॥ तपःस्वाध्यायशीलश्च स्वर्गस्तस्य
स्य न हि संशयः ॥ २२ ॥ भीष्म उवाच ॥ नारदेनैवमुक्तस्तु पा
दायान्नमहं सदा ॥ अन्नस्तु तत्तमप्यन्नं न स्मार्हे हि युधिष्ठि
र ॥ २४ ॥ अन्नं दत्त्वा मनुष्येभ्यो ब्राह्मणादत्ताभवंस्तुत ॥ प्राणदा
नाच्च परं दानमन्यं नाविद्यते ॥ २४ ॥ श्वेतं तव ते कपय ततोरोम
शस्यापि तत्पचः ॥ प्रासां दत्वा कपोताय पक्षी प्राप्तिर्विनाऽ
रा ॥ २५ ॥ तादृशी सत्पुरुषव्याघ्र समेत्य लभते गतिं ॥ श्लुच्छ
यासंततं योऽन्नमतिथिभ्यः प्रयच्छति ॥ २६ ॥ स याति ब्रह्मस
दनं परमात्मा सनातनं ॥ ददाति योऽन्नं संघृतं स संस्कृतं द ७४

नायद्दूराणिपयसास्तुप्रोक्षितं ॥ द्विजेंद्रस्तुस्वाध्यायसुहस्त्रविलसरंत
तस्यलोकाः परिहाति मध्यघुः ॥ २७ ॥ इतिहाससमुच्चयेक्षत्र
दानमाहात्म्यंनामपंचविंशतितमोऽध्यायः ॥ २५ ॥ युधिष्ठि
रउवाच ॥ तिलानांविशेषकुलेप्रवदंतिमहर्षयः ॥ प्रदातेय
न्यफलंतेषांतन्मेब्रूहिपितामह ॥ १ ॥ भीष्मउवाच ॥ सर्वेषा
मेवदानानांतिलदानंपरंस्मृतं ॥ सर्वपापहरंतद्धिस्वर्ग पवित्रं
मेवच ॥ २ ॥ अत्रैवोदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ ब्राह्मण
स्यचसंवादंयमस्यचमहात्मनः ॥ ३ ॥ मध्यदेशाम
हान्ग्रामोब्राह्मणानांयुधिष्ठिर ॥ गंगायमुनयोर्मध्ये
यामुनस्यागिरेरधः ॥ ४ ॥ पर्णशालेतिविख्यातः रम्योनान्वसमित्कुशः
॥ विद्वांसस्तत्रभूयिष्ठाब्राह्मणास्तत्रसंतत ॥ ५ ॥ अथयमःप्राहयमःक
वित्पुरुषंरक्तपिंगलं ॥ रक्ताक्षमूर्ध्वरोमाणंकाकजंघाक्षिनासिकं
॥ ६ ॥ गच्छत्वंब्राह्मणानांयामंतत्रगत्वासमानय ॥ अगस्त्यगोत्रजंधीरं
ब्राह्मणंनामशार्मिलं ॥ ७ ॥ नचान्यमानयेथास्त्वंस्यगोत्रंतस्यपार्श्व
तः ॥ तुल्यरूपःसतेनैवतुल्यतामगुणान्वितः ॥ ८ ॥ सगत्वाप्रतिकूलं
तंततायकृत्वाश्वकारह ॥ तंमोहादानयामासप्रतिविद्रोपमेनया ॥ ९

इतिहास ७५ ॥ तं दृष्ट्वा द्विजमानीतं प्रतिपूज्य यमस्तदा ॥ प्रोवाचानीयतामेष सोऽन्य२ मद्वये
आनीयतामिति ॥१०॥ अन्तुवाचापत्तं विप्रो निर्विण्णो ध्ययतेनहि ॥ यो ध्या० २६
मे कालो भवे शेषेयस्तस्मा स्येतु मिहैव हि ॥११॥ यम उवाच ॥ नकाल
विहितं नाहं प्रापयामीह किंचन ॥ यस्तु धर्मं त्यजेत्कोपि वित्तान्जाना
मि केवलं ॥१२॥ गच्छ शीघ्रं त्वमद्यैव स्वगृहं द्विजसत्तम ॥ त्वं वदस्व का
मन्तुहः किं वा करवाणि ते ॥१३॥ ब्राह्मण उवाच ॥ यत्र बहुत्वास्तस्म
हापुण्यं स्याच्छ्रुहितं मम ॥ प्रमाणं त्वं हि लोकानां धर्माधर्मवि
निर्णये ॥१४॥ यम उवाच ॥ यमो यम इति प्रोक्तः स्यात्पाल्यो विज
तेजिनः ॥ आत्मानं यमितो वे न तस्यात्मैव यमः स्मृतः ॥१५॥ ब्रा
ह्मचर्यं दयाक्षान्तिः सत्यमहिंसा दमार्जवं ॥ ध्यानं प्रसादो माधुर्यं मा
र्दवं च यमा दश ॥१६॥ शौचमिज्या तपो दानं स्वाध्यायोपस्थनि
ग्रहो ॥ व्रतोपवासौ मौनं च स्नानं च नियमा दश ॥१७॥ यमैः स्वानि
यमैरेव वयः करोत्यात्मसंयमं ॥ अष्टौ वै हि अग्निवस्त्र लोक
मगच्छति ॥१८॥ यद्यपि धर्मरहस्यं च यदन्यत्कथयामि ते ॥ ति
लस्य विज्ञानलंबाते न दद्भुमंत्रसः ॥१९॥ मूर्ख एकस्य पश्येते
गात्रेभ्यः प्रस्तुताः करा ॥ तेनादिव्यं गताभाव प्रदाने चोत्तमाः स्मृताः ॥२०॥

तिलाश्चापि नव्याश्च होतव्याश्च विशेषतः ॥ विप्रेभ्यश्च प्रदातव्याः
श्रेयस्कामैर्नरोत्तमैः ॥ २१ ॥ माघमासे तु संप्राप्ते पूर्वपक्षे द्विजोत्तम
॥ गोमयं मंडलं कृत्वा चतुरस्रं मनोरमं ॥ २२ ॥ नववस्त्रसमास्तीर्णं कु
शाजिनसमन्वितं ॥ द्रोणमात्रांस्तिलांस्तत्र निधाय वसतोपरि ॥ २३
॥ पद्ममष्टदलं कृत्वा कार्णिकोपरि शोभितं ॥ तिलत्रयं सुवर्णस्य
स्थापयेत्कर्णिकोपरि ॥ २४ ॥ इंद्रनीलमहानीलमणिमुक्ताफला
दिभिः ॥ स्वाराध्य वयथाशक्त्या गंधपुष्पादिभिः क्रमात् ॥ २५ ॥ नै
ल[illegible] — भ्रस्पंद धात्वकमतः परं ॥ स्थापयेत्पार्श्वतस्तस्य
धान्यपात्राणि षोडश ॥ २६ ॥ एवमाराध्य तत्रस्थं तिलद्रोणाम
यं प्रभुं ॥ एकरात्रं द्विरात्रं वा त्रिरात्रं वा द्विजोत्तम ॥ २७ ॥ तिलाहा
रो भवेत्सर्वमुपवासमथापि वा ॥ कुर्यात्स्वकायशक्त्या पूर्ववासुदे
वमनुस्मरन् ॥ २८ ॥ हिरण्यगर्भमव्यक्तं पद्मगर्भं परतः परं ॥ शंख
चक्रगदापाणिं पीतवाससमच्युतं ॥ २९ ॥ श्रीवत्सांकं जगद्वाजे
सर्वकामसुखाकारकं ॥ कौविंद्रारसो विश्वेश पुंडरीकनिभेक्षणं ॥ ३०
॥ व्यासीनं कर्णिकामध्ये सर्वशांतिसमन्वितं ॥ कृतांजलिपु
टो भूत्वा नमस्कृत्य पुनः पुनः ॥ ३१ ॥ जितेंद्रियाय शांताय प्रसन्ना

यात्मवोदिने ॥ रागद्वेषविहीनाय वैश्वानाय विप्रोवत: ॥ ३२ ॥ एभिर्द्रव्यैर
त्वितायेह यथायोग्यं यथाक्रमं ॥ दातव्यं स्यात्स्वयंतेनातिलपद्मं विधानत:
॥ ३३ ॥ प्रीयतां देवः माधवकेशवस्तुत्का तमनुस्मरेत ॥ दद्यात्तिलमयं पद्मं श्र
चिर्भूत्वा समाहितः ॥ ३४ ॥ हिरण्यगर्भं देवेशं पद्मनाभं जनार्दनं ॥ हिर
ण्यगर्भं परमा प्राप्नोति सर्वरत्नमये श्वरं ॥ ३५ ॥ धनधान्यसमृद्धं च सर्वदुःखवि
वर्जितं ॥ पुत्रपौत्रादिसंयुक्तं दासीदाससमन्वितं ॥ ३६ ॥ आरोग्यं परम
मतं च सर्वसंपत्समन्वितं ॥ कुमारं परमो दारं भवतां नामितिविंतयत ॥ ३७
॥ सत्यं प्रसन्नस्य देवेशं वासुदेवं सनातनं ॥ दद्यात्तिलमयं पद्मं सर्वसं
पत्समृद्धये ॥ ३८ ॥ एवं तिलमयं पद्मं यो दद्याति विधानत: ॥ वहुसह
स्त्रसमाकीर्णं निरयं सतनपश्यति ॥ ३९ ॥ स्वयं भवति पूतात्मा पितृन
प्यापितामहान् ॥ प्रपितामहांश्च धर्मात्मा तारयत्याखिलं कुलं ॥ ४०
॥ धर्मार्थी धर्ममाप्नोति धनार्थी धनमाप्नुयात् ॥ मोक्षार्थी मो
क्षमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥ ४१ ॥ ब्रह्महा मुच्यते पापात्पितृ
घ्नो गुरुतल्पगः ॥ सर्वपापरतो वापि मुच्यते नात्र संशयः ॥ ४२ ॥
इच्छंति पितरः ष चान्ये वांछंति हंसाः संभवान् ॥ कस्मर्धंशोद्भवः क
पिवातिलपद्मं प्रदास्यति ॥ ४३ ॥ यश्च राजा धनपतिः समृद्धो तीव्रधा

मिकः॥ आराध्य विप्रं विधिना वस्त्रालंकारभोजनैः॥४४॥ वाहनादिभि
रन्यैश्च ग्रामक्षेत्रादिकैस्तथा॥ यत्फलं जायते तस्य द्विजदानान्यसस्य
व्र=२ व॥४५॥ परिच्छिन्नं भवेत्तस्य नात्र कार्या विचारणा॥ यस्त्वेवं विधि
ना दद्यात्तिलपद्मं च धार्मिकः॥४६॥ तस्य दानफलं वक्तुं शक्यान्न तस्यां
नोच्चविद्यते॥ वक्तुं शक्नोति रुद्रोपि न च वर्षशतैरपि॥४७॥ माघ
मासे तिलान्यस्तु ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति॥ बहुसत्वसमाकीर्णं नर
कं तस्य पश्यति॥४८॥ तिलान्नित्यं प्रदद्यात्तु व्याप्य यावत् शक्त्या द्विजोत्त
म॥ तिलदानात्सर्वकामान्स्त्रीहि निर्वर्त्तयेन्नुता॥४९॥ कृष्णा
जिने तिलान्कृत्वा ससर्पिर्मधुकांचनं॥ यः प्रयच्छति विप्राय सर्व
पापैः प्रमुच्यते॥५०॥ यः प्रपां कारयेत्कूपान्स पुण्यां गतिमाप्नु
यात्॥ एतत्सुदुर्लभं तस्मिन्निह लोके द्विजोत्तम॥५१॥ तस्माच्चाप्य
प्रवक्कूपाश्च तडागादि च खानयेत्॥ सदा प्रपा च कर्तव्या मनुजानां हि
नेकाम्यया॥५२॥ ग्रामे वा नगरे वापि मार्गे वा तोयवर्जिते॥ खनित्वं द
त्वा द्विजेभ्यश्च करकान्यः प्रयच्छति॥५३॥ स स्वर्गेन सलिलोपेता
कोपि स महतीं माप्नुयात्॥ बालवर्षातपं घोरं सोढ्वा द्विजाय ये॥
५४॥ स सर्वव्याधिरहितः स्वर्गे यंसि ष्टिं चा विंदति॥ गृहोपकारसा

इतिहास वापिगच्छंवासपरिच्छदी ॥५५॥ वैवाहिकप्रदानं वा यो ददाति दयापरः समुच्चये
७७ ॥ विमानेन स दिव्येन किंकिणीजालमालिना ॥५६॥ महेश्वभवनं याति ध्या० २६
तिसेव्यमानोऽप्सरोगणैः ॥ दह्यमानाय विप्राय यः प्रयच्छत्युपानहौ
॥५७॥ न तस्य मनसो दाहः कदाचिदपि जायते ॥ यानं चाश्ववदन्दुं
क्रांतस्य हैममयेश्रमं ॥५८॥ उपानहौ च्छत्रि राजेंद्र सर्वरत्नविभूषितं
॥ यश्चैव धनार्थं काष्ठानि ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ॥५९॥ सर्वार्थास्तस्य
स्यासिध्यंति तेजस्वी चाभिजायते ॥ हेमंते शिशिरे चैव वृक्षाग्नि
यः प्रयच्छति ॥६०॥ सर्वलोकप्रतापार्थं स पुरायांगान्तिमान्नुयात्
॥ चंदनागुरुधूपांश्च विप्रेभ्यो यः प्रयच्छति ॥६१॥ तांबूलं वस्त्रज
मैव च स स्वर्गं व्रजते नरः ॥ तिलीव … दीपमस्त्रं प्रातिस
ये ॥६२॥ सतां स्वर्गार्थिनो चैव … धनानि च ॥ य प्रदिश
त्वमलोके यद्यन्यमुपकारकं ॥६३॥ तत्तद्देवद्विजातिभ्यः प्रदेयं हित
मिच्छता ॥ इत्युक्तो धर्मराजस्य सप्रीतात्मा गृहद्विजः ॥६४॥ क्वानीताय
महत्तेजय्यात्किं चाकरोत्तदा ॥ तस्मात्त्वमपि राजेंद्र तिलदानपरो भव ॥
६५॥ तिलेभ्यः प्राप्नुते स्वर्गं … ॥ वासुदेव समं द्विश्व
सर्वदानानि पार्थिव ॥६६॥ वैसवेभ्यः प्रयत्नेन दातव्यानि मनीषिभि
िः ॥६७॥ इदं मया तव … तिलप्रदानस्य फलानि शा

म्यच ॥ तिलप्रदानेन भुक्त्वा विविधं यो सर्वां धवः सायुजे नैश्वसंमतः ॥ ६८ ॥ इति
हाससमुच्चये तिलदानमाहात्म्यं नाम षट्विंशतितमोऽध्यायः
॥ २६ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अपहृत्य नरो यो गां ब्राह्मणाय प्रयच्छति ॥
तस्य पुण्यफलं यच्च तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्रैवो
दाहरन्तीममितिहासं पुरातनं ॥ वासुदेवस्य संवादं नृगस्य च महात्मनः
॥ २ ॥ निवसन्सा पुरा राजन् द्वारवत्यां हि मानवैः ॥ सिद्धैः सर्वैः सदैवैश्च वन
रैः पुरा यदृक्षितैः सह ॥ ३ ॥ तस्मिन्नेव हि देशे तु महान्कूपो व्यवस्थितः
॥ आगतास्तेषु काष्ठकृः त्र सावीन्नु समावृतः ॥ ४ ॥ अत्र ह पश्यत महान्कूपा
त्तिरगसंचयसंवृतः ॥ अथ पश्यन्ति ते तत्र कृकलासं महावास्थितं ॥ ५
॥ ते तस्य चोद्धरणाय यत्नं चक्रुर्यत्नसहस्रशः ॥ प्रगृह्य चर्मपट्टैश्च तंतव घा
पर्वतोपमं ॥ ६ ॥ नाशक्नुवन्समुद्धर्तुं ततः कृष्णं न्यवेदयन् ॥ तद्वा
जगम्य तत्र भगवान्देवकीसुतः ॥ ७ ॥ उद्धारयामास च तं कृकला
संस परेश्वरः ॥ स वासुदेवेन समुद्धृतो नृगाः पृष्टश्च तस्मै प्रतिपत्य
राजन् ॥ ८ ॥ नृगमात्मानमात्मानं बोधिमातु पुरा तत यज्ञसहस्रया
जितं ॥ तथा प्रब्रुवाणं तं कृष्णवाचवाधवः शुभं त्वया कर्म कृतं न पातकं
॥ ९ ॥ कथं भवान्दुर्गतिमाप्तवांस्तेनराधिपा वद्वा किमेतद्दीदृशं

78

दान

इतिहास ॥ सहस्रसंख्यं नियुतं तथायुतं पद्मं च कोटी शतमर्बुदोत्तरं ॥ १० ॥ त्व समुच्चये
७८ याद्य दत्तास्मि तीर्थे शुभस्तुमः कृतं नमहाफलं गतं तव ॥ नृग उवाच ध्या० २७
॥ द्विजस्य गौः परिभ्रष्टा समेता मम गोधने ॥ अज्ञानात्तु मया ११
दत्ता विप्रस्यान्यस्य माधव ॥ सोपश्यत्स्वदिमां गां शबलां गोपरगृ
हे द्विजः ॥ १२ ॥ ममेयमिति चोवाच प्रपन्नं यस्य चाभवत् ॥ तावुभौ
मामनुप्राप्तौ विवदन्तौ ममान्तिके ॥ १३ ॥ भवान्दाता भवान्हर्ता
ममेव सुहृदं वचः ॥ ततः सहस्रसंख्येन गवां विनिमये तत ॥
१४ ॥ याचे प्रति गृहीत्वा ददस्व मामब्रवीदिदं ॥ धन्या धेनुर्वत्सु
दीरा तरुणी शीलसंयुता ॥ १५ ॥ नदास्याशा कामया दातुमित्यु
क्त्वा सत्ययो द्विजः ॥ ततस्तमपरं विप्रमयाचन्नत्यजत्तदा ॥ १६
॥ गवां सहस्रं धेनूनां नाहमन्यां प्रतिग्रहीतां ॥ ब्राह्मण उवाच ॥
नराज्ञां प्रति गृह्णामि शक्तोस्म्यत्र तस्य रक्षणे ॥ १७ ॥ सैव गौ दीयतां
मक्षुमित्युक्त्वा सोपि जगाम स वान् ॥ परस्परं विवादेनस्य ब्रह्म्णो
तौ द्विजोत्तमौ ॥ १८ ॥ का व्ययतौ माछु स प्रयातौ स्वगृहं प्रति ॥
एतस्मिन्नेवकाले तु तोदितं कालकर्मणा ॥ १९ ॥ यमलोकमह
प्राप्तो धर्मराजमुपागमं ॥ ततः संपूज्जयित्वा मां प्रोवाच भगवान्य
मः ॥ २० ॥ नान्तं संख्याम्हे राजंस्तव पुण्यस्य कर्मणः ॥ यावत्तः

७८

सिकतालोके यावन्त्यो दिवि तारकाः ॥२१॥ यावन्त्यो वर्षधाराश्च तावत्कालं भ
वान्ददौ ॥ अस्ति किंचित्कृतं पापमज्ञानात्तदपि त्वया ॥२२॥ तद्भुक्त्वा पापं
स्वर्गं वा पश्चाद्वापि प्रयास्यसि ॥ अभुक्त्वा मानवो राजेंद्र नास्ति नाशो हि कर्म पो
णां ॥२३॥ [illegible] तेषां भोक्तव्यं पुरुषैः फलं ॥ न सकामश्च [illegible]
योऽस्ति दैवाद्वा प्रमादतो पि वा ॥२४॥ उपभोगादृते येन [illegible] रागां ॥ कर्मगछे
प्रायश्चित्तादिभिस्तेषां [illegible] तैर्दैवकृतं यदि ॥२५॥ तस्य तच्चैव तत्त्वा
यं विना प्राप्तुमर्हसि ॥ [illegible] भवतः [illegible] नास्ति क्षयकारकं
॥२६॥ धर्मं [illegible] पूर्वं तत्पापमवाप्स्यसि ॥ नृग उवाच ॥ प्रा
क्पापमुपभोक्ष्यामि पश्चाच्छुभमिमां तु प्रभो ॥२७॥ [illegible]पि र
[illegible] दीपते [illegible] ॥ [illegible] पापमेवाहं सर्वं [illegible] गर्भिणीं
॥२८॥ धर्मराजं ब्रुवन्नेव पतितोऽस्मि महीतले ॥ [illegible]
श्चाहं यामस्यैर्[illegible] प्रजाल्पित ॥२९॥ वासुदेव [illegible] पापात्मा तेनावि
ना नेक ॥ कूपे [illegible] पतितस्ततः ॥३०॥ विर्याः
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] पादुनां ॥३१॥ विप्र[illegible]
विभो ॥ त्वया [illegible] ॥३२॥ दामोदर [illegible]

देव

इतिहास ७९ केशवमनन्तजनार्दन ॥ नारायण वासुदेवादि सर्वलोकपरायण समुच्चये
॥३३॥ एवं जानीहि मे कृष्ण यास्यामि त्रिदिवालयं ॥ भीष्म उवा ध्या० २७
च ॥ तत्रास्ति लोकनाथेन कौतुकज्ञातवा प्रयास्यतं ॥३४॥ दिव्यं विमा
नमारुह्य दिव्यरूपो दिवंगतः ॥ अथ तस्मिन् विमाने तेनादिवं यया
तेन्द्रलोकं नृपो ॥३५॥ देवदेवो जगन्नाथ देवदेवो जगत्पति ॥ वासु
देव उवाच ॥ ब्राह्मणस्य धनं हत्वा धिग्नृपस्य राज्यविज्ञानतः ॥३६॥ ब्रा
ह्मणस्य हृतं हन्ति त्वां ब्राह्मणस्य च रौरवे ॥ शतं गवां तु यो दद्यात् कार
णे हि तत्क्षयः ॥३७॥ धनमेकोन हत्वा न च दत्तं गवां शतं ॥ ब्रह्म
स्वस्य उत्पाति वाहता ति विसर्पते ॥३८॥ विना शमं प्रशं
सन्ति शब्दनं याहृवावशे ॥ महानपि दहत्याग्निः सलिलेन प्रशा
म्यति ॥३९॥ ब्रह्मस्व वह्नि दहन्तः शमनं नैव विषते ॥ ब्रह्मस्वं
राज्यं भुक्तं दहत्यासप्तमं कुलं ॥४०॥ विक्रम्य न हन्यमानं दश
पूर्वं दश परं ॥ षष्टिं वर्षसहस्राणि षष्टिवर्षशतानि च ॥४१
॥ ब्राह्मणस्य हृतं एक यो विष्ठायां जायते कृमिः ॥ अथ धनं स्वयं सर्वं च
लोहितं कन्याविक्रयं येन भुक्तं ॥४२॥ तस्य कार्षिक उपायो स्ति व
निश्चयं न जायते ॥ ब्राह्मणस्वं उद्धरन्तं रक्ष पार्थिवानाम् अस्तीति किंचन ॥४३॥

ग्यमनक्रकम मेधेऽप्यं नाधिहालाहलं विषं ॥ हालाहलादपिविषाद्ब्रह्म
स्वंकष्टमुच्यते ॥ ४४ ॥ विषमेकाकिनं हंति ब्रह्मस्वं सकुलंकुलं॥
॥ नैवनव्रजवाग्निर्हन्मरलानिर्दहति ॥ ४५ ॥ कुलं समूलं द
हतिब्रह्मस्वापहारपावकः ॥ तस्माद्गवाग्निवद्धाहिविषवच्च
मडुर्जरं ॥ ४५ ॥ ब्रह्मस्वं नापहर्तव्यं नरेणात्महितैषिणा॥
॥ श्रीकृष्णउवाच ॥ इत्युक्त्वापुंडरीकाक्षो भगवान्भुवनेश्व
रः ॥ ४७ ॥ पावनः सर्वान्स्तातातंयथ्योघारवत्तीऽवरी ॥ सद्भिः स
मागमः पार्थ कदाचिद्वापकालो भवेत्र ॥ ४८ ॥ विमुत्त्वो नरका
द्भज्ञान्त्या स्मायुसमागमात् ॥ सा धूतान्दर्शनस्य शर्विकीर्त्ति
नेस्मरणात्तथा ॥ ४९ ॥ तीर्थे नाम्निवभुरस्य तीसर्वमेव हि पा
वनं ॥ एतज्ज्ञात्वा त्वया संतः सदोपास्याः प्रयत्नतः ॥ ५० ॥ ब्रह्म
स्वं न च हर्तव्यं यदीच्छसि परं गतिं ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एत
च्छ्रुत्वा तु धर्मात्मा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ५१ ॥ ब्रह्मस्वं हरणाद्दो
षाद्भयभीतो भवत्तदा ॥ यथा कथंचिद्ब्रह्मस्वं कर्मणा मनसा
गिरा ॥ ५२ ॥ न त्वयापघेतमामेव इति स्थित्वा समाहितः ॥ स्वमेव
दधात्स्वपरीक्ष्य धर्मवित्परस्वदानाहि परवत्ताष्टानं ॥ ५३ ॥ धि

40

इतिहास॰ ज्ञोत्तमस्त्वं हरवः सद्धर्म्मतो विशेषतः कथ्यमानां विविक्तेयु ॥ इदं समुच्चये
८० यः पठेद्यात्रित्यं नृगोपाख्यानमुत्तमं ॥ ५४ ॥ यः पठेत्प्रातरु ध्या॰२८
त्थाय विष्णुलोकं स गच्छति ॥ ५५ ॥ इति इतिहाससमुच्चये नृगोपाख्या
ने नाम सप्तविंशतितमोऽध्यायः ॥ २७ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥
साधुभिः सह संवासे ये गुणाः परिकीर्त्तिताः ॥ महाभाग्यं गा
वीय च तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्र ते कथयि
ष्यामि इतिहासं पुरातनं ॥ नहुषस्य च संवादं महर्षेश्च्यवनस्य च
॥ २ ॥ भार्गवश्च्यवनो नाम महर्षिः सुमहातपाः ॥ उदवासकृता
रम्भो बभूव किल भारत ॥ ३ ॥ निहत्य कामं क्रोधं च लोभं मोहं मदं
तथा ॥ गंगायमुनयोर्मध्ये विवेश सलिलाशये ॥ ४ ॥ तं गा
यमुना चैव सरितश्च वात्तुगा ह्युयाः ॥ प्रदक्षिणामृषिं चक्रुर्न चैनं पर्यपीडय
न् ॥ ५ ॥ तत्रास्य वसतः कालः समतीतो महांस्तदा ॥ परेण ध्यानयोगेन स्था
णुभूतस्य निश्चलः ॥ ६ ॥ ततः कदाचित्तं देशमागता मत्स्यजीविनः
॥ प्रसार्य सुमहज्जालं स चिकार्षितं जले ॥ ७ ॥ अपश्यन्त सहस्रैश्च वा
तिषाश्च बलदर्पिताः ॥ तस्मादुत्तारयामासुः सलिलाद्युद्धृतेन ते ॥ ८
॥ तं दृष्ट्वा दीप्तसंकाशं कैवर्त्ता भयविक्लवाः ॥ शिरोभिः प्रणिपत्योर्व्यां

मिदं वचनमब्रुवन् ॥ ९ ॥ कैवर्त्ता ऊचुः ॥ अज्ञानकृतपापानामस्माकं क्षं
न्तुमर्हसि ॥ किं वा कुर्म्मः प्रियं ते यत तदाज्ञापय सुव्रत ॥ श्रीभीष्म उवाच ॥
सम्प्रेक्ष्य तं महा छष्टावत्स्यालोकदनं कृतं ॥ कृपया परयाविष्टस्तानुवा
च स दुःखितः ॥ ११ ॥ च्यवन उवाच ॥ मरणं विक्रयं चापि मत्स्यैर्या
स्याम्यहं सह ॥ संवासं नोत्सहे त्यक्तुं दीनानेतान्सुदुःखितान् ॥
१२ ॥ दुःखितानीह सत्त्वानि परदुःखैः पृथग्विधैः ॥ केवला
त्महितेच्छुर्यः कोऽन्यस्तस्मान्नरस्ततः ॥ १३ ॥ अहोस वैषुकान्तुल्या
मात्मापि स्वस्त्रवर्गे स्थितं ॥ ज्ञानिनामपि यघेतः केवलात्महितेनोप
तं ॥ १४ ॥ ज्ञानिनोऽपि यदा स्वार्थमाश्रित्य ध्यानमास्थिताः ॥ सत्वाः
संसारदुःखार्त्ताः किं यान्ति शरणं सदा ॥ १५ ॥ कोऽनु स्यादुपायो हि
येनाहं दुःखितात्मनां ॥ अन्तः प्रविश्य सत्वानामेव यद्दुःखभाक्भव
१६ ॥ अहं स्यां नाशु रत्ने लब्धं तच्च तत्पापरे ॥ बालनोऽपि महा
कायास्त्वर्थं सुखं पीडिताः ॥ १७ ॥ दृष्ट्वा धर्षवाधिरात्मगाननाप्यान्
रोगिणस्त्वपा ॥ दयार्तं जायते यस्य सदूलः सोऽन्नीव मे मातिः ॥ १८
॥ ग्रासायस्य भयस्य पैन्नाद् प्राणिनामभयार्दिकलाद् ॥ योऽनस्त्याति श
कः मन्दसपापो गावी प्राप्नुयात् ॥ १९ ॥ अपहत्यार्त्तिमार्त्तानां स

इतिहास॰ ८१ खं यदुपजायते ॥ तस्य यस्य गौयवर्षो बालकालान्नाहं तियोड्भी ॥२०॥ न समुद्भवे ध्या॰ २८
स्मान्नैतानहं दीनान् त्यक्ष्ये मीनान्नदुःखितान् ॥ ब्रह्मरोपिव
दंष्या स्योकिंग्रुनास्मिदशालय ॥२१॥ न कारिष्ये च यदुत्वाकमाशाप
दं कदाचन ॥ दिवे दयतमाराहि सर्वोन्मूलं प्रदास्यति ॥२२॥ भीष्मउ
वाच ॥ एवं निशाम्य वचनं निषादास्तु भृशं संभ्रमाः ॥ गत्वा राज्ञे च तत्स
र्वं नहुषायान्यवेदयन् ॥२३॥ नहुषोपि ततः श्रुत्वा विस्मयाविष्टचे
तनः ॥ कोयमत्यद्भुताकारो जलवासमकल्पयत् ॥२४॥ स तं सं
चिंत्य धर्मात्मा धर्मभक्ति समन्वितः ॥ भवेन महत्ताविस्रोमात्रीप्रवरशोक
या ॥२५॥ विसृज्य सेनां तत्रैव राजा लघुपरिच्छदः ॥ त्वरितः प्रययौ तत्र सह
मात्यपुरोहितः ॥२६॥ तं दृष्ट्वा मत्स्यसंकाशं च्यवनं शंसितव्रतं ॥ ज्ञात्वा
भार्गवमेकाग्रध्यानयोगपरायणं ॥२७॥ तं पूजयित्वा विधिवद्देवक
ल्पं नरेश्वरः ॥ प्रोवाच भगवन्ब्रूहि किं करोमि तवानघ ॥२८॥ च्यव
नउवाच ॥ श्रमेण महता युक्ताः कैवर्त्ता द्विःस्वजीविनः ॥ मम मूल्यं प्रय
च्छेभ्यो यथावद्राजसत्तम ॥२९॥ यथा मूल्यप्रदानेन मत्स्यानीमम ध्रु दा॰
मास्यितः ॥ एभ्यो मुच्येय यथाकामं न निष्येवात्ततोन्यथा ॥३०॥ यथा न
मूल्यप्रदानेन करोम्यात्मप्रमोचनं ॥ तदामी नाश्ववदत्पा मितन्मेमेरि
ति एवं वनं ॥३१॥ नहुषउवाच ॥ सहस्त्रोदामी प्रतं मूल्यानिषादेभ्यः ८१

प्रदीयतां ॥ निष्क्रयार्थं भगवतो यथाह भृगुनंदनः ॥ च्यवन उवाच ॥
नाहं शतसहस्रेण निष्क्रेयः पार्थिव त्वया ॥ सदृशं दीयतां मूल्यम
मात्यैः पार्थिव चिंतयत् ॥ ३३ ॥ नहुष उवाच ॥ कोटिः प्रदीयतां मूल्यं
निषादेभ्यो द्विजोत्तम ॥ यदेतदपि नो मूल्यं ततो भूयः प्रदीयते ॥
३४ ॥ च्यवन उवाच ॥ नाहमर्हामि वा कोटिमधिकं वापि पार्थिव
॥ सदृशं दीयतां मूल्यं चिंतयित्वा द्विजैः सह ॥ ३५ ॥ त्वाल्पमूल्यं न बुद्ध
लो ध्यंतं वै प्रशंसति ॥ न समर्था हि य वद्यामि न त्वाल्पमूल्यं तिमुखहे
॥ ३६ ॥ नहुष उवाच ॥ अर्धराज्यं समस्तं वा निषादेभ्यः प्रदीयतां
॥ एतन्मूल्यमहं मन्ये किं वा त्वं मन्यसे द्विज ॥ ३७ ॥ च्यवन उवाच ॥
अर्धराज्यं समस्तं वा नाहमर्हामि पार्थिव ॥ सदृशं दीयतां मूल्यं चिं
तयित्वा ऋषिभिः सह ॥ ३८ ॥ भीष्म उवाच ॥ महर्षेस्तद्वचः श्रुत्वा न
हुषो दुःखाद्गर्वितः ॥ चिंतयामास स प्रोक्तार्थः सहामात्यपुरोहितः
॥ ३९ ॥ गत्वा काश्यप एव तत्र गविजातो महातपाः ॥ सोऽब्रवीन्नहु
षं राजन्तोषयिष्याम्यहं मुनिं ॥ ४० ॥ नहुष उवाच ॥ ब्रवीतु भग
वान्मूल्यं महर्षेः सदृशं मम ॥ परित्रायस्व मामस्माद्विषयं च
कुलं च मे ॥ ४१ ॥ हित्वा द्विजो हि संक्रुद्धस्त्रैलोक्यमपि सम्भवर ॥ किं पुन
र्मां तपोहीनं बाहुवीर्यपरायणं ॥ ४२ ॥ गविजात उवाच ॥ अनर्घ्या

पंमहाराजन् जगत्युर्त्तोगां जोत्तमः ॥ गावश्च देव्यसत समात्सौर्द्दल्यम
स्यप्रदीयतां ॥ ४३ ॥ भीष्म उवाच ॥ न श्रुत्वा वचनं राजा मक्तगमात्यछ
रोहितैः ॥ हर्षेणाम हताविष्टः प्रोवाचेदं महाद्युतिः ॥ ४४ ॥ नहुष उवाच
॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ विप्रर्षे गवा क्रीतोसि भार्गव ॥ एतन्मूल्यमहं मन्ये
तव धर्मभृतां वर ॥ ४५ ॥ च्यवन उवाच ॥ उत्तिष्ठाम्येष राजेन्द्र सम्यक्क्री
तोस्मि तेऽनघ ॥ गोभिस्तुल्यं न पश्यामि पावित्रं परमं भुवि ४६ गा
वः प्रदक्षिणीकार्या वंदनीयाश्च नित्यशः मंगलायतनं देव्यः
स्सृष्टा एताः स्वयंभुवा ४७ अप्यागाराणि विप्राणां देवतायत
नानि च यद्गोमयेन शुध्यंते किं भूतमधिकं ततः ४८ गो
मूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिस्तथैव च गवां पंच पवित्राणि पुनंति
सकलं जगत् ४९ गावो ममाग्रतो नित्यं गावः सन्तु पृष्ठतः
गावो मे हृदये चैव गवां मध्ये वसाम्यहं ५० एतन्त्तराज पुन
मंत्रं किंमध्यायेत नरः शुचिः विमुक्तः सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं
सगच्छति ५१ शीतवर्षातप-गायः कुर्यात् छत्रसांगवो सर्व
दुःखविनिर्मुक्तः सुखमत्यन्तमश्नुते ५२ ग्रासमुष्टिं परगवे
सान्नं दद्यात्तु यः सदा अकृत्वा स्वयमाहारं स्वर्गलोकं सगच्छति

॥५३॥ तेनाग्न्यथो हुताः सम्यक्पितरस्तेन तर्पिताः॥ देवाश्च पूजिताः सर्वे यो
ददाति गवाह्निकं॥५४॥ सौरभेय्यः सर्वहिताः पवित्राः पुण्यराशयः॥ प्रति
गृह्णंतु मे ग्रासं गावस्त्रैलोक्यमातरः॥५५॥ इति मंत्रः॥ सर्वदेवपरां देवीं
देवताभिः प्रपूजितां॥ तस्मात्त्वामभिवंदामि वंदिता पापहा भव॥५६॥ नमस्का भ
रमंत्रः॥ ऋत्विजो गावो हि यज्ञस्य मखं वात इव पार्थिव॥ तरंति ता हि देवानां
रव्याममस्तं वीर्यं च तत्॥५७॥ तस्माद्गावः प्रदातव्याः पूजनीयाश्च वा नित्यशः॥ स्वर्गस्य
संक्रमा ह्येताः सोपाना नीवा निर्मिताः॥५८॥ भीष्म उवाच॥ एतच्छ्रु
त्वा तु निषादास्ते गवां माहात्म्यमुत्तमं॥ आशीर्पत्यमहात्मानं ते तदास्ते
मृषिमब्रुवन्॥५९॥ निषादा ऊचुः॥ संभाषा दर्शनं स्पर्शः कीर्तनं
सहस्रसंगतं ऋषा॥ पावनानि किलैतानि साधूनामिति शुश्रुम॥६०॥
संभाषो दर्शनं चैव सहास्माभिः कृतं त्वया॥ प्रसीद भगवंस्तस्मात्तौरे
याघ्राति गृह्यतां॥६१॥ च्यवन उवाच॥ एष वन्यो तु गृह्यामि सर्वग्रामेता
मुक्तकिल्बिषाः॥ निषादा गच्छत स्वर्गं मत्स्यैः सार्धं जलोद्भवैः॥६२
॥भीष्म उवाच॥ ततस्तस्य प्रसादेन महर्षेर्भावितात्मनः॥ निषा
दास्तेन वाक्येन सह मत्स्यैर्दिवं गताः॥६३॥ ततः पश्याव्रजतः स्वर्गं
समस्तान् जलजीवितः॥ सोमात्यभृत्यः सत्रपो विस्मयं परमं गर
तः॥६४॥ राजोवाच॥ सेव्यसे योगयोगिभिः संते ध्यायति पंजलो

पमाः ॥ जरागोपासनयोगोपि न येषां निःफलो भवेत् ॥ ६५ ॥ साधू-
नां दर्शनं पुण्यं तीर्थभूता हि साधवः ॥ कालेन फलते तीर्थं सद्यः
साधुसमागमः ॥ ६६ ॥ अथ पार्थिवश्रेष्ठ वनौ धीमान् गाविजातो महा-
तपाः ॥ वराभ्यां वर्य पौष्याभ्यां याचयामास तं नृपं ॥ ६७ ॥ ततः
स वरयामास धर्मे बुद्धिं सुदुर्लभां ॥ तथेति चोक्तो मौनी प्रीतो मनं नृपं
प्रशशंस ह ॥ ६८ ॥ अहो धन्योसि राजेंद्र यत्ते धर्मो विरोचते ॥ ध-
र्मे धीर्दुर्लभा पुंसां विशेषेण महीक्षितां ॥ ६९ ॥ ध्रुवो राज्यान्मदो
राज्ञां मोहश्चापि सदा ध्रुवः ॥ मोहाद्ध्रुव एव नरको राज्यं निंदंत्यतो
बुधाः ॥ ७० ॥ राज्ये हि बहुयत्नेन नरा विषयलोलुपाः ॥ मनीषिणा
तु मन्यंते तेन देव नरकोपमं ॥ ७१ ॥ तस्माल्लोकद्वयध्वंसी न कर्त-
व्यो मदस्त्वया ॥ यदीच्छसि महाराज स्वर्गतीं मानवतः ॥ ७२ ॥ गति
किं तु लोकद्वयध्वंसी मदः परमदारुणः ॥ भविष्यति मत्स्वराज-
त्वन्नेवात्र संशयः ॥ ७३ ॥ भीष्म उवाच ॥ इत्युक्त्वा तौ महात्मा-
वौजगमतुः स्वं स्वमाश्रमं ॥ नहुषोपि वरं लब्ध्वा प्रहृष्टः प्राविशत्पु-
रं ॥ ७४ ॥ एतत्ते कथितं राजन्पृष्टवानसि सत्समागमे ॥ महाभा-
ग यथावां चैवा किंभूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ७५ ॥ इतिहाससमुच्चये न-
हुषसंवादे नाम अष्टविंशतितमोध्यायः ॥ २८ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥

मानसानी ह तीर्थानि प्रशंसंति महर्षयः ॥ तानि मे कुरु शार्दूल यथा
वद्वक्तुमर्हसि ॥ १ ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्रैवोहरंतीमामितिहासं पुरा
तनं ॥ जनकस्य च संवादे महर्षेर्लोमशस्य च ॥ २ ॥ कृतार्थः परम
धर्मात्मा ध्यानयोगपरायणः ॥ तपस्वी सत्यसंपन्नो ज्ञानसं
छिन्नकल्मषः ॥ ३ ॥ तीर्थयात्रामनुसरल्लोमशो नाम नाम
तः ॥ कदाचित्प्राप्तवान्नृराजं जनकस्य निवेशनं ॥ ४ ॥ तं दृष्ट्वा राज
नको राजा लोमशं समुपास्थितं ॥ पूजयित्वा यथान्यायं तमा
सीनमुपाविशत् ॥ ५ ॥ तत्र स्वावसरं लब्ध्वा प्रश्रितः पत्यत बोनिधिः
॥ इच्छवति मम श्रोतुं तीर्थयत्नां त्वां परिपृच्छसि ॥ ६ ॥ जनक उवाच ॥
मानसानि ह तीर्थानि प्रशंसंति विपश्चितः ॥ विस्तरेणाम ह
प्राज्ञ तानि मे वक्तुमर्हसि ॥ ७ ॥ लोमश उवाच ॥ शृणु राज तीर्थानि
गदतो मानसानि मम तानि घा ॥ येषु सम्यग्नरः स्नात्वा प्रयाति प
परमां गतिं ॥ ८ ॥ ज्ञानं तीर्थं क्षमा तीर्थं तीर्थमिंद्रियनिग्रहः ॥ सर्वभू
यात्ती तदर्थं सत्यं तीर्थं तु तथार्जवं ॥ ९ ॥ दानं तीर्थं दया तीर्थं संतोषस्तीर्थमु
च्यते ॥ ब्रह्मचर्यं परं तीर्थमहिंसा तीर्थमुच्यते ॥ १० ॥ मनस्तोयश्च प
रं तीर्थमद्रोहस्तीर्थमुच्यते ॥ ऋजुता तीर्थं धृतिस्तीर्थं तपस्तीर्थमुदा
हृतं ॥ ११ ॥ तीर्थानामपि यत्तीर्थं विशुद्धिर्मनसः परा ॥ न जलाप्लु

84

इतिहास न देहरक्तं स्नानं इत्यभिधीयते ॥२१॥ स स्नातो दयाजातः सुविशुद्धमन समुच्चये
८४ सो मलः ॥ नान्यस्नानान्यथो लोके शुद्धिमाप्नोति सर्वथा ॥२३॥ यो लुब्धः स्था० २८
पिशुनः क्रूरो नास्तिको विषयात्मकः ॥ सर्वतीर्थेष्वपि स्नातः पापो मे
लिन एव सः ॥२४॥ न शरीरं मलत्यागान्नरो भवति निर्मलः ॥ मानसे
तु मले त्यक्तो भवत्यंतः सुनिर्मलः ॥२५॥ जायन्ते च म्रियन्ते च जलेष्वे
व जलौकसः ॥ न च गच्छंति ते स्वर्गमविशुद्धमनोमलाः ॥२६॥ विषये
ष्वतिसंरागो मानसो मल उच्यते ॥ तेष्वेव च विरागोऽस्य नैर्मल्यं समु
दाहृतं ॥२७॥ चित्तमंतर्गतं दुष्टं तीर्थस्नानैर्न शुद्ध्यति ॥ शतशो
पि जलैर्धौतं सुराभांडमिवाशुचि ॥२८॥ दानमिज्या तपः शौचं तीर्थ
सेवा तथा श्रुतं ॥ सर्वाण्येतान्यतीर्थानि यदि भावो न निर्मलः
॥२९॥ निगृहीतेंद्रियग्रामो यत्रैव वसते नरः ॥ तत्र तस्य कुरुक्षे
त्रं नैमिषं पुष्करं तथा ॥३०॥ ध्यानपूते ज्ञानजले रागद्वेषमलाप दे
हे ॥ यः स्नाति मानसे तीर्थे स याति परमां गतिं ॥३१॥ ये न जातिज
गद्याति वासुदेवमतो परं ॥ न तेभ्यो विद्यते तीर्थमधिकं राज
सत्तम ॥३२॥ यत्र भागवता स्नानं कुर्वंति विमलाशयाः ॥ तत्ती
र्थमधिकं विद्धि सर्वपापप्रणोदकं ॥३३॥ यत्र रागादिरहिता वासु
देवपरायणाः ॥ वसंति प्रायकर्माणस्तद्देवमाधिकं स्मृतं

॥२४॥वसंतिवैश्नवायत्रतच्छिवाक्तत्परायणाः॥तत्रसांनिध्योविष्णुर्व
र्तते नात्रसंशयः॥२५॥तस्मात्सुगंधैस्तत्त्यालेपैर्नवृष्यैः स्वमतो हरेः॥
सान्निध्यंकुरुतेविष्णुर्यत्रसांतिनवैष्णवाः॥२६॥वालीमिश्वोपप्ता
रैश्वर्ञत्यगोपयादिभिस्तत्त्या॥नित्यमाराधमानोपितत्राविष्णुर्व
र्त्तप्पाति॥२७॥तस्मादेतेमहाभागमवेष्णवावीतवलमयाः॥उत्तांते
सुकलांलोकाकिंतीर्थमधिकंततः॥२८॥तस्मार्द्विष्णुप्रसादायवै
वैष्णवान्यारितोषयाः॥प्रसादक्रमवेवविष्णुत्ततेनैवस्यादसंशयं॥
२९॥एतत्तेकथितंराजन्तूमानसंतीर्थलादिरां॥भौमानामपि
तीर्थानांउरायत्वेकारणांस्पराउ॥३०॥यथाशरीरिणोदेशाः
केचिदप्युत्तमास्मृताः॥तथापृथिवीरपिदेशोकाश्चानिमित्तत्वदर्शि
भिः॥३१॥प्रभावाद्भुताद्भूमेःसलिलस्यचतेजसः॥परिग्रहात्मु
नीनांचततीर्थानांपुण्यतास्मृता॥३२॥तस्माद्भौमेषुतीर्थेषु
मानसेषुचनित्यशः॥उभयेष्वपियःस्नातिसयातिपरमांगतिं
॥३३॥भीष्मउवाच॥इतीदकृत्वान्दुपानिंमहास्मानियथागतःस
प्रययौमहातपाः॥तथैवकृत्वाजनकोमहामतिर्थयात्तवान्सिद्धि
मतोत्यदुर्लभं॥३४॥तथैवतीर्थानिभवांतेमयतेतचैववेदानत

इति हास योनसात्क्रिया॥ यदा प्रसन्नं हृदयं स्तु निलं नदास्य सर्वाणि फलानि तान्य समुच्चये
८५ या॥ ३५॥ इति श्रीमहाभारते इतिहाससमुच्चये मातलीतीर्थया ध्या० ३०
त्रानामत्रिंशत्तिमोध्यायः॥ ३०॥ युधिष्ठिर उवाच॥ अत्र हत्वा
ब्राह्मणं येन कर्मणा ब्रह्महा भवेत्॥ एतन्मे पृच्छतस्तात तत्त्वं वक्तु
मर्हसि॥ १॥ भीष्म उवाच॥ इममर्थं पुरा पृष्टः कृष्णद्वैपायनो मम
॥ यदसौ कथयामास तन्मे निगदतः शृणु॥ ब्राह्मणं स्वयमाहूय या
चमानं मम किंचन॥ २॥ पश्चान्नास्तीति यो ब्रूयात्तं विद्याद्ब्रह्मघा
तकं॥ अत्र धर्मविरक्तोऽपि ध्यायां यो वेदविज्जातिषु दधात्यममाति ॥३॥
कं यस्तु तं विद्याद्ब्रह्मघातकं॥ न्यायेनोपार्जितां वृत्तिं ब्राह्मणस्य ह
रेत्तया॥ ४॥ स्वाध्यायपरतुष्टस्य तं विद्याद्ब्रह्मघातकं॥ गोकुल
स्य तृषार्त्तस्य जलान्ते सर्वमापि धावतः॥ ५॥ हन्याद्दयात्तियो वि
घ्नं तं विद्यात ब्रह्मघातकं॥ पंगोरंधस्य दीनस्य व्याधितस्य जड
॥६ स्य च॥ हरेत यो वै सर्व ---- ब्रह्मघातकं॥ यः -- वृत्तां स्तुतिसा
ध्यक्तां यो वान्तृतानिभिः हन्तां॥ ७॥ दूषयत्यभिमानाद्यत्तं विद्याद्ब्रह्म
घातकं॥ नास्तिकोऽभिन्नमर्यादो देवब्राह्मणदूषकः॥ ८॥ धर्मनिन्दा
परश्चैव तं विद्याद्ब्रह्मघातकं॥ मातृपितृपरित्यक्तं तंस्टाष्टि संहारका

कारकं ॥ ९ ॥ शंकरं ह्वयेद्युक्त्या तं विद्याद्ब्रह्मघातकं ॥ वनेवनान्तरागता
नारान्द्वारिणोऽन्नपकारिणः ॥ १० ॥ तृष्णामिच्छतियोमोहात्तं विद्याद्ब्र
ह्मघातकं ॥ गोव्रत्तेयिबनेवापिग्रामेवानगरेपिवा ॥ ११ ॥ योग्निं संप्र
५: दीप्तं नीत्वा स्वयं स्युतं ज्ञानमानोत्य यावदेत् ॥ लोभाद्वेषात्तथा भया
पितौ विद्याद्ब्रह्मघातकं ॥ १२ ॥ पिबन्तोय स्वल्लोका न्नान्तरं प्राप्ते यस्य तत्परः
॥ उद्वेगजनकः क्रूरस्तं विद्याद्ब्रह्मघातकं ॥ यैकुर्वन्ति हन्तुं तानान् प्रति
कूलं विहिंसकाः ॥ १३ ॥ व्रते हत्यां महत्वाग्निपव्र लेहत्याम्नेवा ध्रुवः ।
॥ न च्छत ति विप्रले वापि जायते स्वयं तापि वा ॥ १४ ॥ यन्नकृत्वा हित्ता र्णा
यतन्यशो रिवचे विदितं ॥ एते तु सर्वे प्रख्याता भया तस्त्वे तन्मास्त ॥ १५
॥ ब्रह्महत्यैव यथा विप्र शक्रु स्मृतं भवेद्द ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ :
ब्राह्मणान्यः प्रति रुत्यत्य यत्न दालोभमोहितः ॥ १६ ॥ न प्रयच्छं
ति विप्राय किं भवेद्वि पितामह ॥ भीष्म उवाच ॥ यो न दद्यात्प्रति
श्रुत्य स्वल्पं वा यदि वा बहु ॥ १७ ॥ आशास्तस्य हता सर्वे क्लीवस्ये
ति प्रजाः ॥ जन्म प्रभृति यत्पापं येन स्यात्सकलं कृतं ॥ १८
॥ सर्वं तत्तस्य यत्पुण्यं स्यादि फलीकृता ॥ ब्राह्मणा यावा
या प्रश्नः कथयतापि पिवीषतो ॥ १९ ॥ स्वामीद्वि यथादी प्रपाचकः

सद्विजः स्मृतः ॥ यत्विरीलयते क्रुद्धः प्राशसापूरयाप्युतः ॥ २० ॥ निर्दहेत्
स्वहितं पापवादेनमात्यव्यमुपपद्या ॥ अत्रैवोदाहरंतीमामितिहासं पुरा
तनं ॥ २१ ॥ शृगालस्य च संवादं वानरस्य च भारत ॥ सुहृदौ तौ पुरा
राजन्तौ प्रेयपत्न समान्वितौ ॥ २२ ॥ एकस्यामेव संघातौ नगर्यां
महत्कुले ॥ सखायौ यौ पुरा वास्मां मानुषत्वे परंतप ॥ २३ ॥ अ
न्यजातिमन्प्राप्तौ शृगाली वानरौ तथा ॥ ततो गतास्सत्वरवा
दंतं शृगालं वीक्ष्य वानरः ॥ २४ ॥ श्मशानमध्ये प्रोवाच पूर्वजातिम
मनुस्मरन् ॥ वानर उवाच ॥ किं त्वया पापकं कर्म कृतं पूर्वं सुदारु
णं ॥ २५ ॥ येन त्वं श्मशाने स्तत्कान्नश्नासि कौनाग्निदाहिनः ॥ शृगा
ल उवाच ॥ ब्राह्मणायास्य प्रतिश्रुत्य न प्रदत्तं पुरा मया ॥ २६ ॥ ततः शृगा
लतां प्राप्तो गतान्नम्नमदायान्म्यहं ॥ एतन्मया तिकथितं शृगालोऽहं य
याभवं ॥ २७ ॥ त्वं तु वानरतां प्राप्तः कर्मणा येन तद्वदः ॥ वानर उवा
च ॥ यानकं यानि पुरा लोभात् फलान्यपहृतानि मे ॥ २८ ॥ तेनाहं त्वत्पदेषे
नावानतत्त्वमुपागतः ॥ भीष्म उवाच ॥ एवं तौ कथयित्वा तु कर्मदोषं
परस्परं ॥ २९ ॥ शृगालो वानरश्चैव प्रतिपातौ च यागतं ॥ यथा तत्प्रा
परद्रव्यमपहृत्य बलान्नरः ॥ ३० ॥ भवव्रयं याति तितिर्यक्त्वं मातिभेद

वसंशयः ॥ तस्मात्प्रति श्रुतं यत्स्या देयीं विप्रस्य पार्थिव ॥ ३१ ॥ परस्वं नर
चहर्त्तव्यं यदी छति परां गतिं ॥ इति श्रीमहाभारते इतिहाससमुच्चये
ब्रह्महत्याविधि शृगालवानरसंवादो नाम त्रिंशो ध्यायः ॥ ३० ॥
युधिष्ठिर उवाच ॥ प्रायशः पुरुषो लोके नृशंसाः प्राणिहिंसकाः ॥
मांसस्य गृद्ध इत्यर्थं नैवो धैरक्षो गणा इव ॥ १ ॥ नानूपांश्च विविधा न
सौव्यशाकांश्च फलानि च ॥ मनेदद्दी रविकारां इचतये छांति यथामिषं
मर ॥ नान्यत्स्वादुतरं तस्मात्किंचिदस्तीति ते विदुः ॥ ततो जंको
निकरं चैवं परो मांसादिहिंसं नृपा ॥ ३ ॥ तस्य चैव महाबाहो दोषाश्च ति
भिः परिकीर्तिता ॥ विवक्तुनिपुणा ग्रहवापि वक्तुमर्हसि तत्सम ॥
४ ॥ भीष्म उवाच ॥ महोत्तमबलं पोष्यावृत्तेनरा विषयलोलुपाः
॥ सर्वदोषकरं मांसे महद्राः पश्यन्ति पेयरागात् ॥ ५ ॥ स्वात्वा घस्य
हि सर्वस्याजीवितायतरास्यंगमः ॥ कंठनाडीमतीनं वसव्येचैवाप्र
तस्मं ॥ ६ ॥ यदन्नं भुज्यते स्वादु कष्टं कदुष्टानं च यत् ॥ तयोः संप्र
त्रयोकुंठेविपाकः समदृशः स्मृतः ॥ ७ ॥ रसना शानस्य योगान्नः
रागानदं विमोहितः ॥ वडिशेन यथा मीनो ताविनाशं याति बालि
शः ॥ ८ ॥ तस्मीस माधुर्यो हितं तारिक्ययस्यन बौतमः ॥ देवंका

इति हास रुग्णा मे तेषां मांसादादेवेह दृश्यते ॥९॥ मांसाशिनोपि दृश्यंते रोगार्त्ताः सप्तुच्चये
८७ कृशाः दुर्बलाः ॥ अमांसाशाश्च नीरोगा बलवंतः सुखान्विताः ॥१०॥ धर्मा० २१
किंचाद्भुतः हाताविशानात्तिकाविषयात्मकाः ॥ भक्षयंति यथामा
सत्त्वशमानात्तमार्य ॥११॥ ये भक्षयंति मांसानि सत्त्वानां जीवितै
षिणां ॥ भक्ष्यंते तेपि तैः सत्त्वैरिति ब्रह्माब्रवीत्स्वयं ॥१२॥ मांसभक्ष
यिता मुत्र यस्य मांसमिहाद्म्यहं ॥ एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदंति मनी
षिणः ॥१३॥ नहि मांसं तृणात्काष्ठादुपलाद्वापि जायते ॥ हत्वा ज
न्तुं भवेन्मांसं तस्मात्तं परिवर्जयेत् ॥१४॥ एतु देवा हिपयीत्रमां
सस्य परिवर्जिते ॥ पदंगां हूयते तेविवृकुंठके नापि विवर्जिते ॥१५॥ ए
कस्यां क्षणिका तृप्तिरन्यस्य प्राणैर्विमुच्यते ॥ स्वहा मांसस्य ये
न्यं प्रत्यक्षमपि दृश्यते ॥१६॥ आत्मौपम्येन भूतेषु समं पश्य
यः ति सदा ॥ सुखं वा यदि वा दुःखं स याति परमां गतिं ॥१७॥ उद्वे
यो जयति सत्त्वे प्राणिनां दुःखजीविनः ॥ उद्वेगवासं यत्र यत्र तत्रा
पि जायते ॥१८॥ नरकेषु विपच्यंते नराः प्राणिविहिंसकाः ॥ उ
द्वेजनीया भूतानां व्याला भवंति ते ॥१९॥ यावंति पशुरोमा
णि तावत्कृत्वेह मारणे वृथा पशुघ्नः प्राप्नोति प्रेत्य जन्मनि जन्मनि

॥२०॥ हंतवैवानुमंता चा च विशस्ता क्रयविक्रयी ॥ संस्कर्त्ता चोपकर्त्ता च
खादकाः सर्व एव ते घातकाः ॥२१॥ धनेन क्रायको हंति खादकश्चोपभोगतः
॥ घातको वधबंधाभ्यामित्येष त्रिविधो वधः ॥२२॥ स्वमांसं परमां
सेन यो वर्द्धयितुमिच्छति ॥ नारदः प्राह धर्मात्मा नरकं सो विपद्यते ॥२३
॥ समुत्पत्तिं च मांसस्य वधबंधे च देहिनां ॥ प्रसमीक्ष्य निवर्त्तेत
सर्वमांसस्य भक्षणात् ॥२४॥ यद्यपि वनजाते नु शाके न परिरक्षति ॥ तस्यैवे
वोदनस्या पैकिंकु यादे समं ज्ञासं ॥२५॥ आपीयमाने व सवादो व भूव कु
शः पुरा ॥ तेषामचिंत्य शिवं न चापि तत्र राज्य जनतापि व ॥२६॥ योर
हिंसकानि भूतानि दितं कृत्या मरदेवं शुभा ॥ हृष्टेन द्वैपायनः प्राह
स्यावरं सतं छत्ति ॥२७॥ सततं यातितं योजरस्य यजते च ददाति च ॥ मे
धुमांसानि च तालोयः प्रोवाचेदं बृहस्पतिः ॥२८॥ यावज्जीवं तु यो मां
सं विवर्जयेत् ॥ वाशिष्ठो भगवान् नास्य परलोके सम प्राप्तिः
॥२९॥ यो भक्षयित्वा मांसानि पश्चादपि निवर्तते ॥ जमदग्निर्ज
गादेवं सोपि स्वर्गात्मा भूयात् ॥३०॥ रूपमारोग्यमैश्वर्यं प्रकृति
स्वर्गतिरेव च ॥ प्राप्नोत्याहिंसकः श्रापः प्राह दक्ष प्रजापतिः ॥३१
॥ सर्वरादाता क्रोद नाह्यमेदनां तत्र धैवच ॥ उत्तमं प्राप्नुयात् तस्या
दित्युवाच पराशरः ॥३२॥ एष धर्मः कस्मात्ख्यातो मार्कंडेयेन तथा

इतिहास ८८ र्थिव ॥ मनुनाभिच यत्प्रोक्तं तदिदानीं ब्रवीमि ते ॥३३॥ कर्मणा मनसा समन्त्रये
सा वाचा येन हि नास्ति नाकं वन ॥ तान्मित्रं सर्वभूतानां मनुः स्वायंभुवो ध्या० ३१
ब्रवीत् ॥३४॥ शाकमूलफलैर्मेध्यैर्मन्यन्नानाविभोजनैः ॥ न तत्फल
मवाप्नोति यन्मांसपरिवर्जनात् ॥३५॥ मधुमांसं च यो नित्यं वर्जयं
ती ह मानवाः ॥ जन्मप्रभृति मत्स्यांश्च सर्वे ते मुनयः स्मृताः ॥३६
॥ गोष्ठं च पावकाहारो यस्तिष्ठेच्छरदां शतं ॥ न भक्षयेच्च यो मांसं स
मासमा दक्षयो वरः ॥३७॥ वधं बंधं परिक्लेशं प्राणिनां न करोति यः ॥
स सर्वस्य हितप्रेप्सुः स्वर्गमात्यंतमश्नुते ॥३८॥ भेरीशंखमृदंगा
नां वत्सकीनां वा निस्वनं ॥ निशाविष्यांति वेश्मेषु भक्ष्याः कथं नराः मां
॥३९॥ यस्तु वर्षशतं साग्रं तपस्तप्येत्सुदारुणं ॥ न भक्षयेच्च यो
मांसं समं येतदुदाहृतं ॥४०॥ यस्तु वर्जयते — मांसादः पक्षमे
कं ॥ सो पि स्वर्गमिमां प्राप्नोति किं तु नात्यन्तवर्जकः ॥४१॥ मधुमां
संसि यो धत्ते न यं प्राणी तिपातनं ॥ दृश्येद्वा पक्षिपक्षस्तु विना
शोपस्थितस्य च ॥४२॥ न देवं काम्यचित्कारः शिरः खड्गेन पात
येत् ॥ यथा नागपदं त्यानि पदानि प्रविशन्ति हे ॥४३॥ सर्वध
र्मैतथा राजन्नाविधीयते विहिंसके ॥ तिर्यग्योनिसहस्रेषु
प्राप्य जन्म पुनः पुनः ॥४४॥ अतीतेनजात्तेजायंतेपुरुषाः श्री ८८

शिाहिंसकाः ॥ वर्षेवर्षे श्वमेधेन यो यजेत शतं समाः ॥ ४५ ॥ नच खा
दति यो मांसं तयोः पुण्यफलं समं ॥ यद्भवित यत्नेकार्यं दुःप्राप्यमा
पि मानवः ॥ ४६ ॥ तत्त आप्नोत्ययत्नेन याहिंनक्तिनकंचन ॥ माम
गेनाविभागेन द्विव्यस्तीधान्न सेवितुः ॥ ४७ ॥ देव वनमोदंतस्वर्गे
नरो मांसविवर्जनात ॥ धनिनेयो गावदानित्यं यांगतियाति यो
निवः ॥ ४८ ॥ नावेवगपूतिनवः सर्वसत्वदयापरः ॥ स्मात्मा
विष्णुः समस्तानां वासुदेवो जगत्पिता ॥ ४९ ॥ तस्मात्वै सर्वैः
कोयापराहिंसकं पंचन ॥ सर्व भूतहितं धर्मं भूतदयातिष्ठतः स
दा ॥ ५० ॥ ब्रह्मभूतस्य विप्रस्यस्पृहयंति दिवौकसः ॥ सर्वे वे
दाधियज्ञसर्वे तीर्थावगाहनं ॥ ५१ ॥ सर्वयज्ञफलं चैव नैवा
तुल्यमहिंसया ॥ अहिंसा परमो धर्म स्तथाहिंसा परं तपः ॥
५२ ॥ अहिंसापरमं सत्यं तमाहिंसापरमार्जवं ॥ अहिंस्रस्यतपोय
ज्ञमाहिंस्रोयजते सदा ॥ ५३ ॥ अहिंस्रः सर्वभूतानां यथामाता
यथापिता ॥ जीवितं नाहिं परित्यज्य वसवः साधवोजनाः ॥ ५४
॥ स्वमांसैः परमांसानिपरिपालयंति वंगताः ॥ तमेवकृतामंध
र्ममाहिंसागुरुलवणं ॥ ५५ ॥ येवमंति महात्मानो विष्णुलोकं

89

इतिहास व्रजंति ते ॥ एतद्धराधनं वि प्रोक्तं तद्धि ये प्रपद्यंति ये ॥ ५६ ॥ तेषां त्रि समुच्चये
८८ विष्णुसायोज्यं स्यते नाव संशयः ॥ एतत्ते कथितं सर्वमहिंसाऽ ध्या॰ ३२
ख्याललक्षणं ॥ ५७ ॥ समस्ता तिन शावयनोद्भ कावर्ष शतैरपि ॥ ध
र्माख्यानमिदं पुण्यं सर्वं दुःखावहं ॥ ५८ ॥ यः पठेच्छृणुया
द्वापि सम क्षेत्रस्य यानि ॥ नमामि समपापं पुरुषा पृथतां शतं
वध्यापद्य प्रः परमेति तद्गुरुः ॥ ५९ ॥ नजीवदानात्परमस्ति पा
वनं तस्यापि हिंसाविद्धरवा विपरश्चितः ॥ ६० ॥ इति हाससमु
च्चये मांस भक्षणानिषेधो नाम एकत्रिंशोध्यायः ॥ ३१ ॥ जन
मेजय उवाच ॥ कथं तावत्पुरा भीमो भीमपराक्रमः ॥
ते अगाम सपर्वव शांतत्वे शूलिपिधन ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ १
यद्वत्पयाक शाचित्स वज्रबाण धनुर्धरः ॥ ववारस्थगयाम को वने नात्ति
वृकोदरः ॥ २ ॥ स शैलशिखराकार कास्मिन् शिखरिके दरे ॥ स्तुशाजि
गरं प्राह हंसतिमन्तामिवातकं ॥ ३ ॥ सततं भीममभ्येत्य भुजगो दैवनो म
दितः ॥ वेष्टयामास कायेनातिप्रवेष्टमकरो द्वली ॥ ४ ॥ एतस्मिन्नेव का
ले तु धर्मराजस्य धीमतः ॥ जेमतुपा मनोत्पाताः समुत्तस्थुः समंततः
॥ ५ ॥ तान्दृष्ट्वा स उत्पातांस्त्यितातान्भयशंकितः ॥ भ्रातृस्नानावलोक
यामास नचापश्यद्वृकोदरं ॥ ६ ॥ ततोर्जुनं समादिश्य द्रोपद्या रक्षणो
८९

प्रति ॥ नकुलं सह देवं च संपत्तस्थे युधिष्ठिरः ॥७॥ सतस्य वंश्चापवनम
नपादपसमाकुले ॥ मार्गमाणस्तु वेगेन यौम्येन सहितस्तदा ॥८॥ गत्वा तु
ददर्शाजौ भ्रातरं गिरिकन्दरे ॥ भ्रात ---- भुजगम हस्ता परिवेष्टितं ॥
९॥ ततः स शोक दुःखार्तो भीमं पश्च्य पांडव ॥ कथमेवं त्वया प्राप्तः को
॥१० यं वा स्वजगो -- ॥ -- दुःखवनी तेन भ्राता प्राप्य श्रोत्र कोवरः ॥ यथा
वृत्तं स यतत्सर्वं कथयामास वेष्टितः ॥११॥ तं श्रुत्वा धर्मराजस्तु भीम
से ------ ॥ पश्य धाजगरं सान्त्वाकोकहलसमान्वितः ॥१२॥ देवो वादा
कस्त्वं नवो वा पिशाच पन्नग ॥ किमर्थं च गृहीतेन सह वाता यमनुजो मम ॥
१३॥ पन्नग उवाच ॥ नहुषो नाम राजाहं पूर्वेषां सर्वजस्तव ॥ प्राप्त
तः पंचमं सोमाद यो वै शाक्रः स्मृदः ॥१४॥ तपोभिः क्रतुभिश्चैव वा
वि धया पि जितेन च ॥ त्रैलोक्यैश्वर्यमतुलं प्राप्तमेव विक्रमेण च ॥१५॥
ऋष्य सर्वेऽस्य पाजम दीनं देपांमन्त्रयाविशतु ॥ सामत्वं सुतिं सुखव्याता
मवज्ञापितिविकीर्मृतम ॥१६॥ प्रसंगात्कुपितेनाराजन्नमहा यो नेरगागरी
यस्ता ॥ ख्यापत्यो लोकोविख्यातः प्रदीप्त इव पावकः ॥१७॥ तेनावि
श्राशितस्त्वाहमपा तत्येन महात्मना ॥ ईह शीर्षपिता वस्यौ राजानिवे पश्य
वर्तं ॥१८॥ न देवं प्रतयातातातत लोकमा हाशाक्तिभिः ॥ नवाहरुवले

सर्वाधिकः श्रिव दृश्यन्ति वर्तते ॥१९॥ न दैवस्याति भारोस्ति सुखदुःखोप
पादने ॥ यदहं देव राजत्वात्प्रयातो रणतां गतः ॥२०॥ यदि प्रज्ञाश्च शौ
र्यं च संपदाकारणं भवेत् ॥ प्रज्ञावतां च शूराणां कदाचिद्दस्युपदः
॥२१॥ यदा प्रज्ञा स्वरूपा स्वरूपा स्व छत्रपते दुःख जीवितः ॥ नीरुज्जर्यो
रवस्तुरिव नस्तस्मा दैवं हि कारणं ॥२२॥ पतन्त्यास्वविमाना ग्रामयाश्च
मुनिसत्तमः ॥ कुरुश्रेष्ठ यान्ति मित्रशत्रुकः प्रोवाच विदर्भ्यान्वितः ॥२३॥
यदहं ते व्याहता तात्मस्वना न्यातिव दृष्याति धर्मवित् ॥ सतेमो द्वापितात्मा
यात्कारिणो सिव त्काल पर्यये ॥२४॥ नच ते मत्प्रसादे नस्ष्टति भ्रंशो
भावि व्यति ॥ वल्लभ पु पारिक्षी राज्जगत्त्वापि सर्ववेत ॥२५॥ इत्ये
वं वदतस्तस्य हर्षभाविता त्मनः ॥ व्रपयस्यपालितो रक्षमोन्जगत
मुपागत ॥२६॥ तद्दृष्ट्वा हृत्वा त्वप्रशाला त्स्वैव सेन्त्वपसत्तम ॥ त
तो भ्रातरस्मेत तैर्मोद पिप्प्यामित्राम्यपा ॥२७॥ युधिष्ठिर उवा
च ॥ धूाहिपापि यथा कामं त्वप्रष्टनमाश्चिरं कथा ॥ यथाप्राज्ञा तस्म
हतात्तं प्रतिवद्ध्यामि प्रशंसता त् ॥२८॥ नभुषउवाच ॥ धर्मं सर्वे
प्रशंसन्ति देवब्रूत यथ यत्तथा ॥ तस्मात्त्वमासतो धर्मं कथयस्व
ममातथ ॥२९॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ सत्यं दमस्तपः शौचं संतो

षो ह्रीर्दममार्जवं ॥ ज्ञानं शमो दया ध्यानमेष धर्मः सनातनः ॥ ३०
॥ नहुष उवाच ॥ किं सत्यं प्रोच्यते राजन् को दमश्च प्रकीर्त्तितः ॥
तपः किंलक्षणं प्रोक्तं किं च शौचमुदाहृतं ॥ ३१ ॥ युधिष्ठिर उवा
च ॥ सत्यं भूतहितं प्रोक्तं मनसो दमनं दमः ॥ तपः स्वधर्मवा
र्त्तित्वं शौचान्निर्मलमानसं ॥ ३२ ॥ नहुष उवाच ॥ कः संतोषः
परः प्रोक्तः का वै ह्रीः संप्रकीर्त्तिता ॥ क्षमा च का परा प्रोक्ता किं
च आर्जवमुदाहृतं ॥ ३३ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ संतोषो विषयत्या
गो ह्रीरकार्यनिवर्त्तनं ॥ क्षमा द्वंद्वसहिष्णुत्वमार्जवं समवृ
त्तता ॥ ३४ ॥ नहुष उवाच ॥ किं ज्ञानं प्रोच्यते राजन् कः शम
श्च प्रकीर्त्तितः ॥ दया च का परा प्रोक्ता किं च ध्यानमुदाहृतं ॥
३५ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ज्ञानं तत्त्वार्थसंबोधः शमः चित्त
दयासर्व प्रशांतता ॥ सुखैषित्वं ध्यानं निर्विषयं मनः ॥ ३६ ॥ नहुष
उवाच ॥ कः शत्रुर्दुर्जयः पुंसां कश्च व्याधिरनंतकः ॥ कीदृश
श्च स्मृतः साधुरसाधुः कीदृशः स्मृतः ॥ ३७ ॥ युधिष्ठिर
उवाच ॥ क्रोधो हि दुर्जयः शत्रुर्लोभो व्याधिरनंतकः ॥ सर्वभूतहितः
साधुरसाधुः सर्वनिर्दयः ॥ ३८ ॥ नहुष उवाच ॥ को मोहः प्रोच्य

मूढ त्मा

इतिहास राजन्कथ्यमानः प्रकीर्तितिः ॥ किंमालस्यं च विज्ञेयं कश्च शोक इहोच्य समुच्चये
९१ ते ॥ ३९ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ मोहो हि धर्मत्वं मानस्त्वाभिमानता ॥ धर्म धर्मा० ३२
स्य चाक्रियालस्यं शोकस्त्वज्ञानमुच्यते ॥ ४० ॥ नहुष उवाच ॥ किं स्थैर्य
मृषिभिः प्रोक्तं किं च धैर्यमुदाहृतं ॥ स्नानं च किं परं प्रोक्तं किं च दानमुदा
हृतं ॥ ४१ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ स्वधर्मे राज्यस्थिति स्थैर्यं धैर्यमिंद्रियनिग्रहः
॥ स्नानं मनोमलत्यागो दानं चाभयदक्षिणा ॥ ४२ ॥ नहुष उवाच ॥ कः
पंडितः कुनर्ज्ञेयः को हि मूर्खो जनेश्वर ॥ संसारहेतुः कश्चास्य हृ
त्तापः कः परस्मृतः ॥ ४३ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ धर्मात्मा पंडितो ज्ञेयो
नास्तिको मूर्ख उच्यते ॥ कामः संसारहेतुश्च हृत्तापो मत्सरः स्मृतः
॥ ४४ ॥ नहुष उवाच ॥ कोहंकार इति प्रोक्तः कश्च दंभः प्रकीर्ति
तः ॥ कान्यपरत्वं च का ज्ञेया किं तत्पैशुन्यमुच्यते ॥ ४५ ॥ यु
धिष्ठिर उवाच ॥ मोहो ज्ञानमहंकारो दंभो धर्मध्वजोच्छ्रयः ॥ मत्सराद्द्वेषो
भ्यसूया वै पैशुन्यं परदूषणं ॥ ४६ ॥ नहुष उवाच ॥ धर्मश्चार्थश्च का
मश्च परस्परविरोधिनः ॥ एषां नित्यविरोधित्वात्कथं स्यात्संगमः सदा
॥ ४७ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यदा भर्ता च भार्या च परस्परवशानुगौ ॥
तदा धर्मार्थकामानां त्रयाणामपि संगमः ॥ ४८ ॥ नहुष उवाच ॥
अक्षयो नरकः केन प्राप्यते भरतर्षभ ॥ एतन्मे पृच्छतः प्रश्नं

पथ्यावद्धक्रमर्हसि॥४९॥युधिष्ठिर उवाच॥ब्राह्मणं स्वयमाहूय याचमानमकिंचनं॥पश्चान्नास्तीति यो ब्रूयात्सो ऽक्षयं नरकं व्रजेत्॥५०॥श्रुतधर्म
निरतोऽद्य योऽभिख्यायो वेदवित्ततिषु॥दधान्न मानिकं गुरवे सो ऽक्षयं न
रकं व्रजेत्॥५१॥अग्निहोत्रमुखान्नाश्च योगाग्निमाहितात्मनः॥यो
मन्यजयेषा मासो ऽक्षयं नरकं व्रजेत्॥५२॥संचितं चापि यद्ध्यद
काश्चदेवपसन्नम्॥परस्त्रीजारस्ताभो ऽक्षयं नरकं व्रजेत्॥५३
॥शिष्यश्चान्वेषाय योनित्यं परेभ्यः कुपणानरः॥पलमोन्नामहयो
गेन सो ऽक्षयं नरकं व्रजेत्॥५४॥विसृज्य वेदान्प्रवेदान्प्राणिना भक्ष
योजनम्॥लोकानाश्च मनिं पंचजगतः काम्यकेष परं॥५५॥नाम्ना
द्वैयति येऽस्य नः पन्नामानमव्ययं॥तेयान्ति परमं घोरमक्षयं
नरकं व्रजेनराः॥५६॥विषमाचे प्रवेयपान्तु प्रतिग्रहं तु विविद्विजः॥
नरकं घोरं वेप्राप्स्य सप्तमे पारितु प्यान्ने॥५७॥विषदेहोयपुत्तो विप्राः
गारयान्वेवस्तान्सद्वयः॥तेष्वश्रुव्यस्य च्यो भूमये चैलाजलनो
विप्रोत॥५८॥विषमाचे धर्ते पुत्रदानं धर्माविवर्जितः॥ब्रह्म
हत्यायुक्तार्हले सो ऽक्षयं नरकं व्रजेत्॥५९॥स्वाहूनावापि विप्राय
तेयामसुत्रं सामगावित्ता॥मार्ति संप्रकाशना यानि सो ऽक्षयं नरकं व्रजेत

॥६०॥

९२

इतिहास ९२ मंवयित्वा पति पुत्रे स्नेहेंद्रियमोहिता ॥ मिष्टमश्नाति या चैका समुच्चये
सा त्वयं नरकं व्रजेत् ॥ ६१ ॥ अतिथिं कालसंप्राप्तम भ्यागतमथापि वा ॥ अवमान्य ते या च सा त्वयं नरकं व्रजेत् ॥ ६२ ॥ एतन्मे सर्व अध्या० १२
माख्यातं मयातत्वेन भ ते ॥ अतत्वं नरकं को घोरकर्मणा प्राप्यते न
रैः ॥ ६३ ॥ नघुष उवाच ॥ अक्षयं स्वर्गमाप्नोति कर्मणा येन मा
नव ॥ सर्वज्ञ त्वामहं मन्ये तद्वदस्व ममानघ ॥ ६४ ॥ युधिष्ठिर
उवाच ॥ यज्ञतो मज पंक्ता नदेवतार्चन तत्परः ॥ नित्यं दानर
तो यस्तु सोक्षयं स्वर्गमश्नुते ॥ ६५ ॥ गृहे यस्य गतो विमुखान्नरो
श्रा नैव गच्छति ॥ तिरश्चो राजशार्दूल सोक्षयं स्वर्गमश्नुते ॥ ६६ ॥ दीयमान्
विलयराजेंद्र सुपात्रे विप्रदान नरः ॥ परेषां सततं यस्तु सो
क्षयं स्वर्गमश्नुते ॥ ६७ ॥ या पतिता पश्चकृष्ये तद्दत्वा च विप्रवा
म्भवेत ॥ तेद्दशा अपवासस्तुपात रस्वर्गमाप्नुयात् ॥ ६८ ॥ गा
तस्ति स्वबतो वापमाणतुः स्वपुत्रा पिता ॥ मनः प्रहितयस्य सो
क्षयं स्वर्गमश्नुते ॥ ६९ ॥ विसौजि सोहधीकेशा परे मनक्कि सं
पाग तः ॥ स्वका यं पाति नरक स्वपालारीमनलो वा क्रयकं मभिः ॥
७० ॥ मत्तिर्ष्टु स्तपरापरासादेयं स्वर्गमश्नुते ॥ विविनि वृत्तो
विनिवृत्तो यः सोक्षयं स्वर्गमश्नुते यो वर्तेसति । ९२

राजेंद्रतत्वेइद्येतपैवच

पंसो त्वयं स्वर्गमिप्सुते ॥ ३१ ॥ यो निर्जितेन्द्रियग्राम ...तयं
स्वर्गमिप्सुते ॥ शूद्रो हि जातिवर्गस्य प्रसूर्यातिरेत प्रचय: ॥
३२ ॥ कर्मणा मनसा वाचा सोद्वयं स्वर्गमिप्सुते ॥ एतन्ने सर्वमा
ख्यातं यातस्तत्तेन भारत ॥ ३३ ॥ प्राप्यते कर्मणा येन स्वर्गवा
मोक्षयस्तये ॥ नहुष उवाच ॥ कपस्वमतावाहोय: काल: शूद्रदानयो: ॥ ३४
॥ यत्तेन महता विश्वप्रश्नं कथय तद्व्रत ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यथैव:
ब्राह्मणं पश्ये छ्रोत्रियं नियतेन्द्रियं ॥ रागद्वेषविनिर्मुक्तं वै सवर्वीत
कल्मषं ॥ ३५ ॥ येन केनचिदाच्छन्नं यत्र तत्र निवासिनं ॥ एतत्कालम
नोपरमं श्राद्धदानयो: ॥ ३६ ॥ नहुष उवाच ॥ जात्या कुलेन वृत्तेन
स्वाध्यायेन श्रुतेन च ॥ ब्राह्मण्यं केन भवति प्रब्रूह्येतत् निश्चितं ॥
३७ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ न जाति न कुलं तत्र न स्वाध्यायं न च श्रुतं ॥
॥ कारणं च द्विजश्रेष्ठ वृत्तमेव तु कारणं ॥ ३८ ॥ यतेके श्रुतयस्ता
ना तिर्यग्योनिषु संभवा: स्वधर्मा वा ---- ब्रह्मलोकमितो गता:
---- ॥ ३९ ॥ यतेके मतः प्रयुक्ता तत्ति र्यग्योनिषु संभवा: ॥ स्व
धर्मा चारति रत्ता ब्रह्मलोकमितो गता: ॥ ४० ॥ बहुनात्र किमयं तते
नटस्येव बहुरात्मन: ॥ तेनाधीतं श्रुतं तेन यो वृत्तमनुतिष्ठति ॥

दे॰ सेवा तु कारणं पं॰ ३

पा

इतिहास ८१ ॥ कलस्यं य यातो यं स्वकृतौ वयप्यापयः ॥ दुष्टः स्यात्स्यानः समुच्चये
९३ दोषैरात्तहीनं तथा श्रुतं ॥ ८२ ॥ वलं यत्नेतु संरक्ष्यं वृत्तमेति वयाति ध्या० ३२
तिच ॥ अक्षीणो वित्ततः क्षीणो वृत्ततस्तु हतो हतः ॥ ८३ ॥ किं कुले
नोपदिष्टेन विपुलेन दुरात्मनः ॥ कृमयः किं न जायन्ते कुसुमेषु सु
गंधिषु ॥ ८४ ॥ तस्माद्विप्रमतिराजन्वृत्तं ब्राह्मणलक्षणं ॥ चतुर्वे
दोपि दुर्वृत्तः शूद्रात्परतरः स्मृतः ॥ ८५ ॥ योग्निहोत्रपरो दांतः संतो
षनिरतः शुचिः ॥ तपःस्वाध्यायशीलश्च तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
८६ ॥ येन केन चिदाच्छन्नं येन केन चिदाशितं ॥ यत्र कुत्र शायनं च
तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ८७ ॥ यस्य तातस्य यशोभागी यस्मिन्नेते च
सद्गुणाः ॥ स दुर्लभतरो लोके स पुमान्ब्राह्मणश्च यः ॥ ८८ ॥ सर्वद्वंद्व
सहो धीरः सर्वसंगविवर्जितः ॥ सर्वभूतहितो मैत्रस्तं देवा ब्राह्मणं
विदुः ॥ ८९ ॥ यो हि रिक्तगणाद्भीतः संमानान्मरणादिव ॥ कुलटाभ्या
इव स्त्रीभ्यस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ९० ॥ क्षान्तं दमस्तपो दानमहिं
सेंद्रियनिग्रहः ॥ दृश्यन्ते यत्र राजेंद्र स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥ ९१
॥ शूद्रेप्येव भवेद्वृत्तं ब्राह्मणे न च विद्यते ॥ शूद्रोपि ब्राह्मणो ज्ञेयो
ब्राह्मणः शूद्र एव सः ॥ ९२ ॥ कामक्रोधानृतद्रोहलोभमोहमदा

दयः ॥ नसंतियस्मिन्राजेंद्र तंदेवाब्राह्मणंविदुः ॥ ९३ ॥ नजातिका
रणंतातगुणाःकल्याणहेतवः ॥ वृत्तस्थोपिहिचंडालःसोपिस्व
र्गमिवाप्नुयात् ॥ ९४ ॥ नहुषउवाच ॥ प्रियवचनवादीकिंलभते
विमृश्यितकार्यकरःकिंलभते ॥ बहुमित्रकरःकिंलभतेबहुधर्मकि
रःकिंलभते ॥ ९५ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ प्रिय नवदःप्रियोभवति
विमृश्यितकार्यकरोधिकंजयति ॥ बहुमित्रकरःसुखंवसतिबहुध
र्मकरःसुखंलभते ॥ ९६ ॥ नहुषउवाच ॥ उक्तास्तेसर्वेनृत्तात्मप्र
श्नाःप्रश्नविदीवर ॥ इदानींमेवमुंचामिभ्रातरंतेवृकोदरं ॥ ९७ ॥
वैशंपायनउवाच ॥ मुक्त्वाभीमंसमाश्लिष्यभ्रातरंत्पसादरं ॥
युधिष्ठिरोपिधर्मात्मानहुषंप्रत्यपृच्छयत् ॥ ९८ ॥ नहुषोपिमने
प्राप्याहिमुक्तःप्रीतमानसः ॥ दिव्यरूपधरःश्रीमान्प्रत्युवाचयुधि
ष्ठिरं ॥ ९९ ॥ नहुषउवाच ॥ संभाषयस्याधुमिवृत्तांयामितिसत्यव
तीश्रुतिःसर्पत्वाद्यश्चमुक्तोहंत्वत्तयासंभाष्यमानेद ॥ धर्माकि
लनराःकृत्यालभंतेसत्कृत्वानितिहा ॥ १०० ॥ धर्मगणकःकुरोधर्मो
येनलब्धोभवान्सुतः ॥ नकेवलंप्रजाधत्यायायासौधर्मपरोभवान्
॥ १०१ ॥ धन्योधर्मोहिधर्मज्ञयस्यपुत्रस्त्वमीदृशः ॥ प्रत्युतादस्मा

 एवं बहुकौन्तेय धर्मपरायणाः ॥१०२॥ न समस्तेश्वनेहृष्टो मे धर्मज्ञस्त्वादृशो
न्यपः ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ सभाग्योहं महाराज यस्य तुष्टो भवान्गुरोः ॥
१०३ ॥ महाभागस्य तस्यापि देवकल्याणभाग्यादृशाः ॥ साधूनां किं तु
साधुत्वं मन्तुंतं गुरुणा कीर्त्तितं ॥१०४॥ कीर्त्तिर्यत्नात्पाण्डवाणां येन साधवा
स्ते प्यसाधवः ॥ किं तु कौन्तेय लोकान्वितं मया पार्थिवसत्तमः ॥१०५॥
सुतः पृच्छामि सोहं त्वामहं नान्यस्तु यया ॥ सर्वशास्त्रार्थतत्वज्ञं
१०६ त्रैलोक्यैश्वर्यदक्षिणं ॥ कथं त्वामाविषोत्मा हे प्राकृतं पुरुषं यथा
॥ नृप उवाच ॥ स्तुतिशीलादिभिर्युक्तं धार्मिकं तपसि स्थितं ॥
१०७ ॥ स्तुवन्तमपि कौन्तेय स्पृद्धिर्मोहयते नरं ॥ स्तुतामि जनसंव
लोकं नसरराज्यकं नृपस्य चैव न ॥१०८॥ यस्य चेतसि राजेन्द्र तु करोति मदः
मदं ॥ दुर्जयः सहजः शत्रुर्मदो राजां सदा रवाः ॥१०९॥ तेनाहं ता
हि द्रुपदस्य राज्यात्स्वर्गान्नु पातितः ॥ राज्यस्थो यदि राजानः स्वध
र्मकुपरा हताः ॥११०॥ ततः स्वर्ग समोल्ल — — — गतिमवाप्नुयुः ॥
एकोनान्यात्नयो धर्ममधर्मं वाकरोत्ययं ॥१११॥ बहुनापि च का
लेन रक्षरोतीति तरोजनः ॥ यथा पाल्यो प्रवृत्तस्त्वमात्रि लेवज्ञ
नं यथा ॥११२॥ यथा प्राशी निशीतत्वे तथैवैश्वर्यमद्भुतामदः ॥

॥११३

वारुणीपानमत्तस्तुत्यपतिंत्वैव नु घसे ॥ ऐश्वर्यमदमत्तो नापतितः
त्वावत्तु घते ॥ ऐश्वर्यमिति तिं सं वृद्धर्नचपुरस्यन्तिनिर्मलं ॥११४॥ परस्वादि
मलतायान्ति विति पाताजता जितं ॥ सोऽहमैश्वर्यतिमिरो मदान्धो लक्ष्म।
लोचनः ॥११५॥ पतितः प्रागसंबुद्धस्त्वा प्रत्तबोधितस्त्वया ॥ लोकद्वय
हितं वक्तुं ज्ञानकोवात पण्डितः ॥११६॥ तत्क्रियात्तु विधानेतमुनयो।
पितृपाण्डुरता ॥ पाण्डितो पैरुस्वरसा पैरु सहायापिपार्थिव ॥११७॥
॥ मदेनुम्र प्रयते वश्यपराजुरोवाद्दिवाकरः ॥ तस्याल्लोकद्वयध्वंसी
नकार्याभवतामरः ॥११८॥ प्रत्यक्षमेतदृष्टं तो यत्त्वा ह्यसामताम
या ॥ द्विजा श्वतावमंतव्या रैवेलोके श्वर्यमिस्ति ताः ॥११९॥ देवव।
त्पूजनीया श्व दानमानार्घनादिभिः ॥ यैः कृतः सर्वभक्ष्योऽग्निर
पेयश्च महोदधिः ॥१२०॥ दयीवा याधितः श्वेतुं को न नश्येत्
कोपितात् ॥ यस्यास्ये नस्सदा पतन्ति हव्यानि त्रिदिवौकसः ॥१२१॥
॥ काव्यभूतं विवापितरः किंभूतमधिकं ततः ॥ येषु जिताः सुरैः सर्वैर्म
नुष्यैश्च वभारत ॥१२२॥ तपोधृतां धृतायेव कस्तान्नागाति नाऽहु
येत् ॥ सर्वपीतः समुद्रो यैर्विन्ध्योऽच्छतं निवारितं ॥१२३॥ ये श्वापि
देवताः सृष्टाः तस्मात्पूज्यतमाः स्मृताः ॥ यात्मेवदेवता मि
धूंदारायायेत्तुमप्यष ॥१२४॥ सर्वोपायप्रयत्नेन संतोषयन्तु साधि

95

इतिहास ९५ ज्ञात ॥ यथ्याच देवदेवेन विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ १२५ ॥ उक्तं यादव समुच्चये
मध्ये तु द्वारकायां पुरा तथ ॥ श्रेतेशाय — पुत्रं यं वदंते यो ब्राह्मणांत ध्या० ३३
पुरा मे यथा हं ॥ १२६ ॥ स पापकब्रलद वारितदग्धोदं अपूर्वसंध्या.
श्चवतत्वास्मदीय ॥ यश्च वमां परमकं —— यायायित्वामि घाति ॥
१२७ ॥ तेनाविप्रसदा पूज्यास्ते न तु क्षोभवास्युहं ॥ एवमुक्त्वा.
उ न उ वा. धर्म तेजोदिवंगतः ॥ १२८ ॥ युधिष्ठिरोपि भीमेन साहि
तस्त्वाश्च समयं ययौ ॥ तत्र गत्वा यथ्याहत्तो तत्त्वोतं मुनिसत्तमाः ॥ १२९
॥ श्रुतीनां क. यथा मास धर्यो रजौ तस्य च ॥ वैशंपायन उवाच ॥
एतत्ते कथितं राजन् यथ्या भीमो महाबलः ॥ १३० ॥ श्वसराये जगरग्र
स्तो धर्मराजेन मोचितः ॥ यस्त्विदं पठराउयाच्छृत्त्या न श्रुरवारव्यात
मुत्तमं ॥ १३१ ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति ॥ इतिहा
ससमुच्चये न धुष युधिष्ठिरसंवादो नाम द्वाविंशोध्यायः ॥
३२ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ शरतल्पगतं भीष्मं वृद्धं कुरुपितामह
हं ॥ मृध्यीप्रणम्य धर्मात्मा पप्रच्छेदं युधिष्ठिरः ॥ २ ॥ युधिष्ठि
र उवाच ॥ भगवञ्छ्रोतुमिच्छामि सत्यवाक्यमनुत्तमं ॥ यत्त्वयाव्युत्कुल
या प्रोक्तं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ २ ॥ भीष्म उवाच ॥ सौम्य धर्मप्रव
क्ष्यामि सत्यार्जवगुणान्वितं ॥ व्याघ्रस्य काममरूपस्य पेत्वा संवादमु

तमं ॥ ३ ॥ मथुरेति विषयेरम्ये धनधान्यसमाकुले ॥ नानाजनपदाकीर्ण
र्णे यात्रोत्सवविभ्रमे ॥ ४ ॥ तत्रसान्तरारीरम्याप्रायमृतालीरसंगता ॥ अ
भ्रंचिद्धघती — गाविपुञ्जनाविभ्राजिता ॥ ५ ॥ इंद्रयस्तमाकीर्णावापीभि
रुपशोभिता ॥ वकुलद्विजसमाकीर्णा वकुलमाराडस्रडविक्रया ॥ ६ ॥ — — —
गागारस्य वस्यामतिनतनुवागीतार्भिता ॥ प्राकारगाह्मलवेदीभिर्ईज्जयाप
रिवादिभिः ॥ ७ ॥ देवतायतनैर्दिव्यैक — — — — तैः ॥ हंसमालाप
नीकाशैः शोभिता धवलैर्गृहैः ॥ ८ ॥ यत्रसेर्वकुलैस्तालैर्प्रियालैर्ना
गकेशरैः ॥ आ — — — — राजवृन्दैश्च शोभिता ॥ ९ ॥ माल्लि
वृत्तविशेषैः ॥ १० काकुंडजातीभिःपद्मोत्पलकुरंदकैः ॥ सवरीश्वेतद्रव्यीभिःकिं—
— — — ॥ करधौरैकाराकारैः पाटलाभिश्च सर्वशः ॥ पुन्ना
मनागवकुलैस्तु धान्यै रुपशोभिता ॥ ११ ॥ सं — — — — गाधनैः
समलंकृत ॥ वेदध्वनिघोषैश्च पाविश्रीकृतमंगला ॥ १२ ॥ वेदी
रध्वाष्टकैरम्यैर्यज्ञकश्च स्वरशोभिता ॥ धृतस्य — — — मुखलक्
क्षमहाध्वरी ॥ १३ ॥ चंद्रसूर्यवान्द्रपापघ्नप्रायश्चित्तसमन्वितः ॥ धर्मे
श्वाभिरतो नित्यं देवतातिथिपूजकः ॥ १४ ॥ तात्र धर्मरतः श्रीमान्
प्रजापतिसमः स्थितः ॥ तेन सा नगरी रम्या राजर्षिणा पालिता ॥ १५
॥ नित्योत्सवप्रमुदिता वेश्यावादित्रमोदिता ॥ सुसंगीताविदग्धै

96

इतिहास ८६ स्वच्छोदतरागीयैः समाकुला ॥१६॥ मत्तमांतरवीथीभिः सुविभक्तचतुः समुच्चये
पथ्या ॥ दीर्घिकाकूपवापीभिस्तडागैरुपशोभिता ॥१७॥ समास ध्या० २२
मावकीर्णाविवाहोत्सवमंगला ॥ सुरूपैश्च वस्तुवेवैश्ववतस्तारोज
नैर्हिता ॥१८॥ पुरी चंद्रवतीनाम हृष्टा वायद्दिवाश्रुता ॥ तस्यां पुर्यां
व्यावृत्तांत घुघुरायश्च युधिष्ठिरः ॥१९॥ कस्यापि द्विजमुख्यस्य क
न्यासीद्धनुरुत्तमा ॥ हृष्टाउपष्टावकुलाग्रहष्टेनानलगात्मना ॥२०
॥ गोमंडस्य मुखस्याग्रे ह सवर्णा घटस्रवा ॥ दीर्घघोणाविभक्ता दीर्घनासा
गीसुवृक्षांगीनष्टत्वचा ॥२१॥ विस्तीर्णमंतं घनादिव्यापीनो न
तपयोधरा ॥ सर्वलक्षणासंपूर्णा सर्वावयवसुंदरी ॥२२॥ नीर
लके ग्रासयवग्रीवा घंटली मधुरस्वना ॥ सा तु रूपस्य सर्वस्य वरस
मेरुनिर्मिता ॥२३॥ ग्राम्यस्य धान्यादिरोधेन गतैकैवव यामस्तवे ॥ साकं
॥२४॥ प्रकामं स्वर शिराध्छिन्नं चरतो रागं सोहितानामतो यत्र पर्वतो यमुना
तज्जेष्वनेककंदराकोटराण्युत्थालि हिरमंडितः ॥२५॥ महासत्वमाकीर्णा
स्तुयायासमप्रतुः ॥ तत्राभिः सर्वतः स्वर्णाः पर्वतः प्रतिभासते ॥२६॥
मस्वर्णाः कंदरेणीवनदीपाति रिवापरः ॥ तस्य पश्चोत्तरे भागे घोरे ह्या
समोत्कटे ॥२७॥ संकटे विषमे दुर्गे मैरवे रोमहर्षणे ॥ मृगासिंह
समाकीर्णावकुश्वापदसेविते ॥२८॥ वल्लीवृक्षादिगहनो शिवा

पातालनि नादे ॥ दुर्गेस्मिन् वसतेरौद्रः कामरूपीतिनामतः ॥ २९ ॥ व्याघ्र
श्रेष्ठोरितात्वम्भा भीममहादंष्ट्रोमहाबलः ॥ महापर्वतसंकाशोमेघगर्ज्जि
तनिस्वनः ॥ ३० ॥ महागुहादरीवक्त्रो तीक्ष्णदंष्ट्रोनखायुधः ॥ गोभि
लोनाम धर्मात्मा सगोपो गोहितेरतः ॥ ३१ ॥ कदाचित्तस्य गोष्ठस्य
त्रि = धेनुर्गौ घनपरिच्छदा ॥ तस्य गोष्ठपरिभ्रष्टा वत्सलात्स्वगन्तु सया श्रुपा
॥ ३२ ॥ चरंती व्याघ्रमुखरतः सा धेनुः समुपस्थिता ॥ तामि दुद्रावती
व्याघ्रः स्थित्वा स्थितिं श्रोतिर्वा ब्रवीत् ॥ ३३ ॥ व्याघ्र उवाच ॥ त्वमघाविहि
स्वयं तान्भक्ष्यं प्राप्तासि धेनुके ॥ तिष्ठतिष्ठ भयं स्वस्था किंभीता घकारि
ष्यासि ॥ ३४ ॥ मया घत्वां मद्वायिष्यामि दुर्लभं नवजीवनं ॥ निःस्वे
ह स्ववद्धु पौर्लस्य प्राप्ते कालेबुभुक्षितः ॥ ३५ ॥ श्रुपत्या स्त्रिकरिष्या
मि मांसेन तु धिरेणतो ॥ धेनुरुवाच ॥ व्याघ्रस्य वचनं श्रुत्वा नेपु
रं लोमहर्षणं ॥ ३६ ॥ तदा सा कांपिता धेनुर्वाचं वाक्यं लोपयन्ता ॥ स
स्वत्रूपान्वितं बालं मद्गृहे दुःखम प्रदं ॥ ३७ ॥ दृष्ट्वा कामेरक्षयि प्रातं
त्वयायापरिपीडितं ॥ वत्सस्मरंती सा धेनुः स्नेहात्तीन्मुद्या पीडिता
॥ ३८ ॥ रुदंती भवशोके नु वत्सला भवत्सला ॥ रुदन्ती करु
णां दीनानितरा शाश्वत्र्दस्मीते ॥ ३९ ॥ हष्ट्वा तं वत्सलां व्याघ्रः कंद

इतिहास ८७ मातास्मद्दुःखिता ॥ उवाच वचनं घोरं वकुलो किं नु शोचसे ॥४०॥ दैवाद्देव समुच्चये
प्रपन्नासि मदन्यस्मिन्मे यदृच्छया ॥ नु दत्त्वा वाहसत्या वाक्यं तेजो वित्त ध्या०३३
मवत्ते ॥४१॥ विहितं मन्मने लोके स्वयं प्राप्तासि धेनुके ॥ मन्युस्ते
वितो घेवकथ्या किमनुशोचासि ॥४२॥ कौतूहलं मे घजातमशो
चं कथय यस्मे ॥ व्याघ्रस्य वचनं श्रुत्वा वकुला क्रूरमब्रवीत् ॥४३॥ वा
वकुलोवाच ॥ नाहं महासि मे ताप्य कामकूपतप्या स्तुते ॥ त्वा सम्मा
साधु लोकस्य परिवादोऽत्र विद्यते ॥४४॥ जीवितान्ते शोचामि व
प्रव्यंमन्ताम्मया ॥ जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ॥
४५॥ तस्मादपरिहार्येऽर्थे न शोचामि महाधिय ॥ देवैरपि सदा स
वैर्मर्त्तव्यमवशैर्ध्रुवं ॥४६॥ तस्मान्न चाहमेके व्याघ्र शोचामि जी
वितं ॥ किं तु स्तेहवशाद्व्याघ्र दुःखं तु तदितं मया ॥४७॥ अस्ति मे हृदि
सन्तापः तं च त्वं श्रोतुमर्हसि ॥ प्रथमे वयसि वर्त्तन्ती प्रसूता हं मृगा
धिप ॥४८॥ ६९ः प्रथमं जात एवं सुतस्तव मम बालकः ॥ क्षीरपः
सूक्ष्मे वत्सः स्तन्यपानात्पापि जिघ्रति ॥४९॥ स च मे गोकुले वद्धः क्षुधा
र्त्तो मां प्रतीक्षते ॥ इति मत्वा तु शोचामि कथं जीवि ष्यते सुतः ॥५०
॥ तस्य शुचामि सन्तं तदन्तु ९ क्रस्ते हवशागता ॥ पायपयित्वाद्ध तं वत्सं
मया गतिं सपन्मदूनि ॥५१॥ सर्वैर्विसमाप्यायित्वा च सादिश्य चाहिता

हितं ॥ पुनः श्रुत्या गमिष्यामि पथे हं न यियासि ॥ ५२ ॥ प्राय येनागमिष्या
मि पुनर्व्याघ्र तवालयं ॥ श्रुत्वा तु कुलावाक्यं स्मगेहे गोवाक्यमब्रवीत् ॥ ५३
॥ व्याघ्र उवाच ॥ किं ते पुत्रे सा कर्तव्यं मदग्रा किं न तु प्रसे ॥ वस्यांतु सर्व
म्मतानातास्त्रयूतलोमा निरीक्ष्य च ॥ ५४ ॥ तं पुनः कवयावि प्राप्नुपुत्रीतिम्मा
वसे ॥ नमस्त्रात्तो दातं तमाता तातापिता स्मृतः ॥ ५५ ॥ प्रान्तु वात्ते पारिवा
तुं ममहालिप ध्यं गतं ॥ कपेतं गोकुले गत्वा गोपीजनमाकुले ॥ ५६ ॥ नु
वसैर्नादितं रम्यं वालवत्सासिन्नायितं ॥ स्वयं सामतं पैलोकस्य स्वर्गतु
ल्यतसंशयः ॥ ५७ ॥ नित्यं प्रमुदितं रम्यं सर्वदेवतपूजितं ॥ यत्पवित्रं
पवित्राणां मंगलानां च मंगलं ॥ ५८ ॥ यत्तीर्थं सर्वतीर्थानां रम्यीर
म्यमुत्तमं ॥ समस्त गुणा संपूर्णं मीश्वरायतनं परं ॥ ५९ ॥ यत्सेव्यं
सर्वदेवतानां मूर्त्तिस्वगं सिमात्विंतं ॥ गोपीमंथानस्याद्धनु वालवत्सर
वेणा च ॥ ६० ॥ गवां हुंकारशब्देन यत्र लक्ष्मीर्विनश्यति ॥ यत्र वत्सा
स्वहुंकारकैस्ता मान्दुकूलनया ॥ ६१ ॥ कुर्वति मानात्प्रदेवापि स्वेच्छा
लीः पुत्रकांक्षया ॥ वज्रोपेः पालिता सूर्यवाङ्कयु प्रकटं तप्रमे ॥ ६२ ॥
प्रगीतं तत्र संला पैवीलिता स्फोटनादिभिः ॥ हतस्ततः स्थितैर्वत्सै
कूर्दमानैः समंततः ॥ ६३ ॥ सरोवद्भाजते गोभिः चलद्भिरिव पर्वतैः ॥
गत्वानिकेतनं रम्यं मातरं भ्रातरं स्तनं ॥ ६४ ॥ हृष्टा सा सर्वजनं हृयः

कथ्यं प्रत्यागमिष्यामि ॥ पंचभूतानि मे मे देपिवंतु काधरंतव ॥ ६५ ॥ समक्षं च्चये
त्वनिराशानि भूतानि वाङ्मात्रेण करोम्यहं ॥ वकुलोवाच ॥ श्रपथम ध्या० ३३
श्वचनं व्याघ्र स्थास्यसत्यं वत्सक ॥ ६६ ॥ हत्वासखीजनं बालं गोपांश्च
परिपालकान् ॥ गोपीजनस्य पामं त्यजनमाचाविशेषतः ॥ ६७ ॥ श
पथैरागमिष्यामि स्वकर्मा यादिसत्यसे ॥ यत्पापं ब्रह्महत्यायां पि
तृमातृवधेनच ॥ ६८ ॥ तेन पापेनलिप्यामिनागच्छेहं पुनर्यदि ॥
॥ यस्तु बालं वलीवर्द्धं विषमांवाहयेत्पुरं ॥ ६९ ॥ तेनपापेनलिप्येहं
नागच्छेहं पुनर्यदि ॥ यस्त्या पंचलु कुकान्नेच स्नेक्षा तीरथ दायितो ॥
७० ॥ तेनपापेनलिप्येयं नागच्छेयं पुनर्यदि ॥ सम्हुह त्वात्म यः
कन्यां द्वितीयं दातुमिच्छति ॥ ७१ ॥ तेनपापेनलिप्यामिनाग
च्छेहं पुनर्यदि ॥ गोस्वकर्त्रीसु येयेतुः पापेन ताडयन्ति च ॥ ७२ ॥ ते
न पापेनलिप्यामिनागच्छेहं पुनर्यदि ॥ पादैः स्पृशति ये गां
वा ब्राह्मणंवनं सौतिच ॥ ७३ ॥ तेनपापेनलिप्येयंनागच्छेयं पुन
र्यदि ॥ द्विभार्यः पुरुषो यस्तु एकाग्रे हंतवर्त्तते ॥ ७४ ॥ तेन पापेन
लिप्येयंनागच्छेयं पुनर्यदि ॥ कृष्यायांकस्यमानायां सतरायं
करोतियः ॥ ७५ ॥ तेनपापेन लिप्येयं नागच्छेयं पुनर्यदि ॥ गृहेय

स्यागते विप्र निराश्रः प्रतिगच्छति ॥७६॥ तेन पापेन लिप्येयं यन्नाग
च्छेयं पुनर्यदि ॥ स्वल्पकेषु च यत्पापं परद्रव्यापहारिणां ॥७७॥ तेन
पापेन लिप्येयं यद्यहं नागमे पुनः ॥ विवाहादानकृत पापं पित्रोः श्वशुर
योस्तु करोति यः ॥७८॥ तेन पापेन लिप्येयं यद्यहं नागमे पुनः ॥ ए
काकी मिष्टमश्नाति यः कश्चित्स्तुक वा यमः ॥७९॥ तेन पापेन लि
प्येयं यद्यहं नागमे पुनः ॥ विकलं चैव भर्त्तारं या नारी स्ववः मते ॥
८०॥ तेन पापेन लिप्येयं यन्नागच्छेयं पुनर्यदि ॥ गोघस्य तत्पा
पं यो हि विप्रस्य मारणं चरेत् ॥८१॥ तेन पापेन लिप्येयं यद्यहं ना पापि=
गमे पुनः ॥ यत्पापं द्विजाति दायाद यत्पापं तायं विन्दत ॥८२॥
तेन पापेन लिप्येयं यन्नागच्छेयं पुनर्यदि ॥ संध्याहीने व्रते भ्रष्टे
विप्रे वेदविवर्जिते ॥८३॥ तेन पापेन लिप्येयं नागच्छेयं पुन
र्यदि ॥ एककूपोदके ग्रामे ब्राह्मणे वृषलीपतिः ॥८४॥ तेन पा
पेन लिप्यामि यद्यहं नागमे पुनः ॥ शीतभीता पुत्र यो विप्रा
स्यागमित्वा स्वकान्वियाः ॥८५॥ तेन पापेन लिप्यामि यद्यहं ना
गमे पुनः ॥ पव पचेषु च यत्पापं तत्पापं स्मृता स्तु च ॥८६॥ ते
न पापेन लिप्येयं नागच्छेयं पुनर्यदि ॥ स्वाम्यर्थे हि त्यक्तानि त्यं तत्पा

११

॥ इत्येतैः पातकैर्लिप्येन्नागच्छेयं पुनर्यदि ॥ ८८

इतिहास ९९ पुत्रपराङ्मुखः ॥ ८७ ॥ तेन पापेन लिप्येयं नागच्छेयं पुनर्यदि ॥ शुध्यासं सम्मुच्चये
प्रत्ययं व्याघ्रः पुनर्वचनमब्रवीत् ॥ ८८ ॥ व्याघ्र उवाच ॥ ज्ञातः संप्रत्ययो ध्या० ३३
स्वाकं शपथैर्वृकुले त्वयि ॥ ८९ ॥ कस्तावित्मन्यसे गत्वान्स्वर्धोसौ वावितो मया
॥ तथापि काश्चिद्वदति शपथैर्नास्ति द्वयस्य ॥ ९० ॥ प्रायात्यागो सम्मत
ते स्वक्षात्रं व्यंतन तत्वया ॥ लोकेस्मिन्नास्ति काः कोचित्स्मूर्खाः पंडितमा
निनः ॥ ९१ ॥ आमायि व्यंति ते बुद्धिविकारु दं स्हृदयपा ॥ स्वपक्षाहेत
दृष्टान्तैर्ज्ञाना वृत्तवेत्तु सः ॥ ९२ ॥ मोह्यंती नरा दृढप्रत्ययप्राग्स्वाविध्या
रदाः ॥ तेत्यपात्यापितु यान्ति दर्पायंन्त्याति पथालाः ॥ ९३ ॥ स्मेते
श्रोन्तेता मेवाविद्वक मोविदाजनाः ॥ प्रायःकृता पौलोकोयमन्यते
नायकादिरा ॥ ९४ ॥ कायाः पौभिज्ञते लोको न लोकः पारमार्थिकः ॥
वत्सः स्त्री रत्नपुरुष्णापारत्यजमानतरं ॥ ९५ ॥ तत्त पश्यामि लोकोस्मि
न्नहं ते प्रतिकरोतिय ः ॥ सर्वस्य हि कृता पश्यमति मन्यावि वर्त्तते
॥ ९६ ॥ त्रटावि देवास्तरनरैः शपूर्वाः कार्यसिद्धये ॥ कृताः परस्प
रं सर्वं ते पथ्यं कुरुसाधनं ॥ ९७ ॥ सत्येनाग्ने शपेप पस्तु देवागेव
गरुसाति धो ॥ तस्माद्विवस्वतो साधर्मस्या पथ्यं विकृतानि ॥ ९८ ॥ माते
शुद्धमवि देवशापथ्ये र धवावे ॥ तेन ददाशीतं सर्वं यपथ्येष्कुरुसाप्रतं
॥ ९९ ॥ वृकुलोवाच ॥ एवमेतन्महाभाग कसत्वा वचायेन्ददानः ॥

आत्मा वैवं वित्तस्तेनयः परं वंचयिष्यति ॥ ९० ॥ नास्ति भूमिसमं दानं ना
स्ति दानसमो निधिः ॥ नास्ति सत्यात्परो धर्मो नानृतात्पातकं परं ॥ ९१
॥ अपवादो भवेद्येन येन वा प्रत्ययो भवेत् ॥ नरकं गम्यते येन न तत्कर्म
समाचरेत् ॥ ९२ ॥ व्याघ्र उवाच ॥ बहुले गच्छ पश्य त्वं पुत्रकं पुत्रवत्स
ले ॥ पाययित्वा तु तं वत्सं भवालिस्यव मत्प्रति ॥ ९४ ॥ मातरं भ्रातरं
दृष्ट्वा सखीः स्वजनं बांधवान् ॥ सत्यमेवाग्रतः कृत्वा शीघ्रमागम्यतां कु
रु ॥ ९५ ॥ भीष्म उवाच ॥ एवं सा प्रत्ययं कृत्वा बहुला सत्यवादिनी ॥ प्र
स्थिता तु मृगेन्द्राय नाथ्यवत्सला ॥ ९६ ॥ अथ दुःखार्ता रुदती
तापसमना दुःखिता ॥ निश्वसन्ती बहुलरीपरिजिता शोकसाग
रे ॥ ९७ ॥ कारियांयिकलमनवाविजनमेव वनगोचरे ॥ अथ प्राप्ता त्वयं परि
श्रान्ता विलपती दुःखिता ॥ ९८ ॥ सा दृष्ट्वा कुलागत्वा बहुला
कुलाविक्रमा ॥ अधावत पश्य धावन्न पुत्रक रवी ॥ ९९ ॥ अपसर्प
तां वत्सो वा अपयकिरुलमाणं ॥ स्मरंती सत्यवचनं दत्यान बहुला
तनः ॥ १०० ॥ पश्यंत वात्मकं वत्सं गगस्थ्ववं धेनु वाधितेः ॥ त्रस
मायास्तत्वं सो वत्सो तस्मापि पानुरयतः ॥ १०१ ॥ संप्राप्य मातरं व
त्सः शांकितः परिपृच्छति ॥ वत्स उवाच ॥ नैतत्पश्यामि सौम्यत्वं दुः
र्मनाइव लक्ष्यसे ॥ १०२ ॥ अद्य नाचापते दृष्टिर्दुर्मना इव लक्ष्यसे ॥ बहु

श्रवणद्वादशीमा० ५. ९

10°

इति हास लोवाच ॥ पितवत्र स्ततंम हंकार मांयदि दृच्छति ॥ २२३ ॥ आगता हंते सम्मुखे
१०० वक्ते हात्कुरु यथा प्रियती ॥ अपारिवमांमंदंडत्र उर्लभंममद र्शनं ॥ २२४ ध्या० ३३
॥ एकाहम घमेपी त्वा प्रत्स्यवेकस्य यास्यासि ॥ मयापि पुत्र गतव्यं
प्रापये सगालहं ॥ २२५ ॥ कामुक्तप स्यव्याघ्रस्य दत्तव्यंवा घतीवितं
॥ तन्मातृवचनं श्रुत्वा वत्सो वचनमब्रवीत् ॥ २२६ ॥ वत्स उवाच ॥
अहं त्वया मिव धन्यत्यंगाद्रामि धासि ॥ हला धंमं माय मरसातं
यासह नश्यं स्यय ॥ २२७ ॥ एकाकिनापि मन्तव्यं मयासत्यं त्वया
विना ॥ यदि मा सहिमं ग्राम भावृते व्याघ्रो वधिष्यति ॥ २२८ ॥ याग
तिर्मातृ सहतां फलं स्वामी भविष्यति ॥ अवश्यमेव यास्यामि
त्वया सह नश्यं स्यय ॥ २२९ ॥ अपवातिष्ठमातृ त्वयस्य पप्याकरत्त
तेमम ॥ जनन्या विप्रयुक्त जीवितं किं प्रयोजनं ॥ २२० ॥ अता स्य
स्यचमातृत्यको मिता प्याभविष्यति ॥ नास्ति मातृसमोबंधुर्बा
लानां क्षीर पायिनां ॥ २२१ ॥ नास्ति मातृसमानाथो नास्ति मातृ
समागतिः ॥ नास्ति मातृसमः स्नेहो नास्ति मातृसमं सुखं ॥
२२२ ॥ नास्ति मातृसमो देव इहलोके परत्र च ॥ एष एव परो धर्मः
प्रजापति विनिर्मितः ॥ २२३ ॥ यः स्तोषपतिमा पुत्रःस पति परमां गतिं

१००

मास्नानादपरोक्षे याचन्त्वा मलैः समाकुला ॥ १२४ ॥ वेदनैर्विविधैर्दुः
खैः प्रसूयेता विक्लाश्रिता ॥ स्तन्यं वै वा दत्त्वासा गोपायाति वत्सला
॥ १२५ ॥ स्वरूपमलमये पंके मग्नास्ति हा विवर्धते ॥ प्राणैरपि प्रियात्पुत्रान्
मन्यते पुत्रवत्सला ॥ १२६ ॥ कः तासां निःकृतिं दातुं शक्तो वर्षश
तैरपि ॥ एवं धर्मो मनतो माता पुत्रस्य दैवतं ॥ १२७ ॥ वकुलोवाच ॥
ममापि विहितो मातः पुनस्त्वं पुत्र गामिष्यासि ॥ न चान्यस्याभवत्सत्यु
रत्येषी मेव मत्पुना ॥ १२८ ॥ अपाश्च मामिदं पुत्र मात्रसंदेश मुत्त
मं ॥ अनुतिष्ठ स्वमनाकमेतन्नान वह्वका ॥ १२९ ॥ वने स्थले च वि
वत्र प्रमादकामा कारिष्यसि ॥ प्रमादात्सर्वमेतानि न प्रयाति न वसं
शयः ॥ १३० ॥ न बलाभक्तकर्तव्या विषमस्थोन्वयकाचित ॥ लो
भात्पिता सर्वे यामि लोके परत्र च ॥ १३१ ॥ मठन्नेष्टवीडुर्गा
विप्राति लोभमोहिताः ॥ लोभाच्छ्वापर्यन्त्युया विध्रांतापि समाच
रेत ॥ १३२ ॥ लोभात्प्रमादा द्विसंभात्रिभिर्नष्टो भवेन्नरः ॥ तस्मा
ल्लोभो न कर्तव्यो न प्रमादो न विश्ववसेत ॥ आत्मा रक्ष्यस्तु ते पुत्र १३३
पालितव्यः प्रयत्नतः ॥ सर्पाः श्वापदस्य श्वम्लेच्छचौरादि
संकटे ॥ १३४ ॥ तिरश्चा पापयोनीनां नामेक श्वसतामपि ॥ विर

इतिहास परीत्तावित्तानि विज्ञातत्र्यातिष्ठत्रक ॥ २३५ ॥ नाविप्रवसेदविप्रवस्तोपि सप्तुत्रेय
१९१ प्रवस्तेपि नाविप्रवसेत् ॥ विप्रवासाद्भयमुत्पन्नं मूलादेवानि कृतंतानि अध्या० ३३
२३६ नदीनां च नखानां च शृंगिणीनां शस्त्रपाणिनां ॥ विप्रवासो न तत्र
या कार्यः स्त्रीराजप्रेष्य जनस्य च ॥ २३७ ॥ नाविप्रवसेत्त्वदेहोपि च
पलत्वाच्छिष्यो यतः ॥ नविक्रियेतु मस्य सुतेन मत्प्रमादतः ॥ त्यर्थं
२३८ ॥ त्वाहं गयेन सततमाघ्रातव्यं प्रयत्नतः ॥ गावः पथ्यं
स्त्रियं चैव राजानं स्वार वृद्धया ॥ २३९ ॥ शास्त्रेण पण्डिताः सर्वे
ज्ञाने नैव तु योगिनः ॥ नैकाक्षि प्रेषणे घोरे धर्ममेकाविविंतये
त् ॥ २४० ॥ न बोधेन त्वया कार्यः सर्वस्मरणां ध्रुवं ॥ विज्ञानं संयुक्तं त्र
क्तेतपो हृज्ञात्ति वस्वसत्यमार्जवं ॥ २४१ ॥ तस्मात्त्वं न वक्तव्यं
तु तेन तमसङ्काचित् ॥ सर्वथापि त्वया तात न त्याज्यो धृतिः प्रयत्न
तं ॥ २४२ ॥ यतो नित्यं जगत्यस्मिन् वर्ततेत्येकः शोच्यतेऽकथं ॥ तस्मात्त्वं शो
कं त्यक्त्वा समधाकमनुपालय ॥ २४३ ॥ एवमुक्ता निमृत्यात्ति ध
र्म एकः सुहृत्तमः ॥ [illegible]रस्या प्राप्यत पुत्रमबाले सुतः ॥
२४४ ॥ शोकेन महता विष्टा बाष्पव्याकुललोचना ॥ विंतिः स्व
सन्ती वदी [illegible] ॥ २४५ ॥ अत्र हीनं जगत्यूत्यं पश्य

नागी० पं० १

त्वं घेव समा भवत ॥ २४६ ॥ विलिप्य बकुला तत्र उवाचेदं पुनर्वच ॥ नास्ति पुत्रसमः
स्नेहो नास्ति पुत्रसमं सुखी ॥ २४७ ॥ नास्ति पुत्रसमा प्रीतिर्नास्ति पुत्रसमा गतिः
॥ स्त्री पुत्रस्य जगत्सूत्यमपुत्रस्य गृहं माकिम् ॥ २४८ ॥ पुत्रेण जायते लोकान् स्तु
तिरेया सनातनी ॥ स्वावद्धती लोको यं वंशा किल शीतलं ॥ २४९ ॥ पुत्रगात्रपरि
ष्वंगः स्ववदनादपि शीतलः ॥ भीष्म उवाच ॥ इति उक्त्वा पुनस्तां ता निरीक्ष्य मा
पुनः पुनः ॥ २५० ॥ स्वमातरं सर्वा गोपीः क्रमात्ता पश्चात् पृच्छति ॥ बकुलो
वाच ॥ स्वपक्वस्तां वनो यमा तु सा दृष्टा गाधिः ॥ २५१ ॥ मुक्ता हि तेन श्रापये
त्रेहं पातान्मीसि ॥ मातव हि भवती द्दष्टु मातरं स्वं कुलं स्तु तं ॥ २५२ ॥ स्त्रागा
नासत्यवाकेन उत यी स्यामित्रव ॥ मातादर्शनस्यतत्सर्वं वालिश्रयाध
कृतं मया ॥ २५३ ॥ त्यासक्त वायं दौहित्रः किमन्य श्रुव्रवीव ॥ विपुलेवं
पकेदा नेम गुंडस्यामि मालिनि ॥ २५४ ॥ बसा भ्रो रे शिवयो निन्दे महानदे
घ पक्व वे ॥ तद्ज्ञानात्तत्क्षणात्तो वा पि किंचि उक्तं यदप्रियं ॥ २५५ ॥ तत्क्षम
ध्वं महाभागा पश्चान्यत्तत्कृतं मया ॥ सर्वाः सर्वगुणोपेताः सर्वलोक
स्य मातरः ॥ २५६ ॥ सर्वासां हि मया दत्तं रक्षध्वं मम कां ॥ स्वना प्यमव वा
लें दीनं दुःखं मम बालकं ॥ २५७ ॥ मातृशोकाभिसंतप्तं भागीन्यः पाल
यिष्यथ ॥ भागिनीनाम यं पुत्रः साम्रतं वा विशेषतः ॥ २५८ ॥ पालये
वालि खः सर्वाभिः पोष्यः पाल्य स्वपुत्रवत् ॥ वरत्तं विषमे स्याने गच्छते

मरगोकुले ॥ २५९ ॥ अकार्येषु प्रवर्त्तन्तं भगिनीं स्त्योदरां यिष्यथ ॥ परपुत्रेषु वि
त्तानि यासां वै पुत्रवत्सम्भवेत् ॥ २६० ॥ ताधन्यास्ताः कृतार्थाश्च ताश्च त्रैलोक्यस्य मा
तरः ॥ मोदन्ते देवलोके पुत्रागारास्ताश्च देवाः ॥ २६१ ॥ याः पालयन्त्यनाथा
श्च परपुत्रात्स्वपुत्रवत् ॥ तस्माद्धन्ता यमे पुत्रं पुत्रवत्पालयिष्यथा ॥ २६२
॥ तम घंवमहाभागाः श्रयासे पुत्रत्यसंशयात् ॥ नचास्मज्जन्मेनैकार्यं स
खिया मतः कथंच ॥ २६३ ॥ सवकीर्यावहिर्जातोऽश्वचास्य्यंतमस्य रामयुतः ॥ २३
त्वैतच्च कुलावाक्यं माता सख्याश्च वाविक्कलाः ॥ २६४ ॥ विषाद पूर्णंजर
मरिन्द्र पुरवापिसिता: ॥ इतेव्य ऊचुः ॥ अहो स्वामहदाश्चर्यं पंचाश्चा
वदन्तं महत् ॥ २६५ ॥ यवेद्धुनघताभीमं वकुले यत्त्वामिरसि ॥ श्रापयैः स
त्यवाक्येन वाचितं तत्त्वायतोऽमयात् ॥ २६६ ॥ भाषितव्यः श्रयत्नेन त
त्वा पंगम्यतेऽपुनः ॥ बकुलेनैव गन्तव्यं धर्मायप्रहृतं मस्तव ॥ २६७ ॥
यथा लेखश्रुतं त्वं कोऽसत्यलोभेनगम्यते ॥ श्रवेण पापुराणे गीतासु
षिभिर्धर्मवादिभिः ॥ २६८ ॥ प्राणात्यागेऽस्मत्सत्ये शापयैतां स्तिप
तकं ॥ उक्त्वान्तं तन्मेवयन्नूप्सा यानाप्राणारक्षतरा ॥ २६९ ॥ सन्त्वंत
वरा तन्नु सत्यं स्यात् सत्यं च वान्तं भवेत् ॥ कामिनीनां विवाहेषु
गवां भक्तेन प्याबने ॥ २७० ॥ ब्राह्मणस्यात्रिपत्तौ च शापयेन्नास्ति
पातकं ॥ बकुलोवाच ॥ परेषां प्राणरक्षार्थं वदेदैवान्ततं वचः ॥ २७१ ॥

नात्मार्थमुत्सहेद्वक्तुंनचाल्पमप्यनृतंवचः॥एकःसंस्थीयतेगर्भेजायतेम्रियतेत
था॥१७२॥भुंक्तेचैकःसुखंदुःखंततःसत्यंवदाम्यहं॥वदंतिऋनयःसर्वेनास्ति
त्यातकंपरं॥१७३॥ततःपापतरंनास्तितस्मात्सत्यमुदाहृतं॥आदित्यचंद्रावनि
निलोनलश्चद्यौर्भूमिरापोहृदयंयमश्च॥१७४॥अहश्चरात्रिश्चउभेश्चसं वः
ध्येधर्मश्चजानातिनरस्यवृत्तं॥सत्येप्रतिष्ठितालोकाधर्मःसत्येप्रतिष्ठितः लो
॥१७५॥उदधिःसत्यवाक्येननमर्यादांनेवलंघयेत्॥विसवेषाप्यथवादत्वाव
लिःपातालमाश्रितः॥१७६॥यज्ञभागंचबलिर्वलिःसत्यवाक्येनतिष्ठति द्र
॥अवाप्यत्प्रसादेनपातालंस्वर्गमुत्तमं॥१७७॥अनेकजन्मसंसिद्धंतत्प
सापिदुरासदः॥अवद्धमानःशैलेंद्रःपातशतंसत्याद्धृतः॥१७८॥सत्ये
नसंस्थितावेदास्तथावापिशिविवर्द्धते॥स्वर्गापवर्गनरकाःसर्वेसत्ये
प्रतिष्ठिताः॥१७९॥आकुप्यानियताःसर्वेवाङ्मनःकायानिश्चिताःपरत्ता
लोपपद्यतेवाचामथीवंतेनुलोवितं॥योन्यथासंतमात्मानमन्यथाप्र
तिपादयेत्॥१८०॥किंतेननकृतंपापंचौरेणात्मापहारिणा॥तस्
मान्नैवात्मानमात्मनापावैलोपयो॥१८१॥यास्यामिनरकं
घोरंविलुप्यात्मानमात्मना॥अगाधेविमलेशुद्धेसत्यतीर्थेशिलाम
हृदे॥१८२॥स्नात्वापापमलैर्मुक्ताःप्रयांतिपरमांगतिं॥अश्वमे
धसहस्रंचसत्यंचतुलयाधृतं॥१८३॥अश्वमेधसहस्राद्धिसत्य

इतिहास॰ मेवातिरिच्यते ॥ सत्यं साधुतपः श्रुतं च परमं क्रोधादिभिर्वर्जितं ॥ ९८४ ॥ सत्यस्त्रये
९॰३ स्वाधीनं च जगत्त्रयं प्रभवतामिदं सत्यं परं श्रेयसां ॥ साधूनां निकषः ध्या॰ ३३
सतां कुलधनं सर्वार्थसिद्धया ॥ ९८५ ॥ यत्सत्त्वाप्यव धारयन्ति वादिवंततत्से
व्यते साधुभिः ॥ सख्य ऊचुः ॥ वकुले सि नम स्वकार्यस्य सर्वैरपि सुरासुरैः
॥ ९८६ ॥ यात्वं परग सत्यं तत्र धारणं सत्यजासि ढुत्यजान् ॥ स्रुमः किंतव
कल्याणि वकुले सत्यवादिनि ॥ ९८७ ॥ त्यागेतानेन त्रैलोक्ये नाश्रा
प्यं किं विद्यते ॥ त्रावियोगं वपश्यामत्या गात्कस्मात्कुतेनतते
नते ॥ ९८८ ॥ नहि कल्याणि सत्यानां प्रापदः संति कुत्रचित् ॥ श्री
राम उवाच ॥ एवमुक्ता सखीभिश्च सत्यानिश्चितमानसा ॥ ९८९
॥ वकुला विरहोद्विग्ना उच्चशोकपरिप्लुता ॥ इत्थं सखीजनं सर्वं
परिकम्प्य च गोकुले ॥ ९९० ॥ वकुला प्राहस्पितादेवास्ता सर्वामिति
समब्रवीत् ॥ दीतिं वकुराम भगिनि वत्रा उ मकांनि शाकरं ॥ ९९१
दशाधिरे वृत्तामात्मे वद्यारीगृहे स्रुहृत् ॥ सर्वान्विवृत्ताम्यया
स्य यद्यासापत्यस्तं उत्कंठः ॥ ९९२ ॥ स्वतनस्वेन प्रभावेन रक्षाध्वं
मम बालकं ॥ करुणा माहत्वा विता नांत या मात्मसमोजनः ॥ ९९३
॥ तस्मात्करुणाया बालमेतां परिपालयिष्यथा ॥ यस्मात्सिता वने
सिद्धासमवर्षिव वनदेवाः ॥ ९९४ ॥ वने चरन्तामबलं तेरक्षतस्तुतमम

दैवकाशोकपुन्नागा शालाऽर्जुनाकिंशुका: ॥१९५॥ शरसवंतु पादपार
सवेसदेशं मम वेसवं ॥ वालमेकाकिनं दीनं चरंतां विषमे वने ॥१९६॥
त्रै रक्षध्वं वालवत्संमे हा त्पुत्रमिवौरसं ॥ मातापित्रविनिर्मुक्तं मनार्थं
दीनमातृकं ॥१९७॥ विचरंतीमिमां मास्यामिं क्रंदमानं सुदुःखितं ॥ तर
स्येहाक्रंदमानस्य मत्सुवत्सस्य माधवने ॥१९८॥ मातृशोकाभिभूतस्य
स्यद्भात्यपासादितस्यच ॥ प्रदत्यस्यैकाकिनःसर्वं जगत्शून्यं प्रपश्य
तः ॥१९९॥ चरमाणास्य कर्तव्यं सावधानोपशोप्रयत्नतः ॥ भीष्म उ
वाच ॥ एवं संदिश्य वकुलाऽप्रवस्नेहविशंगता ॥२००॥ शोकाग्निसंत
प्तांतिरा पुत्राउवदर्शने ॥ विउल्काचक्रनाकीव लतेव पतितातरोः
॥२०१॥ अथ धेवयाऽस्मिन् हितां प्रसवलंतीं पदेपदे ॥ वत्सस्य त उचुः ॥ मा
भैश्व धेनुके नित्यमभयं वददामहे ॥२०२॥ उक्त्वा सर्वा स्वकस्तन्यं तव
स्वं चरयसुप्रने ॥ वकुलोवाच ॥ यदि तुष्टाः स्थ वं सर्वा देवता वरदा म
म ॥२०३॥ पुत्रोयं मम सर्वत्र रक्षितव्यः प्रयत्नतः ॥ भीष्म उवाच ॥ एवम
स्त्विति सर्वास्ता: सपुत्रं याव दुःखदुः ॥२०४॥ वकुलायाः प्रपश्यंत्या
दैवाद्दर्शनं ययुः ॥ विस्मितां चैव सा तत्र वकुला सत्यवादिनी ॥२०५
॥ स्वादमानाववृत्तास्मिन् त्वरा समवर्तत ॥ एवं सा वकुला धेनुर्वत्सं
संदिश्य दुःखिता ॥२०६॥ जगाम पुनस्तत्र यत्रासौ पिशिताशनः ॥ क्रा

स सा

इतिहास
२१४

तोविसृज्यागतास्मितस्थवान्नीत्मादसोप्यानकः ॥२०७॥ व्याघ्रं दृष्ट्वा तु सा सत्त्वस्थये
धेनुरिदं वचनमब्रवीत् ॥ आगतास्मि महाभाग सत्यधर्मव्रते स्थिता ॥ ध्या० २२
२०८ ॥ कुरु त्वद्विप्रियथाकामं मांसेन रुधिरेण मे ॥ तर्पयस्व वनस्थाने
पंचास्मतः पोदितास्ते नवै ॥२०९॥ व्याघ्र उवाच ॥ स्वागतं तव कल्याणि
बहुले सत्यवादिनि ॥ स पुत्रा जीव कल्याणि बहुले प्रसदं प्रात ॥२१०
॥ न हि सत्यवतां किंचिदशुभं विद्यते ॥ त्वयोक्तं बहुले सर्वं सत्यं श
त्यागमेऽपुनः ॥२११॥ तेन नः कौतुकं जातं प्रत्यागमने पुनः कथं ॥ स
त्यपरीक्षितुं भद्रे प्रेषितासि मया पुनः ॥२१२॥ अन्यथा मृत्युकाल
प्राप्तं कजीवं तीयात्त्यसे कुथं ॥ तन्मया कौतुकं स्पर्शात्सत्यं हृष्टं
वान्मया ॥२१३॥ तस्माद्धुनैव सत्येन विसृष्टासि मया पुना ॥ सत्ये
प्रतिष्ठिता लोकाः धर्मः सत्ये प्रतिष्ठितः ॥२१४॥ सत्ये प्रतिष्ठित
ज्ञानं सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितं ॥ सत्येन देवास्तिष्ठन्ति सत्येनापि पित
रस्तथा ॥२१५॥ सत्येन रुद्रवयवस्थैवासिद्धाः सत्ये प्रतिष्ठिताः ॥
धन्या गावः क्षितौ धन्या धन्या त्वमसि धेनुके ॥२१६॥ धन्यः
स राजा यस्य त्वं गेहे वससे तदा ॥ धन्यं च राष्ट्रं सत्तराधारिणी हृत
समन्वित ॥२१७॥ दत्तं तव बहुले पवित्रं दृष्ट्वा पापेन नाशितानि ॥ धन्या
स्ते वनरा ख्याता स्तेनैव स्युहतं तेहतं ॥२१८॥ तेषां हि सफलं जन्माये
नं

पिबंतिगवांपयः॥ गृहेंद्रःप्रत्ययंगत्वाविस्मयंपरमंगतः॥२२९॥ज्ञातःसंश
यश्चास्याकंतंप्रशंसितिस्वयः॥ सत्यमेवगवाहस्त्रानमेमोवातिज्जीवित॥२२
॥तत्कारिष्याम्यहंकर्मकस्येयपेनाकोंकिंयात॥मयाज्ञीवसाहस्त्रांयीभि
तितानिहितान्यपि॥२२२॥कस्तुलोकाग्निमिष्यामिहात्वेतत्कर्मदारुणा
॥गमिष्यद्भुवावतीस्यानिकारिष्यकायुग्मेपन॥२२३॥पतिष्यामी
तिमनःसंभवेद्याम्युक्ताशन॥प्राप्यपरिष्यानिजंदेहंयीष्मेमाहयं
॥२२५ प्यावन॥२२४॥वकुलेयनमयाज्ञायतेपःपरेयज्ञमिन्याकुदानमेकंक
लोकगो॥ सर्वेषामेवदानानामिदमेकमनुत्तमं॥ अभयसर्वभूतानां
॥२२७ नास्तिदानमतःपरं॥२२६॥अभयसर्वभूतानांमनोवाक्कायकर्मभिः
॥चराचरायस्थःप्रयच्छति॥सर्वभयानिर्मुक्तःपरब्रह्माधिगच्छति
नास्त्यहिंसासमंदानंनास्त्यहिंसासमंतपः॥२२८॥नास्त्यहिंसासमो
धर्मोनास्त्यहिंसासमंतपः॥नास्त्यहिंसासमाविद्यानास्त्यहिंसा
समंश्रुतं॥२२९॥नास्त्यहिंसासमंज्ञानंनास्त्यहिंसासमोदमः॥य
यादहिंसापरेनान्यत्सर्वविधीयते॥२३०॥सर्वेधर्मास्तथाव्या
धाविधीयन्तेद्यहिंसया॥योगच्छेत्तस्ययाथायातापवयाविनाशी
नी॥२३१॥धर्मस्थानस्तपस्वर्गमोक्षफलस्यच॥दुःखत्रयाभि
संतप्तःप्रक्षाद्यायोनरश्राश्रितः॥२३२॥ननपतेपुनर्दुःखैःप्राप्नुवि
शांभ्रतानांमम॥ पं॰८

पापविशुद्धये॥ नरादिशास्त्रसंनिपात्रकालोविस्तरस्यमे॥२२४॥
वकुलोवाच॥ नपःकृतेत्रशंसतिचेतायांज्ञानमुत्तमं॥ पं॰७

इतिहास० वरिष्ठमुत्तमं ॥ इत्येतत्परमं गुह्यं कीर्तितं वत्स मासतः ॥ २३३ ॥ सर्वमेव वि समुच्चये
१०५ ज्ञातासि केवलं सर्वविद् ह्यसि ॥ व्याघ्र त्वत्प्रसादेन त्य्रहं शापान्मुक्तो भवाम्य ध्या० ३३
हं ॥ २३४ ॥ व्याघ्र उवाच ॥ अहं देवैः उदाशान्तो व्याघ्ररूपो विनिर्मितः ॥
ततः प्राणिगवये घोरं ध्वंसकोहि नित्यसः ॥ २३५ ॥ त्वत्संपर्कोपदेशा
च्चाद्य संज्ञातं तव समस्तम् ॥ मुक्त शापः स्वकं संज्ञातः प्रसादात्तव शोभ
ने ॥ २३६ ॥ वकुलेन छन्नुष्याशिव देवा सा हिताम्भव ॥ त्वं वाप्यनेन
सत्येन गमिष्यसि परां गतिं ॥ २३७ ॥ श्रीयम उवाच ॥ ततस्तद्योग
मार्गेण व्याघ्रस्तु ज्ञातमानसः ॥ धारणा योगैः स्वकं देहं परित्यज्य
दिवं गतः ॥ २३८ ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तो योगैश्वर्यसमन्वितः ॥ स
विमाने न महता सेवितोऽप्सरसां गणैः ॥ २३९ ॥ विमाने संस्थितं द
ष्ट्वा विस्मयं परमं गता ॥ वकुला हृष्टपुष्टांगी गोकुलं पुनरागता ॥
२४० ॥ आगत्य च यथावृत्तं व्याघ्रसंवादमद्भुतं ॥ सखीभ्यः कथ
यामास गुरवे स्वपतिं प्रति पुनः ॥ २४१ ॥ वकुला तु समस्तं तत्काश्यप्याः
तावानिराकुला ॥ गोधनैश्च सर्वैः सर्वगोपगोपीजनैस्तदा ॥ २४२ ॥
विधिवाद ... सर्वां मत्सरं यमं वा ... ॥ यथा ... व ... ज्ञो कु
तत लप्रभावतः ॥ २४३ ॥ ततः स्वल्पेन कालेन सत्यवाक्यप्रभावतः ॥ ग्र
हीत्वा गोकुलं सर्वं गता स्वर्गमनुत्तमं ॥ २४४ ॥ मया ह्येतत्त्वया ज्ञानं सा

तः कुसुपरिच्छदं॥ गोपालानामिव तान्सर्वान्गोपीर्गोमंडलानिव॥ २४५॥ ज
लस्थचरगतान्सर्वान्वृक्षान्वल्मीकानिव॥ इति संगृह्य तान्सर्वान्वृक्षाला
ग्रास्थितान्दिवि॥ २४६॥ महाविमाने श्रीमद्भिरसंख्येयैः समाहृता॥ प्राप्य ब्रह्म
गृहान्नाम ऊर्ध्वमप्येवैः सहिता पुनः॥ २४७॥ उपर्युपरि लोकानां सत्याख्यं
लोकमाश्रिता॥ तत्र सा भोगसंपन्नैरसंख्यातैः सुवोत्तमैः॥ २४८॥
क्रीडते सहितास्तैर्यावदाहूतसंप्लवं॥ भीष्म उवाच॥ इत्येतत्सत्य
वाक्यस्य च महाभाग्यमुदाहृतं॥ २४९॥ यः पठेच्छृणुयाद्वापि स्वर्गलो
के सुखमश्नाति॥ वृक्षव्याघ्रसंवादं यः पठेत्सततं नरः॥ २५०॥ पुत्रवांश्च
यशस्वी वित्तवांश्च स प्राप्नोति परां गतिं॥ पुत्रैर्विरहिता नारी नरो वापि य
ठेत्सदा॥ २५१॥ सर्वपापविनिर्मुक्तः पुत्रैर्भवति संगतः॥ यः पठेत्स्ना
त्वा तु स्थाय नित्यं सर्वाश्च मीलुचे॥ २५२॥ सन्तानं पुराणं कृतान्लोकान्
संगृह्णाति समाश्रयः॥ गवां गोष्ठेषु पठतां गोवृद्धिर्नात्र संशयः॥ २५३
॥ देवमध्ये तु पठतां सस्यवृद्धिः सुजायते॥ गृहमध्ये तु पठतां बाला
नां चापि वर्द्धनं॥ २५४॥ दुर्गेषु पठतां नित्यं तत्र दुर्गस्य शोषणः॥
इतिहाससमुच्चये वृक्षलोपाख्यानं नाम त्रयोविंशतिमोऽध्यायः॥
॥ २३॥ वैशंपायन उवाच॥ भारतगतं भीष्मं सर्वशास्त्रविशारदं॥ देव
व्रतं महाप्राज्ञं सर्वशास्त्रार्थकोविदं॥ १॥ वेदवेदांगतत्वज्ञं ध्यानयोग

परायणां ॥ प्रणम्याशिरसा भीष्मं पप्रच्छेदं युधिष्ठिरः ॥२॥ युधिष्ठिर
उवाच ॥ पितामह महाप्राज्ञ सर्वधर्मार्थवागितिरतः ॥ विद्वत्से एतस्योपूत्तमा
त्फलं तद्वदस्व व्रत ॥३॥ भीष्म उवाच ॥ शृणु वत्स प्रवक्ष्यामि माहात्म्यं विद्वत्तं
एतस्यास्य च ॥ कन्यका सुव्रता नाम विमुक्ता कर्मबंधनैः ॥४॥ अत्रै
वोदाहरंतीमामितिहासं पुरातनं ॥ सुव्रतायाश्च संवादं यमस्य च ।
महात्मनः ॥५॥ कन्यका सुव्रता नाम वरांगी वरवर्णिनी ॥ सुशीला
रूपवेषा च सौंदर्यैर्गुणैर्निर्मिता ॥६॥ पिता तस्य महाप्राज्ञः सर्व
शास्त्रार्थकोविदः ॥ व्याख्यानजपशीलश्च स्वाध्यायपरिनिष्ठितः ॥
७॥ तस्य विप्रस्य राजेंद्र भार्याप्यत्यंतसंमता ॥ पतिव्रता महासाध्वी काम
धर्मेणायोजिता ॥८॥ तत्पत्ते नैव दुःखेन गृहस्थाश्रमनिःस्पृहः ॥
तेषां वनं जगाम च व्रजविप्रेंद्रः शंसितव्रतः ॥९॥ ऋषिभिः सेवितं पुण्यं
शाकमूलफलाशनैः पुण्यैः सरोभिरमलैर्वृक्षखंडैश्च मंडितं ॥१०॥
सतस्मिन्मुनिभिः सार्द्धं ध्यानयोगपरायणः ॥ निवासं कृतवान् रा
जन् सुव्रतायाः स्वरूपकरां ॥११॥ नैधनं बाला सुसक्ता मातुः क्रोशे
नधीमता ॥ बाल्ये वयासंवर्त्तती मातृही नापि शेर्वंशमात् ॥१२॥ पु
त्रकैः क्रीडति मे रेनी लीलाभार रंडे श्च शोभते ॥ अन्यैश्च विविधैः हि पैः
पितास मनुपालयत् ॥१३॥ पालयामास धर्मात्मा पुत्रिकां हृदयोपमी

॥ तामेव संततिं सर्वां मन्यमानो महातपाः ॥ २४ ॥ शिष्टत्वात्सुव्रताया
स्तु पिता दुहितृवत्सलः ॥ पाणिं न ग्राहयामास मत्तो हीनेति चिंतयन्
॥ २५ ॥ किंतु तामिह शास्त्रैः संस्कारैः सर्वधर्मवित् ॥ ब्रह्मिकापत्न्या सम्य
क्सन्न्यासं नाकरोद्वशी ॥ २६ ॥ इति संरक्ष्य तां बालामात्महीनां तपस्
स्विनी ॥ संयुक्तः कालधर्मेण गायत्रा स्वर्लोकमास्थितः ॥ २७ ॥ ततः
सा कस्यकादीना पितृहीना सुदुःखिता ॥ विललाप च सा बाला पतिता शोकसा
गरे ॥ २८ ॥ सुव्रतोवाच ॥ अहो मे कापि ता बाली निराशी दुःखजीविता
॥ सत्यजगतत्पानघ दयालुः सर्वनिःस्पृहः ॥ २९ ॥ अहो सा सर्वभूतेषु म
मात्यंतं हितेरतः ॥ मामेवात्र परित्यज्य परलोकमितो गतः ॥ ३० ॥ नहि
परं दुःखं तादृक् पितृशोकेन विह्वला ॥ शरीरं धारयाम्येतत्तु परात्ययं जी
वितं ॥ ३१ ॥ बालत्वेपि मया प्राज्ञः परार्थे च वहिर्मुखः ॥ मामेव पालया
मास मात्महीनेति संस्मरन् ॥ ३२ ॥ मन्यप्यात्मस्यकावाहि मन्येव
स्या वराद्यः ॥ तथापि मां पितृवियुक्ता करुणयामिह केवलं ॥ ३३ ॥ येन
सेवाकृता बाला येनास्मि परिपालिता ॥ तेनापि चाविरक्ताहं गतो वि
श्वकं पंचत्वं ॥ २४ ॥ तथा बाष्पाति व्याप्ता मिसा ब्रह्मयुक्ता शते ॥ प
र्वताद्या पतिष्यामि पितृहीना निराश्रया ॥ २५ ॥ भीष्म उवाच ॥

इतिहास १०७ इति शोकातुरी बाली विलपंती निराश्रयां ॥ वो ध्यमातां महाभागौः सत्वये
सभार्यैष्ठन्ति सत्तमैः ॥२६॥ कन्यकाभीकदंताभिर्वयस्याभिः समे ध्या०३४
ततः ॥ आलिंग्यालिंग्य वास्थाभ्यां पीडमाना रुदुःखिता ॥२७॥ आ
गृत्य कुलगाधिस्थे यमः सर्वहितेरतः ॥ स्याविरो ब्राह्मणो भूत्वा
प्रावाचेदं वचस्तदा ॥२८॥ ब्राह्मण उवाच ॥ अलबाले विशालाक्षि
रोदनेनाति विफला ॥ नम्नृयः प्राप्य तेतात स्तस्माच्चार्हसि शोचितुं ॥
२९ ॥ यानित्य जीवितं लोके आयुष्य द्रव्य संचयः ॥ आरोग्यं वाप्रिय
संवासस्तस्मात्वाहर्सि शोचितुं ॥३०॥ त्वया वै तत्कृतं कर्म पूर्व
जन्मनि शोभने ॥ येनापि त्वावियोगो भूद्वरारोहे स्थानि गोचरे ॥
३१ ॥ हृद्भ्रंकाकरिणा कानीव तवतातो महायशाः ॥ त्वत्पारितो
यत्स्वात् दृष्टात यावज्जन्मान्तरे इहमे ॥३२॥ सुन्यस्य सर्व कर्माणि
समलोष्ठाश्मकांचनः ॥ या स्यामि परमे वाहि पदं नित्य करे
ष्याति ॥३३॥ ततः काले वशंप्राप्त पचत्वो करुणोत्सृष्टः ॥ स्वर्लो
कमध्यगाद्वाले त्वामेव परिचिंतयन् ॥३४॥ स्वकाम मनवाप्यै
व विधिना देशितो व लात् ॥ त्वां विहाय गतः कापि पश्य बाले
विधेर्बलं ॥३५॥ रक्षितमिदं कार्यं मिदमन्यकृताकृतं ॥ एवमीतास्य

मापुक्तं कृतांतः कुरुते वशं ॥३६॥ तस्मात्त्वं दुःखमुत्सृज्य ज्यष्ठो ह मार्गसिर
व्रते ॥ पितृमाता वियोगो मे सोयं येनाद्भुतत्कर्मयासानुत्तव ॥३७॥ पुरा त्वं सुंदरी
नाम वेश्याभूस्त्वाति सुंदरी ॥ नृत्यगीतादि निपुणा वीणावेणुवि
चक्षणा ॥३८॥ स्वर्णादिवस्तुतो शाक्त्रपलावण्यमेखला ॥ प्रभावी
पादना परस्य पनारीणां स्वर्णादिभिः ॥३९॥ त्वां हस्त्वा पतु पसुत्वा सुवेशांसु
विमूस्वरासी ॥ ब्राह्मणगुरो संपन्नः सह साकाममोहितः ॥४०॥
त्वं विदित्वा तपोभ्रष्टं ब्राह्मणं कामपीडितं ॥ ब्राह्मणगुरो संपन्नः
सह सा काममोहितः ॥४१॥ तं विदित्वा तथा भ्रष्टं ब्राह्मणं काम
पीडितं ॥ प्रावासंश्च रूपसंपन्न कृतिमत्वा विस्मृत एव ॥४२॥ प्रावानी
पत्तु गृहशो भवशी कृत्यादि बोकमः स्वरवाजनैः ॥ समास्वत
स्वत्तेनैव रामितासी द्विजन्मना ॥४३॥ एवं स गृह मातृीयते नैव
स्वमानुराया ॥ हत्वा स्य संपत्त दस्यासोघ घ प्या धर्मी दयोगुराः ॥
४४॥ सोपि पापरतिर्भूत्वो ब्राह्मणो विषयात्मकः ॥ हतः शूलेंडेरा
केनापिकामिनातव वेश्मनि ॥४५॥ विहाय भार्यां संयोगं गु
मां वित्तव वार्षिकीं ॥ प्रयातो नरकं घोरं स ह्यसंसर्गगर्हितः ॥४६॥
ततस्तस्य विना वृद्धो मातावरवराजा ॥ कृतो पुत्रवियोगेन भा
र्या विपति देवता ॥४७॥ दुःखाभिभूतमनसौ सत्वा मन्यंत सुदुर्मतिः

 ऋषाऊचुः क्रोधेन महता जातं तत्तव वंचनी ॥ ४८ ॥ मातोवाच ॥ स्वबधा
निघपुत्रस्यैव वधी कृत्यममात्मजे ॥ यदस्मामि वियोगाय वंचितो दुष्टचारिणि ॥ ४९ ॥ यस्मात्त्वं मम पुत्रेणा वियोगं समकारयः ॥ तेन जन्मान्तरे चैव मातृहीना भविष्यसि ॥ ५० ॥ पितोवाच ॥ बाल्ये वयसि वर्तन्ती पितृहीना सुदुःखिता ॥ स्वजनस्यापि दुष्टस्या सा भवति भाविता ॥ ५१ ॥ भार्योवाच ॥ कन्या भवतु सा चैव दीविवाहेन वहिःकृता ॥ स्वनाप्या शोकसंयुक्तः सापत्न्या निर्मोहिता ॥ ५२ ॥ आंगिराउवाच ॥ एवं माता पिता चैव भार्या च पतिदेवता ॥ ऋषाऊचुः परमसंक्रुद्धास्त्वाम कार्यप्रवर्तिनी ॥ ५३ ॥ तस्मात्सर्वकृतेनैव वाकर्मणा च रव गोणि ॥ इत्यूचुः स्वमनुष्या मा कन्यका भवती ह्यो ॥ ५४ ॥ सुब्रतोवाच ॥ त्वया जन्मान्तरे ब्रह्मन्तं घोत्तके मम न शोभते ॥ तस्मात्त्रव्रह्महिभगवन् पुच्छन्त्या मम मानो हि वृत्त ॥ ५५ ॥ इत्थं सुघोरकर्माणा हि पापाचारपारान्तप्या ॥ कृष्णवा लिरावा स्याहृत्य नाव लवादिनः ॥ ५६ ॥ दमास्तता समं श्वचक्री दशचक्री समो ध्वजः ॥ दशध्वजसमा वेश्या दशवेश्या समोन्नृपः ॥ ५७ ॥ एवं वदंति धर्मज्ञा बालिशाः शासितव्रता ॥ तस्माद्विजोत्तमा दस्मात्कि पंजन्मा भवन्मम ॥ ५८ ॥ आंगिराउवाच ॥ पापाचपरपरा पितृ

ब्राह्मणानां श्रेष्ठे कुले ॥ उत्पन्ना त स्ववद्या मिहैव सुतं हि विस्मितं ॥ पद
॥ ब्रह्मराक्षस्य महा ब्राह्मणोनि मित्र वदतो मम ॥ येन त्वं ब्राह्मणा कुलेस
मुत्पन्ना स महात्मानि ॥ ६० ॥ ब्राह्मणो ज्ञान संपन्ना सत्यवान् दृढव्रतकः ॥
सम: सर्वेषु भूतेषु ज्ञाननिष्ठ तकल्मष: ॥ ६१ ॥ ब्राह्मणा ज्ञान संप
न्नो सर्वेषु च गांविलक्षितं ॥ स्थावरेषु च सर्वेषु जन्महार्द्धि जितेन्द्रि
य: ॥ ६२ ॥ ईश्वर: सर्वभूतेषु च सत्यवान् निरंजन: ॥ तेन व्याप्तमि
दं सर्वं तन्मय त्वा चिंतयेत् ॥ ६३ ॥ ब्राह्मणाचार्य स्थितो विष्णो ब्रह्मा
त्मकोऽमिदं जगत् ॥ ये देवा मानवा ज्ञात सत्ता श्रीमत् ब्रह्मणा स्थि
त: ॥ ६४ ॥ श्रिया श्रियेषु त्रादिज्ञ: स्थिरवानि विरुद्धयो: ॥ वा हेन्द्रि
यार्थे निःसंग तपात्म ध्यान तत्पर: ॥ ६५ ॥ स स्पर्श ज्ञाना भोर
गा नाडु:खा त्यक्ति चा चिंतयेत् ॥ स्वानित्वे ताते पैते बाताति श्रि
त्याविगत स्पृह: ॥ ६६ ॥ तय स्यका मको धवृत प्यातत्स्व मे
व च ॥ निर्धृक्त: सर्वभूतानी हितेवपार निश्चित: ॥ ६७ ॥ मयद
प्यावितिर्धुक्त: सर्वदोष विवर्जित: ॥ समाहृत्यत या प्राणा
मपस्तं वृयया विधि: ॥ ६८ ॥ वदनुशी वय यामा समवस्था र
प्यरडानि स्वले ॥ प्यावीनि: केलम वब्रज सर्वलोक महेश्वर ॥ ६९
॥ उत्मलं वयातु त्मतो ॥ विवचार महो मिमा ॥ प्राप्रवाम्नवारीर

इतिहास स्यांते याजन्मांतराशितीः ॥७०॥ सकदाचिन्महाभागास्त्वकृद्धंहंश्रा समुच्चये
१०९ प्यसंकृते ॥ श्राम्यंद्धरवेदिकां विश्रदुवासनिरयधवीः ॥७१॥ वीरवा- अध्या० ३४
साम हासत्यः कशोमलितनस्तप्या ॥ निर्धूमो भस्मनाछन्नो हुता-
शन इवापरः ॥७२॥ तत्तानि शीघ्रे संप्राप्ते पुरीहतनत्पराः ॥ नराः
कवचसंयन्नाः खड्गवाणधनुर्धराः ॥७३॥ संनद्धा वहवः शूराभ
रीरवभयंकराः ॥ संप्राप्तास्त्वदुहाम्यासं विचरंतो यदृच्छया ॥७४
॥ ते पापमिरतानादृष्ट्वा ब्राह्मणं वीतकल्मषं ॥ वीरेण वायामीर
कृत्ता शायनं पर्यवारयत ॥७५॥ ऊचुस्ते तं महासत्यं वाक्यं
युक्तां कांतिः ॥ कुरुतोवाकस्यवाप्यं वं कोत्वं फलवृक्षो कतनाः
॥७६॥ ततस्तैनैव वयस्पोत्तां ब्राह्मणो न पप्या पर्तः ॥ चाक्रि
रेनैव विश्वासंमिश्राप्यारव्यातव शागतः ॥७७॥ वद्धुरुक्महा
प्राज्ञं दृष्ट्वा पापाविनिश्चयतः ॥ नैराकिस्थान संचस्तौ ब्राह्मणाग्र
वेकर्मीवित ॥७८॥ तेन प्रज्ञविदा श्रोतासत्य धर्मात्मकं वचः
॥ श्रुत्वा त्वेतस्य माहात्म्यमवगत्याविधेर्वशात् ॥७९॥ स्वस्य
वर्गोपरक्षकृत्यं परहाल्लिं ख्रम्यमतवरं ॥ तिष्ठ तिष्ठेति तानुक्त्वा
दीपमानो यथाश्मनि ॥८०॥ समालोक महात्मानमेवमुक्ताः

वतीतदा ॥ श्रूयतां मेऽद्य धर्मात्मन्वैरो नैव पापधीः ॥ ८२ ॥ अनेन यादृशं
वीर्यं तन्मयैव कृतं भवेत् ॥ गच्छ यामि तितांश्चक्रायापाशेष्मयस्त्रविमुच्यते
॥ ८३ ॥ शिवस्यास्य तरसा घातेनास्यविद्रुतम् ॥ शयनान्निर्मूलितं यात्परस्म
॥८३ पर्यापिताक्तिात्मनः ॥ इषदीपापादिभिरेवं सम्भारान्यतेपानिधिं ॥ न
मच्छायपयत्यात्यायाविपयपात्तिनिस्पृहः ॥ ८४ ॥ क्षम्य घातितं ता
दैवं तत्त्वया धर्मात्मकं वच ॥ प्रार्थितो मंतु सोऽसमस्य कृष्णत्तावसह
प्रश्रमे ॥ ८५ ॥ आकाङ्क्षा यादितेभुलमन्नभोजनाच्छादनादिभिः ॥
यत्तुगच्छतु खातिः शंकुके शोसिमालिनीवः ॥ ८६ ॥ स्यांपत्तामंत्र ध
र्मात्मनात्सिन्नाति सातिविस्मयो ॥ शरीरस्य हृतैतो यस्यायास्य पुनर्गंध
यष्याऽस्त्रवं ॥ ८७ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ इत्येवमुक्तो धर्मात्मा तृप्या
विमलमानसः ॥ उवाच वचनं प्राज्ञं विप्रः सर्वार्थनिस्पृहः ॥ ८८
॥ विप्र उवाच ॥ नवद्य घातेवापि पिपासयान्वितो यह क्षुधया केवलम्मा
गतोऽस्म्यहम् ॥ अतः परं नैव ममास्ति कांक्षितं निराकुलं स्वदेहि गान्तु
महेसि ॥ ८९ ॥ भज स्वराज्यं तव सास्यित्तानवोऽस्ति कृत्यं क
रिष्यादि मानसे ॥ त्वयानु मद्देहरागाजितुक्तायावद्य धर्मो किन हातं
श्रड्वाविस्मिते ॥ ९० ॥ त्वया समः कोऽत्र परात्मयालने श्रड्वानिष्ठितः श्रद्द

इतिहास रिक्तामिह ॥ परोपकाराय भवंति साधवोऽनुरागान्विताः एवं दृष्पादया समुच्चये
११० द्भव ॥ ८१ ॥ परस्यास्य देहे परितिष्ठितेमनन्तं यातुरश्चामा परतरो० धा० ३४
मनः ॥ इदं समालोक्य परोपि शोभते सुरक्तरागाय यतो हिताभिरुत्तात्मनः
॥ ८२ ॥ स एव धन्यः करुणाकृष्टमानसः परोपकारार्थमिहार्थसंप
दः ॥ बिभर्ति जः सर्वजनताश्रयो जनः फलान्वितः सुत्यपायादपो
पमः ॥ ८३ ॥ गतं समृद्धं धनधान्यगोधनैः प्राकृतैः कर्मभिरर्जितं तु
यदि ॥ ब्रजता हुताशन्ति यमहानिधेः प्रमादकं परं व्यजीवति लो
कर्माहिता ॥ ८४ ॥ न शोभते धन्यः सज्जनः सद्बुद्धिमान् परोपकारा
य भवत्यहो नरः ॥ महापद्यावारस्यपन्नपादपः प्रजेकशाखिकोऽस्या
य फलान्वितः किं ॥ ८५ ॥ कसेरा धर्मार्थिव त्यावितय स्तुरंति संसार
समुद्रमम्बरं ॥ भवंति तेषां सुहृदः सदा नरा स्वरन्ति ये धर्ममने
क संपदं ॥ ८६ ॥ धनानि धर्मस्य भवन्ति विघ्नवेतसोऽप्रयान्ति वृद्धिं
हि दिने दिने तरां ॥ न भोगतो न श्यति संपदा नरा शुभं यदा तु
श्यति न श्यति ध्रुवं ॥ ८७ ॥ सदृत्तसत्पापूरितेन मानसो धनानि
न च्छिन्नपमीयमानमनः ॥ हरंति तेषामपरो विचक्षणरागजालितं सर
तुष्यानि पतीरमालिकाताः ॥ ८८ ॥ चत्वारो धर्मस्य दायादाः धर्मचौरा

ग्निर्दृष्टजः ॥ ज्येष्ठो न मन्यते यत्र हरे नैव त्यव लाञ्छितं ॥ ९९ ॥ स्वकर्म
धर्मैत रसयुतान् नराग्र भ्रान्ति सर्वे यमसादनं यान्ति ॥ तथापि सर्वे विमुखा
स्वरन्यहोवि चेतनानां किमिहास्ति न दुष्करं ॥ १०० ॥ धनं शरीरं
स्वजनं हि जीवितं प्रियाणि [illegible] शरीरस्य पदुः ॥ चिंतयमः पश्य
ति दृष्ट चेतनो न तत्समः कश्चिदिहास्ति दुर्मती ॥ १०१ ॥ अनित्य
मेतत्सकलेवरं स्वरं विनष्ट [illegible] नामितं पश्यती ॥ वदामि किं ते
वदुना [illegible] नानि येत्यजन्ति धर्माय त एव पंडिताः ॥ १०२ ॥ ददाति धा
र्मिक [illegible] पात्रिताः फलं फलार्थिभिः सदैव [illegible] सदा ॥ स एव नि
कामहृज्जनैः रूपान्नितिः करोति स [illegible] ॥ १०३ ॥ इद
वतस्य दरिक [illegible] मयाविश्व [illegible] हिनेति संस्मरन् ॥ ग
तस्पृष्ट [illegible] भवाति भव्ये [illegible] पातितः ॥ १०४
॥ इदं [illegible] कलेवरं [illegible] सदा ॥ शा
रस [illegible] नैव ख्यानरः [illegible] चेतनः ॥ १०५ ॥
[illegible]
[illegible] ॥ भवान्ति दुःखान्नित [illegible] दुर्मतिः शरीरं स्वं [illegible]
मिच्छति ॥ १०६ ॥ यदस्य [illegible] भवामि

इति हास त्यनाकुलं ॥ उदीतमायता:सत्त्वहानिनि:स्पृह: प्रादीयमत्यंतसुखे सप्तत्रये
१११ तरास्पदं ॥ १०७ ॥ कियत्प्रमाणानेनशरीरधारणां भवत्यलं तत्त्यारि ध्या० ३४
णामभ्रमवेत ॥ शरीरसाध्ये चसुवो धसाधनं विविंत्यतत्वा ये
सुबोधसाचरेत ॥ १०८ ॥ महात्यनवत्तबालीविष्ठवेत:संप्रयाति
नाशाविपर्यीतबुद्धय: ॥ सतत्त्वमालोक्य विमूढभूसाधनं कि
मिनास्तीतिविविंत्त यिष्यासि ॥ १०९ ॥ विपर्ययज्ञाननमोति
स्पतिस्पथा प्यविद्यातमसीविमूलिता ॥ कोप्यतत्त्वमालोक्यतिस
न्निधौरवे: सुलोचनेवतिलताविविन्यतां ॥ ११० ॥ विपर्ययज्ञा
नाविनाशनपदावकाशोतिनिविविविविक्तचेतस: ॥ पदान्तर:
संदर्शिताशुभस्य प्यानवतन्नालाधनलोकानीदिन: ॥ १११
॥ प्रवत्तनादिसंयपप्योतवर्तनासर्वत्तिदोषा:प्रलयंप्रयाति
हि ॥ प्रवृत्तिदोषेषु तथाविनाशनकेन: कुमार्गकंयां हि योगम
तिदुर्मतेनाभविता ॥ ११२ ॥ पदायमादीनिवयोगसाधनान्य
वद्यसाम्यास्येनिविष्टचेतसा ॥ करोति योगाय सत्व ध्यतमत:
प्रयातिसिद्धिं सुखेन सत्पथ: ॥ ११३ ॥ कोवित्यमायाकुवि
दप्रमादवाचा विकल्पवाविद्धवाध ॥ कोचसत्त्वसर्वोत्तमवक
साधनंभवत्यतत्त्वस्य ददावित्यवक्रमितां ॥ ११४ ॥ यदायमाह

स्फुरद्वृत्तिं पंचकात् ॥ स्वरूपमाविश्यत्युत निश्चलास्थितः ॥२१५॥
तदात्मनीष्टं नीष्टं भवन्तीति सर्वदा विचार्य पश्चाद्धृदये च धार्यतां
॥ विविक्तसेवी विषयेष्वनिस्पृहः परेण चाभ्यासबलेन योगवित्
॥२१६॥ क्रमेण चित्तं विदधाति शोभने स्वरूपसंस्थं परमात्मनि
स्थिरं ॥ यदा त्वबुद्धं प्रतिरुद्धमात्मनि स्वरूपसंस्थानमुपैति तत्स्मृतः
॥२१७॥ तदात्मतत्त्वं भजते स तत्त्ववित् विहीनबाधेंद्रियवित्तगोचरः
॥ब्राह्मणउवाच॥ इतीदमुक्तं परमार्थवादिना विस्मयपत्रं श्रीव
तीति संश्रुते ॥ भवान्तुलोऽस्ति त्यजनं च मे ह्रिधकरोति का हरस्य महौष
भाजनं ॥२१८॥ विचिंत्य तन्मे त्यजनस्य दुःसहं भवान्धपातत्वाति
विष्णु ध्यः ॥ वदंति लब्ध्वा परमार्थसाधनं परात्प्रसिद्धि प्रवरेण
वत्सवा ॥२१९॥ कथं त्वहं दुष्कृतकर्मकारिणी मलीमसा दु
र्जनस्य वाश्रया ॥ विनष्टशोभा परवित्तहारिणी तरामि सं
सारसमुद्रमश्रमं ॥२२०॥ शकाद्य मे त्वत्यजनस्य सर्वथा भव
द्विधाः सर्वजनाश्च मृषताः ॥ इति ब्रुवाणा पुनरेव मुक्तकावास्तपो
निधिं त्वा कुरुणार्द्रमानसः ॥२२१॥ घटस्य भक्तिं प्रवरो न ने चे
तसा वदन्ति ते सुन्दरि कांक्षितं त्वया ॥विप्र उवाच॥ गुरुप्रमाणोऽ

इतिहास कृतवित्ततांस्तदागमेषु प्रवराः प्रवृत्तयः ॥ २२२ ॥ क्रमान्निनोदंभा समुच्चये
१२२ विवर्जितान्मास्त रतिसंसारसमुद्रमग्नं ॥ अधिंहकाद्यांतिपराय ध्या· ३४
१ रागास्तथा सुखेषु दुःखेष्वसमानबुद्धयः ॥ २२३ ॥ प्राद्रस्य भावावि
षयेषु निःस्पृहस्त रतिसंसारसमुद्रमग्नं ॥ स्थिरस्वभावाः शु
चयस्सुव्रताश्चरु प्रिया नित्यं विविक्तसेविनः ॥ २२४ ॥ स्वलोका
वासीभिरताः नरास्तस्योत्र रतिसंसारसमुद्रमग्नं ॥ अहर्निशं
चिंताविनिग्रहे रताः स्वपुत्रदारे प्रविसक्तबुद्धयः ॥ २२५ ॥ अप्रहृ
तानि गतानि वित्तवत्तयः स्त रतिसंसारसमुद्रमग्नं ॥ विनाशधर्म स
म स्याकिमनित्यवास्थ्यातितत्वैव दुःखानि शरीरमास्थिरं ॥ २२६
॥ पुनश्च जन्मानि विचिंतयानि प्रयत्न रतिसंसारसमुद्रमग्नं
॥ यदा स्यगर्भे विनिवेष्टयपीडनं विनिर्गमं बाल्यमप्यापियौव
नं ॥ २२७ ॥ पुनश्च वार्धकाविधिं वदंति येत रतिसंसारसमुद्र
मग्नं ॥ अखंडमध्यात्मरतान्निराकुलांस्तथापरे ब्रह्मणि
श्चलं मनः ॥ २२८ ॥ विरागयुक्तं विषयान्निवृत्तं रतिसंसारसमु री
द्रमग्नं ॥ नमोस्तु विश्वेश्वराय सर्वेनमः पुनश्च लोकत्रय
कर्मसाक्षिणे ॥ २२९ ॥ इति स्तुवाणाभिरताश्च विक्रमेतु रति
संसारसमुद्रमग्नं ॥ भजंतिते यो विमुक्तमनन्यचेतसास्तथैव त

त्कर्मपरायणा नराः ॥१३०॥ विनष्टरागादिगणा विमत्सरास्त
रंति संसारसमुद्रमश्रमं ॥ निवृत्तलोभा परिहीनमत्सरा निवृत्त
दस्मा विषये ष्ठुतिस्पृहाः ॥१३१॥ क्रमेण धर्मार्जितवित्तवृत्त
यस्तरंति संसारसमुद्रमश्रमं ॥ब्राह्मणा ऊचुः॥ इत्यमावेद्य
सत्यात्माय घामतासीवर्त्तते ॥१३२॥ नत्स्वं किं पर्यामासाति
गर्दंकारणायुवत ॥ वेश्या पापसमाचारायत्किं वित्तं दत्तुमर्हत
तु ॥१३३॥ ये वे यं तु त्व संसारं नरं नीतिता विचिंतयत ॥ तत्रैव वस
तिकृत्या तवान्यय त्कांप्स्यथा ॥१३४॥ उपस्पृश्यासि चोत्या प
पुष्पयौ विवान्य यप्यागते ॥ ततः प्रभृति तत्र वै संसारे ध्वातिनि
स्पृहा ॥१३५॥ सर्वान्भोगान्परित्यज्य धर्मं ध्यामि रताभवा
त् ॥ ब्राह्मणानां गवां चैव देवानां चैव सुव्रते ॥१३६॥ स्वार्ध्यं जा
तं परित्यज्य समलोष्टाश्मकांचना ॥ गर्हयन्ती तथात्मानं
पापानि कृतितत्परा ॥१३७॥ कष्टं चांद्रायणादि चरन्ततः काल
वशं गता ॥ तस्मात्त्वैनैवमहता कर्मणा वरवर्णिनी ॥१३८॥
उपदेशेन दानेन स्वल्पेनापि महत्सतः ॥ ब्राह्मणानां कृते
जाता सुव्रते ब्रह्मवादिनी ॥१३९॥ तेषां शापफलं चापि प्राप्त

113

वैतत्त्ववादिनी ॥ अनुग्रहाद्द्विजेंद्रस्य कस्मिंश्चित्कालपर्यये ॥ १४०॥ समुच्चये
विमुक्ता कर्मबंधेन परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा ध्या० ३४
महाभागा सुव्रता त्वंतविस्मिता ॥ १४१॥ उवाच दुःखनिर्मुक्ता ब्राह्म
णं ब्राह्मणात्मजा ॥ सुव्रतोवाच ॥ भगवन्सर्वधर्मज्ञ मम मातृपितृहिते
रत ॥ १४२॥ कस्त्वमत्यंततेजस्वी जन्मांतरविशारदः ॥ भूतं भव्यं
भविष्यं च सस्थूलं सूक्ष्मं तत्परापरं ॥ १४३॥ विप्रकृष्टं व्यवहितं सम्यग्
क्व पश्यंति योगिनः ॥ इति वेदविदो ब्रह्मन्वदंति विमलाशयाः ॥
१४४॥ यानुगत्वाद्दृष्टमं ब्रह्मन्ब्रूहि कस्त्वं महामते ॥ ब्राह्मण उवा
च ॥ अमोहमिह संप्राप्तस्तवानुग्रहकाम्यया ॥ १४५॥ वरं ब्रूयाः
मद्भक्तेय या मता स्विवर्त्तते ॥ एकं विप्रं समाराध्याविमुक्ताः कर्मबंध
नैः ॥ १४६॥ सुव्रतोवाच ॥ भगवन्मम माता च पिता चातिरवद्ध
धीः ॥ अत्येव बांधवाः सर्वे सुहृदः सर्व एव च ॥ १४७॥ प्राप्नुया
त्तव पुरे वैच पैव प्रापश्यन्ति सर्वसः ॥ स्वर्गे तिष्ठतु भगवन्यावा
वदाहूतसंप्लवं ॥ १४८॥ तथेति चोक्त्वा कौंते य पपमः सर्वहितेरतः
॥ अश्वचिंतश्चवपुः प्याप्त्याय तत्रैव तिरधीयत ॥ १४९॥ सुव्रता च म
हाभागा विशोका सर्वतिस्पृहा ॥ तपश्चचार तत्त्वं गीता स्मिन्नेव तपो

वने ॥१५०॥ श्रुतस्मृत्युक्तमार्गेण ब्रह्मर्षीन्द्र यतमाना स्वकर्मसु ॥ शाकमू
लफलाहारा विषयेष्वति निस्पृहा ॥१५१॥ व्रतोपवासनिरता देवता
र्चनतत्परा ॥ स्नाविरेतो वकालेन सम्यक्कृष्णासनमाप्नुवे ॥१५२
॥ उपदिष्टेन मार्गेण ब्रह्मविद्भिस्तपोधनैः ॥ क्व तु गृहेणावि प्रस्थ
महन्तो ब्रह्मवादिनः ॥१५३॥ दानेन विधिना चापि विमुक्ताः कर्मबं
धनैः ॥ प्राप्नुवन्तु पदं विष्णोर्यत्कोपि तं निमुक्षवः ॥१५४॥ तस्मा
त्वमपि राजेन्द्र बुद्धिमास्थाय सात्विकी ॥ विष्णुं वरेण्यं देवेशं सम
भ्यर्चय यथाविधि ॥१५५॥ ब्राह्मणान्सर्वधर्मज्ञान् सत्यधर्मप
रायणान् ॥ वासुदेवे जगद्धात्रि भक्त्या परमया न्वितान् ॥१५६॥
क्रोधलोभादिरहितान्परपीडा विहिनेत्स्नान् ॥ पूजयस्व सदा भक्त्या
दानमानार्चनादिभिः ॥१५७॥ यस्य प्रियाः प्रसीदन्ति तस्याव
श्यः प्रसीदति ॥ तस्मात्त्वं ब्राह्मणानुष्यन्तु बुः परं ब्रह्माधिगच्छति
॥१५८॥ वेश्यावापापसंसर्गाचारा परद्रव्यापहारिणी ॥ एकं प्रियं स
माराध्य विमुक्ताः कर्मबंधनैः ॥१५९॥ पर्यहितानिरतानां धर्म
कर्मप्रियाणां भवति पश्चमत्स्यानतो मुक्तिरिस्यकर्मणा ॥ इतिवि
मलमतोर्मिः कथ्यते ब्रह्मविद्भिर्नृपवर परत्वात्तत्परोस्मीर्विनिद्रः

॥९६०॥ त्रिभुवनगुरुमीशं केशवं केशिघातुं सरसिजविमलाक्षं यो
गिभिर्ज्ञानगम्यं ॥ जननमरणदुःखस्यापहन्त्यैव रेरायं ह्लितिपगुरा
गराणा संतितुं रांछ्जयाघं ॥ ९६१ ॥ इतिहासमिदं पुरायं हंसब्रतारव्या
नमुत्तमं ॥ ये पठंति नरा नित्यं सर्वे ते मोक्षयाधिनः ॥ ९६२ ॥ श्रा
वयेद्वा द्विजाश्रेष्ठान्ज्ञानयोगविशोनियतेंद्रियः ॥ तारत्समादज्ञावि
धिवत्सयाति परमां गतिं ॥ ९६३ ॥ इति हाससमुच्चये हंसब्रह्मणा सं
वादोनाम चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥
देवव्रतं महाप्राज्ञं ध्यानयोगपरायणं ॥ प्राप्तपुंसर्वस्तत्तातो
ज्ञितेंद्रियमकल्मषं ॥ १ ॥ मग्रघव्यंम हावीर्यं देवैरपि सवास
वैः ॥ सत्यसंधं जितक्रोधं समत्वे परितिष्ठितं ॥ २ ॥ नाराय
णो जगन्नाथ्येश्वरपरायभक्तवत्सले ॥ परमभक्तिमन्तप्राप्तवाङ्म
नःकायकर्मभिः ॥ ३ ॥ गुरुणा नामास्यदप्रात्तं मीष्मंकुरु
पितामह ॥ प्रणम्य शिरसास्मौ पप्रच्छेदं युधिष्ठिरः ॥
४ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ केचिदाहुः परं धर्मं केचिदाहुः परं धनं
॥ केचिदाहुः परं कामं केचिन्मोक्षं प्रचक्षते ॥ ५ ॥ केचित्प्रशंसंति सत्य
तपः शौचं तथापरे ॥ सांख्यं केचित्प्रशंसंति योगमन्ये प्रचक्षते ॥ ६ ॥

ज्ञानं केचित्प्रशंसंति समलोष्टाश्मकांचनः ॥ क्षमां केचित्प्रशंसंति त
थैव हि समार्जवं ॥ ७ ॥ केचिदाहुः परं दानं केचिदाहुः परं स्तुतं ॥ सम्य
क्ज्ञानं परं केचित् केचिद्वैराग्यमुत्तमं ॥ ८ ॥ अग्निष्टोमादिकं कर्म
तथा केचित्परं विदुः ॥ आत्मज्ञानं परं केचित्सर्वं तत्त्वार्थवेदि
नः ॥ ९ ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणां चतुर्णामिव केवलं ॥ जपयोगेन भे
देन बहुधैव प्रवर्तते ॥ १० ॥ इत्थं व्यवस्थिते लोके कृत्याकृत्यविधौ
नराः ॥ व्यामोहमेव गच्छंति विमुखाः स्वार्थकर्मभिः ॥ ११ ॥ यदे
तेषु परं कृत्यमनुष्ठेयं महात्मभिः ॥ वक्तुमर्हसि धर्मज्ञ मम
सर्वार्थसाधकं ॥ १२ ॥ यच्च हि भवतः सम्यग्गंतव्यो हि पितामह ॥
कल्पकोटिस्थितं धर्मं मम सर्वं शास्त्रविशारद ॥ १३ ॥ भीष्म
उवाच ॥ शृणु यत्नादिदं गुह्यं तत्त्वं संसारमोचनं ॥ श्रोतव्यं च
सदा सम्यग्ज्ञानं ध्येयं च विधायिने ॥ १४ ॥ अत्रैवोदाहरंतीममि
तिहासं पुरातनं ॥ पुंडरीकस्य संवादं देवर्षेर्नारदस्य च ॥ १५ ॥ ब्रा
ह्मणः क्षांतिसंपन्नः पुंडरीको महामतिः ॥ आश्रमे प्रथमे ति
ष्ठन् गुरूणां वशमागतः ॥ १६ ॥ जितेंद्रियो जितक्रोधः संध्योपास
नतत्परः ॥ वेदवेदांगतत्त्वज्ञः शास्त्रेषु च विचक्षणः ॥ १७ ॥ स

मिष्टं साधुयत्नेन स्नापयं प्रातर्हुताशनं ॥ ध्यात्वा यज्ञपतिं विष्णुं सम्य-
गाराधयत्विभुं ॥१८॥ तपःस्वाध्यायनिरतासा त्वा ब्रूल सुतोय-
या ॥ उदके त्यक्त तृष्णा चैव स्वकलोपयन्तु रुं ॥१९॥ मात्ताऽपि
पुत्रपुत्रस्नुषाभिस्ता हारोऽजनाप्रियः ॥ ब्रह्मविद्यामयी यानः प्राप्-
ताम परां वसाः ॥२०॥ सत्यं सर्वात्मदेवस्य संसारे त्यक्तादि-
स्पृहः ॥ वृद्धिरासीन्महाराज संसारा साविता रिश्री ॥२१॥ पि-
तरमातरं चैव भ्रातरं च पायितामहान् ॥ पितृव्यमातुलाश्चै-
व सारवीन्सबंधिवो धवान् ॥२२॥ धन धान्य समृद्धिं च वर्द्धन्त्वं
पा क्रमागते ॥ तेनाग्निसमर्हाहीस्तिरासस्वस्वस्यो इवानापि ॥
२३॥ परित्यज्य महेदाररत्स्ताम्नीवव्याभ्रूरवं ॥ विववासम
हिंसेना शाकमूलफलाशनः ॥२४॥ अनित्यं यौवनं रूपमा-
युष्यं द्रव्य संचयं ॥ इतिविज्ञाय पुत्रानेतत्रैलोके लोभवल्लभं
॥२५॥ उदास्तौ सकला गेहा सर्वतीर्थ्यानि पाण्डव ॥ गोमिष्टा
मिषप्याकालं निर्लितानाश्च नसमानसः ॥२६॥ गंगां च यमुनां चै-
व गोमतीं च पराण्डकी ॥ शतद्रु च पयोष्णीं च सरस्वतीं ॥२७॥
प्रयागं नर्मदां चैव शोणां चैव महानदं ॥ गयां च विष्णुतीर्थ्यं

निलिम वत्यमभवानिव ॥ २८ ॥ आश्रमेषु च यानि स्थुतैर्मिथं पुष्क
राणि च ॥ कुरुहैवे वयानि स्थुस्तयाणावर्णना दिषु ॥ २९ ॥ अ
न्यानि च महातेजास्तीर्थानि स महाव्रतः ॥ स च चार महावा
होय थाकालं यथाविधि ॥ ३० ॥ कदाचि प्राप्तवान् धीरः शाल
ग्रामं तपोधनः ॥ पुंडरीको महाभागाः पूर्वकर्मविशानुगः ॥
३१ ॥ यत्रासेव्य मुनिवरो ऋषिभिस्तत्वाविद्भिस्तपोधनैः ॥ मुनी
नामाश्रयं रम्यं पुराणे सोऽपि वावेस्तुतं ॥ ३२ ॥ अधिते चक्रनया
व च चक्रांकितशिलातलं ॥ रम्यं विविक्तां विस्तीर्णां सदा चित्तप्रसा
दकं ॥ ३३ ॥ कुर्वि चक्रांकितस्तस्मिन् प्राप्तानः पुरा यदर्शनात् ॥
॥ तस्मिन् देवे महानुभावे शालग्रामे महामतिः ॥ ३४ ॥ पुंडरी
कः प्रसन्नात्मा तीर्थानि सममसेवत ॥ स्नात्वा देवह्रदे तीर्थे
सरस्वत्यां च सुव्रतः ॥ ३५ ॥ जातिस्मर्या च कुंडे तपावैवास
नाश्रमे ॥ मिश्रनकेषु च सर्वेषु चक्रनद्याश्च येषु च ॥ ३६ ॥ तथा
न्यान्यपि तीर्थानि तस्मिन् वव चा ररसः ॥ ततः देवप्रभावे
तीर्थानां चैव तेजसा ॥ ३७ ॥ मतःप्रसादमगमत्तस्य तस्मिन्
महात्मनः ॥ सोऽपि तीर्थ्य विशुद्धात्मा ज्ञानयोगपरायणः ॥ ३८ ॥

तत्रैव वसिद्धिमाकाङ्क्षन्समाराध्य जगत्पतिं ॥ शास्त्रोक्तेन विधा
नेन भक्त्या परमया युतः ॥३९॥ उवास स चिरमेकाकी निर्द्वन्द्वः संय
तेंद्रियः ॥ शाकमूलफलाहारः संतुष्टः समदर्शनः ॥४०॥ यमै
श्च नियमैश्चैव तथा यासनबंधनैः ॥ प्राणायामैः सुतीक्ष्णै
श्च प्रत्याहारैश्च संततं ॥४१॥ धारणाभिस्तथा ध्यानैः समाधि
भिनिद्धितः ॥ योगाभ्यासं सदा सम्यक् चक्रे विगतकल्मषः ॥४२॥ वै
दिकैस्तांत्रिकैश्चैव तथा पौराणिकैरपि ॥ आधारं धेयमावाङ्मतपश्च
सिद्धिमवाप सः ॥४३॥ रागद्वेषविनिर्मुक्तः सधर्मस्वरूपवान् ॥ आरा
धयद्देवदेवं नक्तं तेनांतरात्मना ॥४४॥ पुंडरीको महाभागः पुराणार्थ
विशारदः ॥ प्रसादं परमं कोऽपि न विशेषः सत्कृतमानुसः ॥४५॥ तस्य
तस्मिन्निवसतः शालग्रामे महात्मनः ॥ पुंडरीकस्य राजेंद्र का
लोवत्स्यन्महान्ततः ॥४६॥ ततः कदाचिद्देशान्नारदः पर्यटन्नपि
वित् ॥ जगाम सङ्गम हातेजा साक्षादादित्यसन्निभः ॥४७॥ तं दृष्ट्वा
मोदवांश्चैः पुंडरीकस्तपोनिधिं ॥ विष्णुभक्तिपरीतात्मा वैष्णवा
नां हितेरतः ॥४८॥ सहदृक्ष्यानाद् प्राप्तं सर्वं तेजोविभान्वितं ॥ महा
मतिनमभ्यागतं सर्वतेजोभिभाविनं ॥४९॥ प्राञ्जलिः प्रणतो भूत्वा

प्रहृष्टेनांतरात्मना ॥ अर्घं दत्वा यथान्यायं प्रणाममकरोत्ततः
॥ ५० ॥ कोयमत्यद्भुताकारस्तेजस्वी हृष्टवेषधृक् ॥ आतेथहस्तः स
स्मश्रुरवोज्ज्वलमंडलमध्यगः ॥ ५१ ॥ विवस्वानथवा वह्निरिन्द्रोवरुण
एवच ॥ इति संचिंतयान्विप्रः पप्रच्छ परमाद्युतिं ॥ ५२ ॥ पुण्डरीक
उवाच ॥ कोत्र वापि समायातः कुतोवा परमद्युतिं ॥ पुंडरीकउवाच
॥ कोभवानिह संप्राप्तः कुतोवा परमद्युतिः ॥ त्वदर्शनमपुण्यानां प्राये
णाद्य विदुर्लभं ॥ ५३ ॥ स्वगृहायमप्यन्नेस सेवं वितथानस्यमेनघा ॥ कस्य
महेस्य शेषेगायन्नु स्त्वासिमयात्रमेभो ॥ ५४ ॥ नारदोवाच ॥ नार
दोहमनुप्राप्तस्त्वद्दर्शनकुतूहलात् ॥ प्रायशोभगवद्भक्तास्त्वादृ
शः संततं द्विज ॥ ५५ ॥ स्मृतः संभावितोवापि दृष्टोवा द्विजोत्त
म ॥ ७नातिभागवद्भक्तः श्वपाकोपि विहृष्टया ॥ ५६ ॥ दासोहं देव
देवस्य वासुदेवस्य शार्ङ्गिणः ॥ शंखचक्रगदापाणेरद्वैलोक
स्यैकचक्षुषः ॥ ५७ ॥ इत्युक्तोनारदेनासौ भक्तिपर्याकुलस्वराः
॥ प्रावाचम पुरावि प्रस्तद्दर्शनेन सुविस्मितः ॥ ५८ ॥ पुंडरीकउवाच
॥ धन्योहं देवितो भु पम्यो दृष्ट देवपि ॥ हत्तारन्यो मम प्रसंप्राप्तं सा
फ़तं जन्मनः फल ॥ ५९ ॥ अनुगृह्णीष्व देवर्षे त्वद्भक्तौ विशोषतः ॥

114

इतिहास किंकरि—ष्यहं विघत भ्राम्यमानः स्वकर्मभिः ॥६०॥ कर्त्तव्यं परमं गु समुच्चये
११८ ह्यमुपदेष्टुं त्वमर्हसि ॥ त्वं गतिः सर्वभूतानां वै सर्वानां विशेषतः ध्या०३५
॥६१॥ नारदोवाच ॥ अनेकानीह शास्त्राणि कर्माणि च तथादि
ज ॥ धर्ममार्गश्च बहुलास्तथैव प्राणिनां मतया ॥६२॥ वै लक्षणं
व जगत—स्मादेव द्विजोत्तम ॥ अथ मयासर्वभूतानां स्वं सुखं वा दुः
खमेव च ॥६३॥ विज्ञानमात्रं तदिदं निराकृतिरात्मकमिदं जगत् ॥ इति
कैश्चिदुच्यते तात तद्वत्सर्वमिति रूपैकैः ॥६४॥ सव्यक्तात्तु यतेस
र्वं विश्वाचरमिदं जगत् ॥ इत्येव प्राहुरपरे तत्रैव लयमेव च ॥६५॥
आत्मनो बहवः प्रोक्ता नित्याः सर्वगतास्तथा ॥ अन्ये मतिम
तां श्रेष्ठ तत्त्वालोकनतत्परैः ॥६६॥ यावच्छरीरमात्मानं प्रातीर
पन्नास्तथापरे ॥ हस्तिकीटादिदेहेषु महान्तमणुमेव च ॥६७॥
यथा घजगतो वृत्तिस्तथा कालात्मनारवपि ॥ प्रवाहनित्यए
वैष इति केषांचिदाग्रहः ॥६८॥ यद्यदुत्पद्यते विश्वं तत्तद्ध्वन्न
विपद्यते ॥ कुतः स्वर्गादयः संतीत्यन्ये प्राहुरिति श्रितमानाः ॥६९॥
तिरीश्वरमिदं प्राहुः सेश्वरं च जगत्परे ॥ अत्यन्तमभिन्नमतयः प
रमार्थपराङ्मुखाः ॥७०॥ एवमत्यंतसंवित्यपथ्यामतिपथ्या

श्रुतं॥ वदंति विविधोपायैः स्वर्गं रागेषु परस्परं॥७१॥ स्वर्गे प्रतिष्ठः
स्थितयो विभिन्ना न साध्याविधेयस्य मनं न भिन्नं॥ धर्मस्य तत्त्वं नि
हितं गुहायां महाजनो येन गतः स पंथाः॥७२॥ नारद उवाच॥ स
र्वदेवाविहितो ब्रह्मन् कथयामि तवानघ॥ परमात्मनिदं गुह्यं घोरं
संसारमोचनं॥७३॥ मनागुत्तमनीतं च विप्रकथ्यमतावय॥ न गुरु
हरि क्षान्तिस्सार्वं तिमाता पीनेष्विता॥७४॥ निर्मलमनुमानं च
त्यक्त्वा पदेवाद्यो न दृश्ये॥ प्रमाणानोपलभ्यन्ते दुःप्रमाणानां विमो
हितैः॥७५॥ आगमो श्रुतिभिः प्रोक्तः पारंपर्यक्रमागतः॥ प्रमा
णां सत्तु विशेषः परमात्मप्रकाशकः॥७६॥ तदन्यास्सर्वलाते ज्ञानं
रागद्वेषमलापहं॥ उत्पद्यते द्विजश्रेष्ठ सोयमागमसाधितः॥७७॥
एकमेव सदानंदं निर्गुणं परमव्ययं॥ जात्यादिभेदरहितमवि
७८॥ तीयमलं तरां॥ आत्मसंवेद्यं नित्यं सत्तानंतमतो धृवं॥ वि
मज ज्ञानघनमत्यंतं ज्ञानमनंतमव्ययं॥७८॥ अव्यक्तं व्यक्तरूपेण
व्यवास्थितमचंचलं॥ व्यापाविष्णुरिति ख्यातमभिन्नाभिन्नवास्थि
तं॥८०॥ योगिध्येयपरमविज्ञेयं परमात्म परं ज्ञुस्वैः॥ तत्त्वादिर
मे रूपेणालक्ष्यातेदुःप्रभेदकैः॥८१॥ स्वरूपाव्यावाहित सत्तात्मका

118

इतिहास ध्यायामि तं वातघ ॥ यत्प्रोक्तं ब्रह्मणा पूर्वं पृच्छतो मम सुव्रत ॥ ८२ समुच्चये
११८ ॥ कदाचिद्ब्रह्मलोकस्थं प्रयातोस्मि पितामहं ॥ प्रणिपत्य यथान्या अध्या० ३५
यं पृष्टवानहमव्ययं ॥ ८३ ॥ किंचित्स्थानं परं देवकथं च योगः
परस्तथा ॥ एतन्मे तत्त्वतः सर्वमभावद्य पितामह ॥ ८४ ॥ ब्रह्मो
वाच ॥ शृणुवत्स प्रवक्ष्यामि तस्मात्त्वं ज्ञानयोगमनुत्तमं ॥ स्वल्पग्रंथं च
महतार्थं मम [illegible] स्वोत्पादकारकं ॥ ८५ ॥ यः परः प्रकृतेः प्रोक्तः
पुरुषः पंचविंशकः ॥ स एव सर्वभूतानां नारायण इत्यभिधीयते
॥ ८६ ॥ नाराज्जातानि तत्त्वानि नाराणीति ततो विदुः ॥ तान्येव चा
यनं यस्य तेन नारायणः स्मृतः ॥ ८७ ॥ नारायणात्प्रसूयन्ते सर्वे
सर्वकाले प्रजायते ॥ नारायणे निवसंति तत्र प्रलयेस प्रलीयते ॥ ८८
॥ नारायणः परं ब्रह्म तत्त्वं नारायणः परं ॥ नारायणः परं ज्योति
रात्मा नारायणः परः ॥ ८९ ॥ स एव सर्वभूतानां [illegible]
नादितः ॥ परादपि परश्चासौ नास्मात् [illegible] परापरं ॥ ९० ॥ यच्च
किंचिज्जगत्यस्मिन्दृश्यते श्रूयतेपि वा ॥ अंतर्बहिश्च तत्सर्वं
व्याप्य नारायणः स्थितः ॥ ९१ ॥ एवं विदित्वा तत्त्वमोंकारं व्या
हरन्बुधः ॥ नमो नारायणायेति ध्यायं स्वात्मानमात्मना ॥ ९२ ॥

किं तस्य दानैः किं स्नानैः किं तपोभिः किमध्वरैः ॥ यो नित्यं ध्या
यते देवं नारायणमनन्यधीः ॥ ९३ ॥ एतत्तु ज्ञानं परं ज्ञात्वा योग
श्चैव परं तथा ॥ परस्परविरुद्धार्थैः किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः ॥ ९४
॥ बहवोपि यथा मार्गा विशन्त्येकं महत्पुरं ॥ तथा ज्ञानानि सर्वा
णि प्रविशन्ति तमीश्वरं ॥ ९५ ॥ स हि सर्वगतो देवः स्वदेहेप्यवस्थि
तः सनातनः ॥ जगदादिरनाद्यन्तः स्वयंभूस्सर्वभावनः ॥ ९६
॥ विष्णुर्जिष्णुरचिन्त्यात्मा नित्यः सदसदात्मकः ॥ वासुदेवो
जगन्नाथः पुराणः कविरव्ययः ॥ ९७ ॥ यस्माद्व्याप्य स्थितः कृत्स्नं
त्रैलोक्यं सचराचरं ॥ तस्माद्भगवान्देवो विष्णुरित्यभिधीयते
॥ ९८ ॥ यस्माद्वासः सर्वनानात्वाद्व्याप्य युगत्रये ॥ तस्मि
न्नेव वसन्त्येव वासुदेवस्ततः स्मृतः ॥ ९९ ॥ तमाहुः पुरुषं केचि
त्केचिद्देवमीश्वरं ॥ विज्ञानमात्रं केचिच्च केचिद्ब्रह्मपरं त
था ॥ १०० ॥ केचित्कालमनाद्यन्तं केचिज्जीवं सनातनं ॥ केचित्
परमात्मानं केचिच्छिवमनामयं ॥ १०१ ॥ केचिन्नु देवमव्यक्त इत्या
हुः केचित्षड्विंशकं तथा ॥ अंगुष्ठमात्रं केचिच्च केचिच्च केचिन्न

इति लक्ष्म० ११९

दलोपमी ॥ १०२ ॥ एते चान्ये च बहुभिः संज्ञाभेदाः पृथक्पृथक् सप्तत्रये
॥ पाखण्डेषु कथिता विष्णोर्लोकव्यामोहकारकाः ॥ १०३ ॥ एकं य ध्या० ३५
दिष्टं वै ध्यानशास्त्रं नानाविधं संशयं भवेत् ॥ वक्तृत्वादि प्रमादाद्वा रागाद्वा
न तत्त्वं सुदुर्लभं ॥ १०४ ॥ आलोड्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनः
पुनः ॥ इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणः सदा ॥ १०५ ॥ तस्मा
त्प्रमादं हित्वा न सर्वान्नित्यं शास्त्राण्याप्य विस्तरान् ॥ अनन्यचेता
ध्यायस्व नारायणमजं विभुम् ॥ १०६ ॥ मुहूर्तमपि यो ध्याये
न्नारायणमनन्यधीः ॥ सोपि सद्गतिमाप्नोति किं पुनस्तत्
परायणाः ॥ १०७ ॥ एवं ज्ञात्वा त्वनुस्मृत्य तद्देवदेवमनव्ययं ॥ वि
प्रयास्यसि तत्स्थैव सायुज्यं नात्र संशयः ॥ १०८ ॥ पुरुषं
व नारायणं शान्तं योगस्तु दुर्लभं ॥ ततो हि सर्वेषु विष्णुं
नारायणपरायणाः ॥ १०९ ॥ नमो नारायणायेति ये
विदुर्ब्रह्म शाश्वतं ॥ अन्तकाले जपन्नेति तद्विष्णोः परमं पदं
॥ ११० ॥ तस्मान्नारायणात्तातं परमात्मा सनातनः ॥ अ
नन्यभक्तस्तावेन्यं ध्यायेत्तत्त्वविचिन्तकः ॥ १११ ॥ नारा
यणाज्जगत्सर्वं परमात्मा सनातनः ॥ जगतः स्रष्टि

संहारपरिपालनतत्परः ॥ २१२ ॥ अवराजानतो ज्ञैवाद्धतिदिघा
मनस्तथा ॥ आराध्य सर्वदा ब्रह्मन् पुष्करेण हितैषिणा ॥
२१३ ॥ निस्पृहा नित्यसन्तुष्टा ज्ञानिनः संयतेन्द्रियाः ॥ निर्म
मा निरहंकारा रागद्वेषविवर्जिताः ॥ २१४ ॥ अपक्षपातिनः
शान्ताः सर्वसंकल्पवर्जिताः ॥ ध्यानयोगपरा ब्रह्मंस्ते प
प्रयान्ति जगत्पतिं ॥ २१५ ॥ यथा जगदवस्थायां तथा कालां
तरेष्वपि ॥ एतन्मयाभाविष्यं च विभ्रकुस्तत्थैव च ॥ २१६
॥ सूरत्नसम्पूलनं ध्यायत्यकुप प्रयान्ति परमां गतिः ॥ तेऽहं
नैतेवमन्नतायायुराय परायणाः ॥ २१७ ॥ अन्यथा स्नंद
उप्रातालाशाति भातिडुरान्नतो ॥ कृतकोशान तुल्याताविधि
धानोद्भूयवाजिनो ॥ २१८ ॥ तस्मात्त्वमपि राजेन्द्र नारायणप
रायणो भव ॥ नान्यः कोऽपि महोदारः प्रार्थितदातुमीश्वा
रः ॥ २१९ ॥ पितरं मातरं चैव वत्स मे वरदायिनं मे ॥ ध्याय
ध यज्ञलोकेशो देवदेवं जगत्पतिं ॥ २२० ॥ श्रावितकार्यं जप
स्वानन्त पः स्वाध्याय मचव ॥ तमेवोद्दिश्य देवेशो तगत्य
ज्ञानिन्त्यतं द्विजः ॥ २२२ ॥ किं तस्य वज्ञभिर्मंत्रैः कितस्यैव

इतिहास १२० द्रुमव्रतैः ॥ नमो नारायणायेति मंत्रः सर्वार्थसाधकः ॥ २२२ समुच्चये
॥ चीरवासा जटी वापि त्रिदंडी मुंड एव च ॥ भूषितो वा जगच्छ्रे ध्या० ३५
ष्ठो न लिंगं धर्मकारणं ॥ २२३ ॥ ये नृशंसा दुरात्मानः पापा
चाररताः सदा ॥ ते यांति परमं धाम नारायणपराश्रयाः ॥
२२४ ॥ लिप्यन्ते न च पापेन वैष्णवा वीतकल्मषाः ॥ पुनंति
सकलान् लोकान् सहस्रांशुरिवोदितः ॥ २२५ ॥ जन्मांतरसह
स्रेषु यस्य स्याद्बुद्धिरीदृशी ॥ दासोऽहं वासुदेवस्य देवदेव
स्य शार्ङ्गिणः ॥ २२६ ॥ प्रयाति सायोज्यं पुरुषो नात्र संश विष्णु
यः ॥ किं पुनस्तद्गतप्राणाः पुरुषाः संयतेंद्रियाः ॥ २२७ ॥ भी
ष्म उवाच ॥ इत्युक्तोऽतस्य देवर्षिस्तत्रैवांतरधीयते ॥ पुरो
पकारनिरतः सोऽपि लोकस्यैकांतरंजनाः ॥ २२८ ॥ पुंडरीकोपि
धर्मात्मा नारायणपरायणः ॥ तमाराध्य केशवं याति पुनः
पुनरुदीरयन् ॥ २२९ ॥ प्रसीद मम नारायणानंतेति स्वाहा
य सर्वदा ॥ हृत्पुंडरीके गोविंद प्रातिष्ठा प्यजनार्दन ॥ २३० ॥
तपःसिद्धिकरे रम्ये शालग्रामे तपोवने ॥ उवास श्रीरमे काकी
पुरुषार्थी विचक्षणः ॥ २३१ ॥ स कदापि केशवान्पश्यपश्यति

धनः = २ १२०

महातपाः ॥ निद्रापितस्यनैवासीत्पुरुषार्थविरोधिनी ॥१३२॥
तपसा ब्रह्मचर्येण शौचेन च समाहितः ॥ जन्मजन्मांतराभ्यस्त
संस्कारेण च सर्वथा ॥१३३॥ प्रसादाद्देवदेवस्य सर्वलोकैकसा-
क्षिणः ॥ अवाप परमां सिद्धिं वैष्णवीं वीतकल्मषः ॥१३४॥ शं-
खचक्रगदापाणिं पीतवाससमच्युतं ॥ श्यामलं पुंडरीकाक्षं
सदा पश्यन् हृदि स्थितं ॥१३५॥ सिंहव्याघ्रादयो यान्येपि मृगाः
प्राणिविहिंसकाः ॥ विरोधं सहजं हित्वा समेतास्तस्य संनिधौ ॥
१३६॥ विचरंति यथाकामं प्रशांतेंद्रियवृत्तयः ॥ परस्परानि-
तसम्यक् ध्यायतः पांडुनंदन ॥१३७॥ तत्र प्रसन्नान्यंभांसि स-
रसां सरितामपि ॥ दिशः प्रसेदुर्गगनं विमलं प्रहतारकं ॥१३८
॥मातुमप्रसुरवस्य पादपाः पुष्पफलान्विताः ॥ आनुकूल्यं
ययुः सर्वे पदार्थास्तस्य धीमतः ॥१३९॥ प्रसन्नो देवदेवेशो
विश्वेशो भक्तिलवशो ॥ ततः कदाचिद्भगवान्पुंडरीकस्य धी-
मतः ॥१४०॥ प्रादुरासीज्जगन्नाथः पुंडरीकायतेक्षणः ॥
शंखचक्रगदापाणिः पीतवासाः श्रियोज्ज्वलः ॥१४१॥ पुंडरी

इतिहास कविशालाक्षश्चंद्रबिंबनिभाननः ॥ किरीटी कुंडली हारी केयू समुच्चये
२२१ रीकटिसूत्रवान् ॥ १४२ ॥ श्रीवत्सवक्षाः श्रीवासः कौस्तुभेन ध्या० १५
विराजितः ॥ वनमालापरीतांगः स्फुरन्मकरकुंडलः ॥ १४३ ॥ स्फु
रत्नावलिस्फुरद्वेषा मुक्तादामविशेषगः ॥ प्रोद्भासमानोप्यन्यैश्चवस्त्रभू
षणोऽधिकोज्ज्वलैः ॥ १४४ ॥ चारुहासगरुडस्थस्वामात्मंजनाचलसं
न्निभः ॥ मेरुशृंगमिवारूढपयोनमेघतडिद्द्युतिः ॥ १४५ ॥ राज
ते नातपत्रेण मुक्तादामविलंबिना ॥ विराजमानो देवेशश्चाम
रव्यजनादिभिः ॥ १४६ ॥ देवैः सेंद्रैस्तथा सिद्धैर्गंधर्वैस्तु निर्वरैः ॥ मि०
स ॥ वैखानससहस्रैश्च नर्तनैर्गायनैरपि ॥ १४७ ॥ सेव्यमानोऽप्सरो
भिश्च वरायैश्च परमर्षिभिः ॥ तं दृष्ट्वा देवदेवेशं पुंडरीकः कृतां
जलिः ॥ १४८ ॥ पपात ताशीरसा हर्षोऽसौ ध्वंसावनतो द्विजः ॥
पिबन्निव हृषीकेशं तद्भक्त्या समाकुलः ॥ १४९ ॥ आलिंगन्नि
व बाहुभ्यां लिहन्निव च जिह्वया ॥ वदन्निव वक्तंकांचिज्जिघ्रन्नि
व केशवं ॥ १५० ॥ जगाम महतीं तुष्टिं पुंडरीकस्ततोऽनघा ॥ प
पात मूर्द्धसौ सानंदहृष्टश्च वचनादत ॥ १५१ ॥ प्रांजलिः प्रय
तो भूत्वा प्रहृष्टेनांतरात्मना ॥ पुंडरीक उवाच ॥ नमोस्तु वि

त्वमस्मान्नगतो भिन्नः त्वत्तो भिन्नं जगत्सदा ॥
नमो नाभिसरः स्तनलिनाय जलेनधः ॥ १५१ ॥ पं. ९

सर्वेहन्यं सर्वलोकैकचक्षुषे ॥ १५२ ॥ निरंजनाय नित्याय निर्गुणा
यगुणात्मने ॥ त्वामाहुर्जगदाधारमनाधारमतीन्द्रियं ॥ १५३
॥ जात्यादिभिरसंस्पृष्टं चिन्मात्रं परमव्ययं ॥ नमोस्तु वासुदेवा
यपुराणायादिवेधसे ॥ १५४ ॥ जगदुत्पत्तिसंहारस्थितिस्हला
यचक्रिरो ॥ त्वमोंकारः जगद्ग्रामत्वं वषट्कारसंज्ञितः ॥ १५५ ॥
त्वमीशः सर्वलोकानां त्वमेव वचनेरीश्वरः ॥ नमः परात्मिना
शायगोविंदायनमोनमः ॥ १५६ ॥ त्वनुग्रहाय भक्तानामनेका
कारधारिणे ॥ त्वयि सर्वमिदं प्राहुस्त्वन्मयं चैव केवलं ॥ १५७ ॥
ममत्तवेदवेदानां विज्ञाताममभ्रतये ॥ त्वमेव मम लोकेशशरण्या
शरण्यात्मक ॥ १५९ ॥ प्रसीद हृदयानंद शंखचक्रगदाधर ॥ न
मः समस्तभूतानामादिभूताय भूधर ॥ १६० ॥ अनेकरूपरूपा
यविष्णवे प्रभविष्णवे ॥ वाचामगोचरं प्राहुर्महिमानं तवाच्युत ॥
१६१ ॥ जात्यादिभेदरहितः कथंज्ञेयोसि तत्त्वतः ॥ — त्रिभेद
रूपैरात्मभक्तानामनुकंपया ॥ १६२ ॥ ब्रह्मादिरूपैर्जगभिर्दृश्यसे
पुरुषोत्तम ॥ इति हर्षवचोभिस्तं संस्तुवंतं मधुसूदन ॥ १६३ ॥
ततो लोकयत्नधीरा शिवरप्राप्यं तद्दर्शनं ॥ ततस्तमाह भगवान्

इतिहास पद्मनाभमचिन्त्यविक्रमः ॥ १६४ ॥ पुंडरीकं महाभागं नारदागंभीर॰ समुच्चये
१२२ यागी — ॥ श्रीभगवानोवाच ॥ प्रीतोऽस्मि वत्स भद्रं ते पुंडरी॰ ध्या॰ ३५
कमहामते ॥ १६५ ॥ वरं वृणीष्व दास्यामि यत्ते मनसि वर्त्तते
॥ श्रीव्यास उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा तु वचनं देवदेवेन भाषितं ॥ १६६
॥ इदं विज्ञापयामास पुंडरीको महामतिः ॥ पुंडरीक उवाच ॥
क्वाहमत्यंतदुर्बुद्धिः क्व चात्महितवादरः ॥ १६७ ॥ यद्धितं
मम देवेश तद्वाज्ञापय माधव ॥ एवमुक्तोऽथ भगवान्स्तथो
तः प्रत्यब्रवीत्तं ॥ १६८ ॥ पुंडरीक महाभाग कृतांजलिपुटस्थि
तं ॥ आगच्छ कुशलं तेऽस्तु मम पैव सह तिष्ठत ॥ १६९ ॥ मद्रूपधारी नित्या
त्मा मम त्वं पार्षदो ग्रतः ॥ श्रीव्यास उवाच ॥ एवमुक्तवति प्रीत्या श्री॰
धरे भक्तवत्सले ॥ १७० ॥ देवदुंदुभयो नेदुः पुष्पवृष्टिः पपात च ॥ दे
वाः सिद्धास्तदा ब्रह्मा साधु साध्विति चाब्रुवन् ॥ १७१ ॥ पद्मनाभवासि
द्धगंधर्वाः किन्नराश्चा विद्याधराः ॥ अथ पैन समुपादाय वासुदेवो ज
गत्पतिः ॥ १७२ ॥ जगाम स्वकडारूढः सर्वदेवनमस्कृतः ॥ तस्मा
त्वमपि राजेंद्र विष्णुभक्तिपरो भव ॥ १७३ ॥ तद्भक्तितत्परा हतप्राराज्ञ
इत्यावाहितेरतः ॥ अर्चयित्वा यथान्यायं भवस्व पुरुषोत्तमं ॥ १७४
॥ इत्यादय तत्कथाः पुण्याः सर्वपापप्रणाशिनी ॥ पे — — — —

सर्वेश्वरेश्वरः ॥ २७५ ॥ प्रीतो भवति धर्मात्मा तत्क्षणाच्च युधिष्ठि
रः ॥ स्वधर्मे धर्मशीलो यः सावधानेन येन शीलतैर्यपि ॥ २७६ ॥ न श्राद्धं वर्ति
ष्ठगाति नारायणस्य पराङ्गवः ॥ अजरममरमेकं ध्येयमाद्यंतशून्यं
॥२२३ सगुणमगुणमाद्यं स्थूलमत्यंतसूक्ष्मं ॥ निरुपममुपमेयं योगिभि
र्ज्ञानगम्यं त्रिभुवनगुरुमीशं त्वां प्रपन्नोस्मि विष्णुः ॥ इति विधाता
महाबल्यानेकरूपः यानैर्गुरावपर्वणैः ॥ २७८ ॥ सम्मान मम स्वाङ्गतामो
यमिति हरसत्त्व चं ॥ इतिहाससमुच्चये नारदपुण्डरीकसंवा
दे नाम पंचविंशतितमोऽध्यायः ॥ २५ ॥ नाच्ये श्रीशुकयोगत्तमे त्रि
जगतीमेकाधिकेचेनमासे व्येस्वस्यपदस्यदातरि स्वनारायणोत्तिष्ठ २
ति ॥ यं वित्तुरुषायमंकत्तिपयथामेश्रामल्पार्च्यदंसैचायेमागयाम हे
नरमतिमूढावराकावयं ॥ १ ॥ श्रीमार्कण्डेय उवाच ॥ स्वः प्रभाते मया वत्स
कर्तव्यं देहमोक्षणं ॥ स्व रथंती हमन्यारणाय मुनायस्तुरालयं ॥ २
॥ शृणु … पर्वणि … धर्मो विस्तरेणात्र कीर्तितः ॥ वं — वक्ष्यामि
यत्नेन स्वसाधुयामिनां विक्रमः ॥ ३ ॥ तस्य धर्मसमुद्रस्य नैमितस्य
परस्परं ॥ नवनीतमिवोद्धृत्य सारं तव वदाम्यहं ॥ ४ ॥ गते — कारिवे
नुकवः कान्तरे समाप्तिं गतः ॥ त्रिधा … ततः प्राविवेश महावनं

इतिहास ॥५॥ स पश्यप प्रयन्निनत्र स्थ्यां सिंहद्धु यमवास्थितं ॥ तं दृष्ट्वा संविव समुच्चये
१२३ र्तित्वा दिशमन्यां प्रधावत ॥६॥ तत्रापर पन्यज्जसु तां भीमां कन्यां ध्या०३६
स्रु दारुणां ॥ निवार्तितस्तु तत्रापि दिशमन्यामधावत ॥७॥ तत्र प
पश्यतिन वृ स्थ्यं दावाग्निमतिभीषणं ॥ स तत्र चिंतयामास कृष्णे हो
कृष्णमुपरितं ॥८॥ इतो गजस्ततः सिंहस्ततः कन्या इतो दवः ॥ तिरा
श्रीजीवितस्सोऽपश्यत्त वृक्षधमपश्यत ॥९॥ दूर्वावृतं तमन्यतं मंध
कारमनूदकं ॥ स तत्र तूपेस हसा पपात भयपीडितः ॥१०॥ स च्या
लोकयते तत्र सर्पं कूपतले स्थितं ॥ विवृतास्यं महाघोरं तस्य वक्षसं
तं लेलिहानं ॥११॥ वल्लीमालवरा जे द्रुति स्वद धोमुखः ॥ तत्र लं
बुरिवत्ता वासी लस्या वल्यावलंबितः ॥१२॥ तदा वल्याः कुमूलानि छिं
दति वनमूकाः ॥ उपद्रवा भूतत्र चान्ये दशकूमशकादयः ॥१३॥
तथा ष्यन्योम धुकरोम धुवेन्मुखमादद्‌ ॥ पतितं तस्य वक्रे तु स्वापेव
त्नापिपा—तः ॥१४॥ यथा स पुरुषो वर्तस घोरे वर्त्तति संकटे ॥ त
था जगदिदं सर्वं घोरसंसारसागरे ॥१५॥ योऽसौ गजो महावीर्यो वि
द्धि संवत्सरं रूपतं ॥ सिंहान् रोगान् विजानीहि विविधाहारतंभवात ॥
॥१६॥ व्याघ्रसिंहस्तानुयाकन्या सा जरा दुरतिक्रमा ॥ यो दवाग्निः स

रेतस्मकादिलोमस्मो हम्भयावहः ॥ १७ ॥ कूपस्तम्भास्तु यो लोकः कालः
सम्भुजगोम हत् ॥ आस्तु वैन्ति वसावल्ली मक्षिकादिवसाः स्मृताः ॥ १८
॥ उपद्रवास्तु येन्यापि स्तु नागाश्च व्याधादयः ॥ कामं मधुकरांविद्धि
संयोदघातम धुवैन्तुरवे ॥ १९ ॥ मधुः तत्रापि पिपत्सा धुः कामसंदो
हि सस्मृतः ॥ एवं कामगुणोवन्दस धर्मे हाततमानिर्भव ॥ २० ॥ संसा
रे स्थित मात्मानं संयतेमृत्तय प्याक्रमं ॥ एवं संसार ------ मे
एवपरागति ॥ २२ ॥ इति इतिहाससमुच्चये संसारकूपवर्णनं नाम
षट्त्रिंशत्तमोध्यायः ॥ ३६ ॥ लि० साधुरामम जमालि खारी स्मंद
रघ्वीरजुनाथजी पुस्तकालयः ॥ संवत् १९८४ आश्विनप्र० २८
इतिहाससमुच्चये समाप्तम् ॥ सम्पूर्णम् ॥ श्री शुभमस्तु ॥ श्री०

इतिहाससमुच्चये समाप्तम्

नम्बर ३७३८

पत्रे १२४